ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՒԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱՐԴԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ԺԹ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՁԵԻԱՎՈՐՄԱՆ ԴԵՐԸ ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ
ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈՀԱՄԱԽՄԲՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Է. 00.02 «Համաշխարհային պատմություն, միջազգային հարաբերություններ» մասնա-
գիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման
ատենախոսություն

Գիտական ղեկավար՝ պ.գ.դ. Ալեքսան Հակոբյան

ԵՐԵՒԱՆ – 2017

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....4

ԳԼՈՒԽ I

ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈ-
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ԺԹ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1.1 ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՄԲ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՀՈՍՔՆ ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐ-
ԿՈՎԿԱՍ18

1.2 ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ.....43

1.3 ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈ-ԴԱՎԱ-
ՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ԺԹ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ.....65

ԳԼՈՒԽ II

ԺԹ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԹՅՈՒՐՔԵՐԵՆՈՎ ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՒ
ԹՅՈՒՐՔԱԽՈՍ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵԽՎՈՐՈՒՄԸ

2.1 ՄԻՐԶԱ ՖԱԹԱԼԻ ԱԽՈՒՆԴՈՎԻ ԳՐԱԿԱՆ, ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒ-
ԹՅՈՒՆԸ ԵՒ «ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ» ՆՈՐ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ՆԱԽԱԳԻԾԸ.....78

2.2 ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՆՈՐ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵԽՎ-
ՎՈՐՈՒՄԸ.....94

2.3 ՊԱՆԹՅՈՒՐՔԻԶՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼ-
ՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԹՅՈՒՐՔԱԽՈՍ ՀԱՆՐՈՒՅԹԻ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՁԵԽՎՈՐՄԱՆ ՎՐԱ.....119

ԳԼՈՒԽ III

ԷԹՆԻԿ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԹՅՈՒՐՔԱԽՈՍ ՆՈՐ
ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ

3.1 ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ՄԱՄՈՒԼԻ ՁԵԽՎՈՐՈՒՄԸ.....133

3.2 ԹՅՈՒՐՔԱԽՈՍՆԵՐԻ ԷԹՆԻԿ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՎԱՂ ԴՐՍԵԻՈՐՈՒՄ- ՆԵՐԸ ԱՐԵԻԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵՂՈՒ ԵՒ ՌՈՒՍԱԼԵՂՈՒ ՄԱ- ՄՈՒԼՈՒՄ.....	149
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	174
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ.....	177

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թեմայի արդիականությունը:

Ընտրված թեմայի արդիականությունը առաջին հերթին պայմանավորված է ժամանակակից պատմագիտության մեջ ադրբեջանցի էթնոսի ծագման շուրջ իրարամերժ տեսակետներով եւ հաճախ հանդիպող ակնհայտ զեղծարարություններով: Ադրբեջանական պատմագրությունը խորհրդային եւ առավելապես հետխորհրդային տարիներին առաջ է քաշում թեզեր, որոնց համաձայն՝ արդի ադրբեջանցի էթնոսը վերջնականապես ձեւավորվել է դեռեւս ԺԳ-ԺԴ դարերում, իսկ նրա նախնիները եղել են անտիկ Ատրպատական-Մարաստանի եւ Բուն Աղուանք երկրի բնակիչները, որոնց մի մասին նույնիսկ թյուրքական ծագում է վերագրվում: Որպես երկրամասի բնիկ կամ անտիկ շրջանում գաղթած թյուրքեր են ներկայացվում Առաջավոր Ասիա արշաված եւ տարացել միավորումներ հանդիսացած հոները, սավիրները, խազարները, ովքեր հայտնի աղբյուրների եւ ակադեմիական պատմագիտական վերլուծությունների համաձայն Արեւելյան Այսրկովկասի էթնիկ պատկերի վրա էական ազդեցություն չեն թողել¹: Ադրբեջանում ակադեմիական մակարդակով փորձեր են արվում նաեւ ժամանակակից ադրբեջաներեն լեզվի եւ գրականության արմատները հասցնել մինչեւ Հին աշխարհ²: Որպես անվերապահորեն ադրբեջանական են ներկայացվում նաեւ Առաջավոր Ասիայի միջնադարյան ամբողջ թյուրքալեզու եւ Արեւելյան Այսրկովկասի իրանալեզու գրականությունը: Նման թեզերի առաջ քաշումն ու տարածումը նպատակ է հետապնդում հնարավորինս վաղեմիացնել Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքական տարրի գոյությունը, ավելին՝ նաեւ այն ներկայացնել որպես բնիկ:

Բավական տարածված է նաեւ մեկ այլ միտում՝ միմյանց կապել Իրանական Ատրպատական նահանգի եւ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների³ էթնիկ վերափոխումների գործընթացները եւ տվյալ էթնիկ խմբերին ներկայացնել որպես մեկ ամբողջ

¹ Տե՛ս The history of al-Tabari, Vol. 5, Translated and annotated by **C.E. Bosworth**, State University of New York Press, 1999, p. 150-151; **М.И. Артамонов**, История хазар, Ленинград, 1962, с. 126-127, 155.

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս **В.Г. Тунян**, Историческое пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реалии, Ереван, 2013, с. 22-23.

³ ԺԹ դարում Ռուսական կայսությունում թաթար անվանված, հարեւան հայերի կողմից թուրք կամ թաթար անունով նշվող, իսկ իրենք իրենց պարզապես մահմեդական (մուսուլման) անվանող՝ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու հավաքական հանրույթը աստենախոսության մեջ այսուհետ նշել ենք որպես թյուրքախոսներ կամ թյուրքախոս հանրույթ:

ջական էթնոս: Այս մոտեցումը, ցավոք, առկա է ոչ միայն ադրբեջանցի, այլև մի շարք արեւմտյան ուսումնասիրողների մոտ, ովքեր ինչ-որ չափով հետապնդում են քաղաքական շահեր եւ նպատակներ:

Վերոնշյալ միտումներից ելնելով՝ արդիական ու հրատապ է դառնում հասկանալ եւ պարզել, թե երբ է իրականում սկսվել Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրության էթնոհամախմբման գործընթացը եւ ինչ դեր է ունեցել այդ գործընթացում երկրամասի պատմա-աշխարհագրական սահմանների հետ անմիջական կապ ունեցած կայուն թյուրքալեզու գրավոր մշակույթն ու գրական լեզուն:

Ատենախոսության նպատակները:

Նախաձեռնելով տվյալ ուսումնասիրությունը՝ մեր առջեւ նպատակ ենք դրել.

- Ուսումնասիրել ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական բազմէթնիկ բնակչության համար ստեղծված նոր իրավիճակը, երբ նրա բաղադրիչների էթնիկ զարգացումը սկսեց ընթանալ որակապես նոր պայմաններում, այն է՝ աշխարհագրորեն մեկուսացած երկրամասի սահմաններում:
- Ներկայացնել ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության էթնիկ պատկերը, պարզել թյուրքախոս բնակչության քանակական եւ քաղաքական կշիռը:
- Ուսումնասիրել ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո պարսկերեն լեզվի ավանդական գերակա դիրքերի թուլացումը եւ թյուրքալեզու գրականության ձեւավորումը: Պարզաբանել Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի գործունեության դերը թյուրքերեն գրավոր լեզվի եւ գրականության արմատավորման մեջ:
- Ներկայացնել ռուսական կրթական եւ մշակութային միջավայրում հասունացած նոր թյուրքախոս մտավորականության գրական եւ հասարակական գործունեությունը, քաղաքական հայացքները: Ցույց տալ նոր մտավորականության շրջանում ձեւավորված հավաքականության եւ էթնիկ ինքնագիտակցության դրսեւորումները:
- Պարզել ԺԹ դ. վերջում սաղմնավորված պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության ազդեցությունը նոր թյուրքալեզու մտավորականության գաղափարների եւ ինքնության փնտրտուքի վրա:

- Լուսաբանել Արեւելյան Այսրկովկասում լիովին նոր երեսույթ դարձած թյուրքալեզու մամուլի ձեւավորումը, ներկայացնել մահմեդական բնակչության շրջանում թյուրքալեզու պարբերականների ունեցած դերը:
- Մանրամասն վերլուծել թյուրքալեզու մամուլում էթնիկ ինքնագիտակցության ամենավաղ դրսեւորումները, բացահայտել «ադրբեջանցի» արհեստական ինքնանունն առաջ քաշելու դրդապատճառները:

Ատենախոսության գիտական նորույթը:

- Ատենախոսության մեջ ցույց է տրվել, որ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու մահմեդական բնակչության էթնոհամախմբման – էթնոձեւավորման գործընթացը սկզբնավորվել է ԺԹ դ. երկրորդ կեսին (1850-1860-ական թթ.): Տվյալ գործընթացի խթան են հանդիսացել դարասկզբին ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո Այսրկովկասի մահմեդական բազմացեղ բնակչության համար ստեղծված որակապես նոր պայմանները (աշխարհագրորեն մեկուսացած երկրամասի սահմաններում), իսկ վճռական դերը խաղացել է երկրամասում պարսկալեզուի փոխարեն թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի ձեւավորումը, որը նաեւ հովանավորվում էր ցարական իշխանության կողմից: Վերոնշյալի արդյունքում ԺԹ դ. վերջում մեծամասամբ նստակյաց դարձած, սեփական նորաստեղծ գրական լեզու եւ մամուլ ունեցող թյուրքախոսները (Այսրկովկասի թաթարներ) արդեն ոչ թե ցեղային ինքնագիտակցությամբ կիսաքոչվոր հասարակություն էին, այլ միասնական ինքնանվանում չունեցող մետաէթնո-լեզվական հանրույթ, որը միջանկյալ վիճակ էր վերջնական էթնոս դառնալու ճանապարհին:
- Թյուրքալեզու մետաէթնո-լեզվական հանրույթի առավել զարգացած խավը հանդիսացող նոր մտավորականության՝ ընտրախավի (էլիտայի) մոտ ձեւավորվել էր էթնիկ ինքնագիտակցություն՝ հիմնված թյուրքության գաղափարի եւ թյուրքերեն լեզվի վրա: Թյուրքալեզու ընտրախավը դարերով արմատավորված կրոնական (մահմեդական) եւ ցեղային (փաղար, շահսեան, դաջար եւն) ինքնագիտակցությունը մերժող նոր՝ թյուրքական գիտակցությունը քարոզում ու տարածում էր թյուրքերեն գրականության եւ մամուլի միջոցով: ԺԹ դ. երկրորդ կեսին ընթացած այս գործընթացը դարձել է երկրամասի թյուրքախոսների էթնոգոյացման առաջին փուլը, որի ար-

դյունքների հիմքի վրա հետեւել է երկրորդը՝ իր սկիզբն առնելով 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական բախումներով:

- Արեւելյան Այսրկովկասի եւ նրա մահմեդական բնակչության անվանակոչման համար «Ադրբեջան» եւ «ադրբեջանցի» արհեստական եզրույթները կիրառելու՝ Ի դարի երեսույթ համարվող միտումը սաղմնավորվել է ԺԹ դ. վերջին երկու տասնամյակներում: Դա տեղի է ունեցել հիմնականում նոր ծնվող պանթյուրքիզմի եւ ռուսական պաշտոնեական ու ազգայնական շրջանակների ազդեցության ներքո:

Ատենախոսության ժամանակագրական շրջանակները:

Ժամանակագրական առումով ատենախոսությունն ընդգրկում է ԺԹ դ. երկրորդ կեսը: Տվյալ ընտրությունը պայմանավորված է 1850-ական թթ. թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի սկզբնավորումով: Այնուամենայնիվ նպատակահարմար ենք գտել մեկ ենթագլխով ներկայացնել նաեւ Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքական տարրի պատմությունն ու ցեղային կազմը: Որպես ուսումնասիրության ժամանակային առավելագույն սահմանագիծ հաստատել ենք 1905 թվականը, քանի որ, մեր կարծիքով՝ տվյալ տարով Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս մահմեդականների էթնովերափոխման գործընթացում սկսվել է հաջորդ՝ ավելի ինտենսիվ փուլը, որը կապված է ողջ Ռուսաստանը համակած հեղափոխական շարժման եւ հայ-թաթարական բախումների հետ:

Ատենախոսության մեթոդաբանական հիմքը:

Աշխատանքի հիմքում ընկած են տարատեսակ աղբյուրների եւ գրականության քննական ուսումնասիրության եւ վերլուծության ընդունված մեթոդները: Մեր հարցադրումները բավականաչափ առնչվում են էթնիկական խնդիրներին, ուստի կարելի է նշել, որ դրանց քննության համար մեզ հիմք են ծառայել էթնոսների եւ էթնիկ գործընթացների վերաբերյալ խորհրդային շրջանի ազգագրական գիտության մեջ մանրակրկիտ մշակված տեսության դրույթները (Յու. Բրոմլեյ, Ն. Չերոքսարով, Ս. Հարությունով եւն):

Ատենախոսության կիրառական նշանակությունը:

Տվյալ աշխատանքը կարող է կիրառական նշանակություն ունենալ ոչ միայն ԺԹ դարի Այսրկովկասի, այլեւ ժամանակակից Ադրբեջանի պատմության առանձին հիմնահարցերի ուսումնասիրության համար, քանի որ այն լույս է սփռում նաեւ ադրբեջանցի

էթնոսի կազմավորման ոչ վաղ անցյալի պատմության վրա: Ատենախոսության մեջ արված եզրակացությունները կարող են հիմք դառնալ նոր՝ ժամանակագրական առումով մեր ատենախոսության շարունակություն հանդիսացող պատմագիտական եւ քաղաքագիտական հետազոտությունների համար: Դրանց հիման վրա կարող են նաեւ կազմվել նոր կովկասագիտական գիտա-մեթոդական եւ ուսումնական ձեռնարկներ:

Աղբյուրների եւ գրականության տեսություն:

Ատենախոսության մեջ օգտագործված աղբյուրները հիմնականում ներկայացված են ԺԹ դ. երկրորդ կեսի ռուսական պետական վիճակագրական տվյալներով, ԺԹ դարի ռուս ազգագրագետների ձեռագիր ու տպագիր նկարագրություններով, նույն ժամանակաշրջանում լույս տեսած թյուրքերեն, ռուսերեն եւ հայերեն մամուլի հրատարակումներով:

Երկրամասի էթնիկ պատկերը ներկայացնելու համար նախ եւ առաջ օգտվել ենք ԺԹ դ. երկրորդ կեսին ռուսական իշխանությունների անցկացրած մարդահամարների տվյալներից: Դրանց մի մասը լույս է տեսել «Кавказский календарь» տարեգրքի 1880-ական թթ. համարներում, մյուսներն էլ իրենցից ներկայացնում են առանձին տպագիր տեղեկատուներ: Ընդհանուր առմամբ դրանք հանդիսանում են մեր ուսումնասիրության առարկա ժամանակաշրջանի արժեքավոր տպագիր աղբյուրներ: Մասնավորապես՝ 1887 թ. «Кавказский календарь»-ում զետեղված հավելվածը պատկերացում է տալիս ամբողջ Այսրկովկասի դավանական պատկերի վերաբերյալ⁴: Մեզ համար հատկապես կիրառելի են եղել դրանում տեղ գտած Բաքվի, Ելիզավետպոլի նահանգներում եւ Զաքաթալայի շրջանում շիա եւ սուննի մահմեդականների թվական տվյալները 1884 թ. դրությամբ: Հանդեսի նույն տարվա համարում ներկայացված են նաեւ 1871-1874 թթ. ընթացքում ամբողջ Կովկասում անցկացված կամերալ մարդահամարի վիճակագրական տվյալները: Դրանց միջոցով կարելի է պատկերացում կազմել Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական էթնիկ խմբերի՝ թյուրքախոսների, կովկասալեզու ժողովուրդների, թաթերի, թալիշների քանակական պատկերի վերաբերյալ⁵: Մեծապես օգտվել ենք նաեւ 1886 թ. ընտանեկան ցուցակների հիման վրա 1893 թ. հրատարակված «Այսրկով-

⁴ Число церквей и прихожан православных, армяно-григорианских и магометанских, по сведениям 1884 г., – Кавказский календарь на 1887 год, с. 222.

⁵ Распределение народностей, населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, – Кавказский календарь на 1887 год, с. 220.

կասի մարզի բնակչության վիճակագրական տվյալների հավաքածոյից», որը ոչ միայն մանրամասն տվյալներ է հաղորդում երկրամասի էթնիկ կազմի մասին, այլև հարուստ նյութ է պարունակում Այսրկովկասի տեղանունների եւ թյուրքական ցեղերի միջեւ կապը բացահայտելու համար⁶: Էապես հենց 1886 թ. վիճակագրական տվյալների վրա է հիմնված նաեւ «Ռուսական կայսրությունում բնակվող ժողովուրդների այբբենական ցուցակ»-ը⁷: ԺԹ դ. վերջին Արեւելյան Այսրկովկասի ազգագրական պատկերը փորձել ենք ստանալ 1897 թ. Ռուսաստանի կայսրության առաջին համընդհանուր մարդահամարի՝ բնակչությունն ըստ մայրենի լեզվի⁸ եւ դավանանքի⁹ բաժինների հիման վրա:

ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասում բնակվող ազգերի եւ էթնիկ խմբերի նկարագրությունը կազմելու համար օգտվել ենք նույն դարի ռուս ճանաչված ազգագրագետներ եւ լեզվաբաններ Ն. Զեյդլիցի, Լ. Զագուրսկու, Պ. Ուսլարի աշխատություններից¹⁰:

Արեւելյան Այսրկովկասում հաստատված թյուրքական ցեղերի ծագման, թվաքանակի եւ տեղաբաշխման վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ ենք քաղել ինչպես միջնադարյան մահմեդական պատմիչներ Իբն ալ-Ասիրի, Ռաշիդ ադ-Դինի, այնպես էլ ԺԹ եւ Ի դարի հեղինակներից: Մասնավորապես՝ Ա. Բաքիխանովի «Գյուլիստան Իրամ» երկը հիմնական գծերով ներկայացնում է երկրամասի պատմությունը մինչեւ ռուսական նվաճումը՝ նաեւ լուսաբանելով թյուրքական ցեղերի հետ կապված կարեւոր պատմական անցքեր: ԺԱ-ԺԲ դարերում օղուզական եւ թուրքմենական ցեղերի արշավանքներն ու սելջուկյան պետության քաղաքականությունն իրենց աշխատություններում լուսաբանել են Ս. Աղաջանովը, Վ. Մինորսկին¹¹:

⁶ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Елисаветпольская губерния, Тифлис, 1893.

⁷ Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи, Издание канцелярии кабинета министров, СПб., 1895.

⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоого пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, Вып. 7, 1905 г.

⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоого пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и главнейших сословий, Вып. 6, 1905 г.

¹⁰ **Н.К. Зейдлиц**, Этнографический обзор Бакинской губернии (приложение к Кавказскому календарю на 1871 г.), с. 46-67; Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю, Бакинская губерния, Составлено **Н. Зейдлицем**, Тифлис, 1870; **Л.П. Загурский**, Этнологическая классификация кавказских народов (Извлечено из рукописного труда), Приложение к Кавказскому календарю на 1888 г.; **П.К. Услар**, Этнография Кавказа. Языкознание, т. VI. Кюринский язык, Тифлис, 1896.

¹¹ **С.Г. Агаджанов**, Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв., Ашхабад, 1969; **В.Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда X-XI веков, Москва, 1963.

Թյուրքական ցեղերի տեղաբաշխումն Այսրկովկասում ներայացված է Ի. Շոպենի, Մ. Վելիլի, Գ.Աղաեի, Գ. Գեյբուլլաեի եւ Ա. Ալեքսանդրովի ազգագրական հոդվածներում եւ մենագրություններում¹²: Տարածաշրջանի էթնո-քաղաքական կյանքում զգալի դեր խաղացած թյուրքական խոշոր ցեղային միությունների պատմությունը ներկայացված է հայտնի ռուս պատմաբան Ի. Պետրուշեւսկու ծավալուն աշխատության մեջ, ԺԹ դարի անգլիացի պետական գործիչ Ջ. Մալքոլմի Իրանի պատմության վերաբերյալ երկում, անգլիացի արեւելագետ Ռ. Թափփերի եւ հայ հետազոտող Բ. Բալայանի հոդվածներում¹³: Արեւելյան Այսրկովկաս եկած Կարա-կոյունլու եւ Ակ-կոյունլու ցեղային համադաշնությունների անդամ ցեղերի նկարագրությունը կազմելիս օգտվել ենք Ջ. Վուդսի համակողմանի աշխատությունից, նաեւ թուրք ուսումնասիրող Ֆ. Սյումերի հոդվածներից¹⁴:

Արեւելյան Այսրկովկասի բնիկ ժողովուրդներից հայերի, իրանալեզու թաթերի եւ թալիշների, լեզգիների, ավարների եւ ավելի փոքրաթիվ այլ կովկասալեզու ժողովուրդների վիճակագրական եւ ազգագրական նկարագրության համար ուղենշային են եղել Բ. Միլլերի, Գ. Ստեփանյանի, Հ. Խառատյանի, Գ. Ասատրյանի, Ա. Հակոբյանի գիտական աշխատանքները¹⁵:

¹² **Ա. Բակիخانов**, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926; **И. Шопен**, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, СПб., 1852; **Г.А. Гейбуллаев**, Топономия Азербайджана (историко-этнографическое обозрение), Баку, 1986; **Г.Д. Агаев**, Данные этнотопонимии о расселении тюркоязычных племён в Азербайджане XI-XV вв., – В сб.: «Этническая ономастика», АН СССР, Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, Москва, 1984, с. 143-153; **А. Алекперов**, У айрумов, Изд. общества обследования и изучения Азербайджана, № 5, Баку, 1928, с. 238-256; **А.К. Алекперов**, Исследование по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960; **М. Велили (Бахарлы)**, Этнография Азербайджана, – Сб.: Азербайджан и азербайджанцы в мире, № 2, Народы Азербайджана, Азербайджан, 2009; <http://ethnoglobus.az/>

¹³ **И.П. Петрушевский**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – нач. XIX в., Ленинград, 1949; **J. Malcolm**, The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time, Vol. 1, London, 1829; **Б.П. Балаян**, К вопросу об общности этногенеза шахсевен и кашкайцев, – «Արեւելագիտական ժողովածո», I, Երեւան, 1960, էջ 331-378; **R. Tapper**, Shāhsevan in Šafavid Persia, – BSOAS, London, Vol. 37, № 2, 1974, p. 321-354; **Ibid.**, MOĠĀN(or Dašt-e Moġān, also Muqān), a lowland steppe in Azerbaijan, – Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/mogan-parent-i-ii>.

¹⁴ **J. Woods**, The Aqquyunlu (clan, confederation, empire), The University of Utah press, 1999; **F.Sümer**, Avşar, – Islam ansiklopedisi, cilt 4, 1988-2013, s.160-164; **F. Sümer**, Bayatlar, – Islam ansiklopedisi, cilt 1, 1988-2013, s. 373-390.

¹⁵ **Б. Миллер**, Таты, их расселение и говоры, Баку, 1929; **Գ. Ստեփանյան**, Բարբի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երեւան, 2010; **G. Stepanyan**, Armenians of Baku province in the second half of the 19th century, Yerevan, 2013; **Հ. Խառատեան**, «Աղրբեջանցիները», «կովկասալեզուները» եւ «իրանալեզուները». ինքնութեան զարգացումներն Աղրբեջանում, – «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա-Երեւան, 2012, սն. 271-334; **Г. Асатрян**, Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до Азербайджанского мифа, Ереван, 2012; Введение в историю и культуру талышского народа, Под ред. **Г.С. Асатряна**, Ереван, 2011; **Ա. Հակոբյան**, Արեւելյան Այսրկովկասում հայկական եւ իրանական էթնոմշակութային ներդրումների շուրջ (Մի խմբի ձեւավորման օրինակով), – Մերձավոր Ա-

ԺԹ դարում Այսրկովկասում Ռուսական կայսրության վարած ազգային եւ վարչա-տարածքային քաղաքականությունը ներկայացնելու համար օգտվել ենք պատմաբան Վ. Թունյանի՝ տվյալ հարցին նվիրված եւ մի քանի մասից բաղկացած համապարփակ աշխատանքից¹⁶: Ցարիզմի ազգային քաղաքականության դրսեւորումներն օրյեւտիվորեն ներկայացված են նաեւ գերմանացի պատմաբան Յ. Բաբերովսկու աշխատանքներում¹⁷: Տվյալ հարցի լուսաբանման համար կիրառելի են եղել նաեւ խորհրդային եւ ռուս գիտնականներ Ա. Միլմանի, Վ. Դյակինի, Ն. Բոգդանովայի, Ն. Սմիրնովի, Ի. Բոչարնիկովի ուսումնասիրությունները¹⁸: Այսրովկասի մահմեդականների նկատմամբ ռուսական իշխանության քաղաքականությունը կայսրության ընդհանուր «մահմեդական խնդրի» համատեքստում դիտարկվել է արեւմտյան մի շարք հեղինակների հոդվածներում եւ մենագրություններում¹⁹:

Մեր աշխատանքի համար կարեւոր նշանակություն ունեցող թյուրքախոս մտավորականության մեծ մասի վերաբերյալ կենսագրական տեղեկությունները, նամակներն ու հոդվածները դեռեւս խորհրդային տարիներին տպագրվել են որպէս արխիվային աղբյուրների հավաքածոներ կամ գրականագիտական եւ պատմագիտական ուսումնասիրություններ: Թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի հիմնադիր Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի գրական եւ հասարակական գործունեությունն ուսումնասիրելու տեսանկյունից արժեքավոր արխիվային նամակներ եւ հեղինակի ստեղծագործություններ է պարունակում 1953 թ. լույս տեսած Ախունդովի «Փիլիսոփայական մտքերի հատընտիր»-ը²⁰: Կիրառական նշանակություն ունի նաեւ նրա վերաբերյալ ադրբեջանցի ուսումնա-

րելեք, Երեւան, 2002, էջ 26-43; **նույնի՝** Թաթախոս հայերի լեզվական մշակույթի շուրջ (18-րդ դ. – 20-րդ դ. սկիզբ), – «Էջմիածին», 2002, սեպտեմբեր, էջ 70-83:

¹⁶ **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. II (1826-1836 гг.), Ереван, 2006; ч. III (1836-1844 гг.), Ереван, 2006; ч. IV (1845-1876 гг.), Ереван, 2007; ч. V (1877-1900 гг.), Ереван, 2008; ч. VI (1900-1915 гг.), Ереван, 2010.

¹⁷ **Й. Баберовски**, Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе, Москва, 2010; **Й. Баберовски**, Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг., – Сб.: Новая имперская история постсоветского пространства, Казань, 2004, с. 307-353.

¹⁸ **А. Мильман**, Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков, Баку, 1966; **В.С. Дякин**, Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-XX вв.), СПб., 1998; **Н.Б. Богданова**, Колониальная политика Российской империи в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. II, Москва, 1937; **Н.А. Смирнов**, Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках, Москва, 1958; **И.В. Бочарников**, Кавказская политика России в X-XX веках, Москва, 2013.

¹⁹ **E. Campbell**, The Muslim question in late imperial Russia, – Russian Empire: Space, people, power, 1700-1930, Indiana University press, 2007, p. 320-348; **R.D. Crews**, For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia, Harvard University press, 2006; **G. Hosking**, Empire and nation-building in late imperial Russia, – Russian nationalism: Past and present, New York, 1998, p. 19-35.

²⁰ **М.Ф. Ахундов**, Избранные философские произведения, Баку, 1953.

սիրողների գիտական հոդվածների ժողովածոն²¹: Որպես հավելյալ գրականություն՝ կիրառելի են նաեւ Դ. Ջաֆարովի, Մ. Ռաֆիլիի, Շ. Մամեդովի եւ Ի. Թաղիեւի խորհրդային տարբեր տարիներին լույս տեսած գրականագիտական աշխատությունները²²:

Համանման արխիվային հավաքածոներ եւ ուսումնասիրություններ են լույս տեսել նաեւ թյուրքալեզու մամուլի հիմնադիր Հասան-բեկ Ջարդաբիի²³, առաջին թյուրքալեզու գրական ողբերգության հեղինակ Նաջաֆ-բեկ Վեզիրովի²⁴, թյուրքալեզու ռեալիստական պոեզիայի սկզբնավորող Սեիդ Ազիմ Շիրվանիի կենսագրության²⁵, գրական եւ հրապարակախոսական գործունեության վերաբերյալ: Հաշվի ենք առել, որ խորհրդային շրջանում լույս տեսած այս աղբյուրներն ու հատկապես ուսումնասիրություններն իրենց վրա են կրում խորհրդային գաղափարախոսության եւ սուբյեկտիվության կնիքը: Դրանից ելնելով՝ փորձել ենք հնարավորին չափով օգտվել թյուրքախոս մտավորականների գրչից ելած անմշակ արխիվային նյութերի հավաքածոներից, իսկ տարբեր ուսումնասիրություններում առկա նյութերը կիրառել միմյանց հետ համադրելուց եւ ստուգելուց հետո միայն:

Ավելի մանրակրկիտ եւ զգուշավոր մոտեցում ենք որդեգրել հետխորհրդային Ադրբեջանում լույս տեսած աշխատությունների պարագայում: Այնուամենայնիվ հարկ է նկատել, որ տվյալ մտավորականների գործունեությունն Ադրբեջանում լուսաբանվել է հիմնականում գրականագիտական, այլ ոչ թե պատմագիտական լույսի ներքո, եւ դրանցում քարոզչական տարրն ու աղավաղումները մեծ չեն: Առկա են մեր ուսումնասիրության համար կիրառելի բավական ուշագրավ նյութեր, որոնք ցույց են տալիս ժԹ դերկրորդ կեսին թյուրքախոս հանրույթի էթնիկ ինքնագիտակցության անկատարությունը: Միաժամանակ ներկայացված են նաեւ վերոնշյալ գործիչների ջանքերը՝ ուղղված երկրամասի մահմեդականների շրջանում թյուրքերեն լեզվի հիման վրա էթնիկ լիարժեք ինքնագիտակցության ներարկմանը:

²¹ М.Ф. Ахундов: Мэгалэлэр мэчмуэси, Баку, 1962.

²² Д. Джафаров, М.Ф. Ахундов, Кратко-биографический очерк, Москва, 1962.; М. Рафили, Мирза Фатали Ахундов, Баку, 1939; Ш. Мамедов, Мирза-Фатали Ахундов, Москва, 1978; И. Тагиев, Мирза Фатали Ахундов и новый тюркский алфавит, Культура и письменность востока, книга вторая, Баку, 1928, с. 58-62.

²³ Г.Б. Зардаби, Избранные статьи и письма, Баку, 1962; Ի.Բ. Зәрдаби, Сечилмиш әсәрләри, Баку, 1960; Современники о Зардаби, Баку, 1985.

²⁴ Н.Б. Везиров, Избранные произведения, Баку, 1950; N.B. Vəzirov, Əsərləri, Bakı, 2005.

²⁵ С.А. Ширвани, Обращение к сыну, Баку, 1961; S.Ə. Şirvani, Həsən bey Məlikova, Seçilmiş əsərləri, 3 cildde, Bakı, 2005.

Բնականաբար, ծանոթ ենք եղել նաեւ ադրբեջանցիների էթնոգենեզի շուրջ Ադրբեջանի ժամանակակից հեղինակների աշխատանքներին, որոնք, սակայն, նախ՝ խեղաթյուրում են Այսրկովկասի ամբողջ պատմությունը՝ հայերին ներկայացնելով իբրեւ եկվորներ ու գաղութարարներ, իսկ թյուրքերին՝ որպես երկրամասի վաղնջական բնիկներ, այնուհետեւ՝ ադրբեջանական ազգային ինքնության ձեւավորման «ուշացման» խնդիրները դիտարկում են ցանկացած ազգություն մերժող մահմեդական մշակույթի թելադրանքի (ուսմայի գաղափարը) եւ «մահմեդական աշխարհի» օրինաչափությունների շրջանակներում եւ պատճառաբանում այն հանգամանքով, որ ազգային ինքնության երեւոյթը լայնորեն տարածում է գտել միայն Ֆրանսիական հեղափոխությունից հետո²⁶:

ԺԹ դ. վերջում նոր երեւոյթ դարձած պանթյուրքիզմի ազդեցությունը թյուրքախոս նոր մտավորականության վրա ներկայացրել ենք թեմայի վերաբերյալ առկա հարուստ եւ դասական համարվող գրականության հիման վրա: Օգտվել ենք Զարեանդի, Շահան Նաթալիի, Զ. Լանդաուի, Ա. Սվարանցի, Ֆ. Գորգոնի հիմնարար աշխատություններից, Զիյա Գյոքալիի գաղափարների վերաբերյալ բրիտանական եւ հայկական ուսումնասիրություններից²⁷: Ռուսական կայսրությունում եւ մասնավորապես Այսրկովկասում պանթյուրքիզմի պատմությունն ու հայտնի պանթյուրքիստներ Իսմայիլ Գասպրինսկու, Ալի-բեկ Հուսեյնզադեի եւ Ահմեդ-բեկ Աղաեի գործունեությունը ներկայացված է Ա.Հ. Շիսսլերի, Յու. Օսմանովի, Ա. Թուրանի, Ա. Սիբգատուլլինայի կենսագրական ուսումնասիրություններում²⁸:

ԺԹ դարի կարեւորագույն երեւոյթ դարձած թյուրքալեզու մամուլի ուսումնասիրությունը որոշ դժվարություններ է առաջացրել, քանի որ դրա արաբատառ թյուրքերենով բնօրինակները պահվում են Ադրբեջանի արխիվներում: Բարեբախտաբար առաջին թյուրքալեզու «Էքինչի» թերթի բոլոր համարները լատինատառ ադրբեջաներեն

²⁶ St'ua, օրինակ՝ **А. Балаев**, Азербайджанская нация: Основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв., Москва, 2012; **Г.А. Гейбуллаев**, К этногенезу Азербайджанцев (историко-этнографическое исследование), Баку, 1991; История Азербайджана от древнейших времён до начала XX века, Под ред. **И. Алиева**, Баку 1995.

²⁷ **Зареванд**, Турция и Пантуранизм, Париж, 1930; **Ш. Натали**, Пантюркизм от Анкары до Баку, Ереван, 2013; **J.M. Landau**, Pan-Turkism: From irredentism to cooperation, London, 1995; **F. Georgeon**, Türk milliyetçiliyinin kökenleri, Yusuf Akçura, İstanbul, 1999; **А. Сваранц**, Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Москва, 2002; **Z. Gökalp**, The principles of Turkism, Leiden, 1968; **Ա. Սաֆարյան**, Զիյա Գյոքալիի եւ «Թյուրքալանության հիմունքները», Երեւան, 2012:

²⁸ **А.Н. Shissler**, Between two empires, Ahmet Ağaoğlu and the new Turkey, London – New York, 2003; **Ю.Б. Османов**, Просветитель востока Исмаил Гаспринский, Симферополь, 2014; **А. Turan**, Əli bəy Hüseynzadə, Moskva, 2008; **А. Сибгатуллина**, Контакты тюрков-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв., Москва, 2010.

տառադարձմամբ հրատարակվել են, եւ մենք հնարավորություն ենք ունեցել ամբողջությամբ ուսումնասիրել դրանք²⁹: Հիմնական դժվարությունները կայացել են «Ջիյա» եւ «Քեշքյուլ» պարբերականների ուսումնասիրության հարցում: Դրանց դեպքում բացակայում են ոչ միայն ժամանակակից ադրբեջաներենի այբուբենով տառադարձումները, այլեւ որոշ համարներ հայտնաբերված չեն: Այս թերթերի պարագայում օգտվել ենք Ա. Աշըրիի, Ա. Շահվերդիեւի, Ա. Ջեյնալովի եւ Ն. Նասրեդդինովի թյուրքալեզու մամուլի վերաբերյալ ընդհանրացնող աշխատություններից, որոնցում ծավալուն նյութ կա մեր ուսումնասիրության առարկա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ³⁰:

Թյուրքալեզու մամուլի ձեւավորման պատմության, հայկական մամուլից օրինակ վերցնելու վերաբերյալ հետաքրքիր փաստեր ենք գտել հայ ուսումնասիրող Ծ. Աղայանի հոդվածում եւ հայկական «Մշակ», «Փորձ» եւ «Մուրճ» տպագիր պարբերականների մի քանի համարներում³¹: Դրանք ուշագրավ նյութ են պարունակում նաեւ նոր ծնվող թյուրքալեզու մամուլի վերաբերյալ հայ հասարակության մոտ եղած ընկալման եւ ակնկալիքների մասին:

Ատենախոսության համար խիստ կարեւոր նյութեր են պարունակում Այսրկովկասի ռուսալեզու «Կասպիյ» եւ «Կավկազ» թերթերի առանձին համարները, որոնցում տեղ են գտել ԺԹ դ. վերջին թյուրքալեզու բնակչության եւ առաջին հերթին մտավորականության մոտ տեղի ունեցած ինքնության վերափոխումն ապացուցող հոդվածներ³²: Երկրամասի թյուրքախոսների էթնիկ ինքնագիտակցության եւ առանձին էթնոս լինելու վերաբերյալ համանման հոդվածներ են լույս տեսել նաեւ թյուրքալեզու «Քեշքյուլ» թերթում: Այդ բոլոր հոդվածների հեղինակները թյուրքախոս նորաստեղծ մտավորականության ներկայացուցիչներն են:

Աշխատանքի տեսական հիմքը մի շարք ազգագրագետների եւ տեսաբանների արժեքավոր աշխատություններն են: Առանձնապես օգտակար է եղել ակադեմիկոս

²⁹ Əkinçi, 1875-1877(Tam mətni), Bakı, 2005.

³⁰ **A. Aşırılı**, Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Bakı, 2009; **A. Şahverdiyev**, Azərbaycan mətbuatı tarixi, Bakı, 2006; **N. Nəsrəddinov**, Ədəbi dilimizin terminlərlə zənginləşməsində «Ziya» («Ziyayi-Qafqasiyyə») qəzetinin (1879-1884) rolu, Kurikulum elmi-metodik jurnal, № 3, Bakı 2014, s. 65-72; **A.A. Зейналов**, Проблема взаимоотношений азербайджанской литературы и печати с цензурой (1850-1905), Автореферат канд дисс., Баку, 1990.

³¹ **Ц. Агаян**, К вопросу об издании азербайджанской газеты «Экинчи» и связи «Экинчи» с армянской периодической печатью, – «Տեղեկագիր» Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, հ^մ 11, 1950, էջ 51-65; «Մշակ», հ^մ 8, Թիֆլիս, 1875; «Մշակ», հ^մ 7, Թիֆլիս, 1876; «Փորձ», հ^մ 4, Թիֆլիս, 1877; «Փորձ», հ^մ 3, Թիֆլիս, 1877-1878; «Մուրճ», հ^մ 11, Թիֆլիս, 1903:

³² «Кавказ», № 90, Тифлис, 1882; «Каспий», № 93, Баку, 1891.

Յու. Բրոմլեյի՝ էթնոսների ձեւավորման վերաբերյալ համապարփակ աշխատությունը³³: Արժեքավոր են եղել նաեւ Ս. Բրուկի, Ն. Չեքոքսարովի, Ա. Նալչաջյանի եւ Թ. Վարդանյանի ազգագրական աշխատանքները³⁴: Կարեւորել ենք նաեւ ազգագոյացման եւ ազգայնականության վերաբերյալ արեւմտյան տեսաբան-պատմաբաններ Մ. Հրոխի եւ Բ. Անդերսոնի աշխատությունները³⁵:

Մեր ուսումնասիրության խնդիրները ժամանաշրջանային առումով (ԺԹ դ. երկրորդ կես) ընդգրկող հայերեն մենագրություններ մինչ օրս չեն եղել: Որոշ չափով մեր արժարձած խնդիրներն ուսումնասիրված են հայ հեղինակ Թ. Վարդանյանի ռուսալեզու փոքրածավալ աշխատանքում, որը շոշափում է ադրբեջանցիների էթնոձեւավորման ամբողջ գործընթացը³⁶: Հեղինակն իրավացիորեն նշել է, որ ԺԹ դարում Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների մոտ գերակայում էր կրոնական (մահմեդական), ցեղային եւ վարչա-տարածքային (շամախեցի, ղուբացի եւն) ինքնությունները: Սակայն աշխատանքում երկրամասի մահմեդականների իրանական ինքնությունից անցումը թյուրքականի ավելի շատ կապվում է Ի դարի սկզբի հետ: Ատենախոսության մեջ ցույց ենք տվել, որ թյուրքական ինքնագիտակցության արմատավորումը սկսվել է ավելի վաղ՝ ԺԹ դարի կեսերից:

Մեր ուսումնասիրության հետ սերտորեն առնչվում են արեւմտյան մի շարք հեղինակների աշխատություններ:

Լեւ կովկասագետ, պատմաբան Թադեուշ Սվետոխովսկին իր ծավալուն մենագրությունում եւ հոդվածում մանրամասն ներկայացրել է Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների պատմության 1905-1920 թթ. ժամանակաշրջանը³⁷: Նա Արեւելյան Այսր-

³³ **Ю.В. Бромлей**, Очерки теории этноса, Москва, 1983.

³⁴ **С.И. Брук.**, **Н.Н. Чебоксаров**, Метаэтнические общности, – «Расы и народы», Вып. 6, Москва, 1976, с. 15-42; **Ա. Նալչաջյան**, էթնիկական հոգեբանություն, Երեւան, 2001; **Т.Р. Варданян**, Язык как «жесткий» маркер этнической идентичности, – Общероссийская и национальная идентичность, Пятигорск, 2012, с. 155-161; **Թ. Վ. Վարդանյան**, Ազգամիջյան հակամարտությունը որպէս էթնիկ ինքնության ձեւավորման գործոն (1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների օրինակով), – «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, հ^մ 1, 2003, էջ 72-78:

³⁵ **М. Hroch**, How much does nation formation depend upon nationalism? – East European Politics and Societies, Vol. 4, № 1, 1989, p. 101-115; **М. Хрох**, От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе, – Нация и национализм, Москва, 2002, с. 121-146; **Б. Андерсон**, Воображаемые сообщества, Москва, 2001.

³⁶ **Т. Варданян**, Азербайджанцы, История одного незавершённого этнопроекта, Москва, 2012.

³⁷ **T. Swietochowski**, Russian Azerbaijan, 1905-1920: The shaping of a national identity in a Muslim community, Cambridge University press, 1985; **T. Swietochowski**, **B.C. Collins**, Historical dictionary of Azerbaijan, Scarecrowpress,

կովկասի համար հետին թվով կիրառել է Ադրբեջան եզրույթը, ինչը մեզ համար անընդունելի է: Սակայն, Սվետոխովսկին նաև արժեքավոր նյութեր է ներկայացրել եւ եզրահանգումներ է արել մեր ուսումնասիրության խնդիրների վերաբերյալ, որոնց հետ համահիտ ենք: Մասնավորապես՝ նա նշում է, որ Ի դարի սկզբում Ադրբեջան անունը զուտ աշխարհագրական եզրույթ էր, որի հիմքում էթնիկություն չկար, իսկ երկրամասի թյուրքախոս զանգվածի մեծամասնությունն իրեն անվանում էր պարզապես մահմեդական: Միաժամանակ լեռ կովկասագետը նշում է, որ էթնիկ ինքնության տրանսֆորմացիան եւ թյուրքախոսների էթնոհամախմբումը արդյունք էր ռուսական տիրապետության շրջանում տեղի ունեցած փոփոխությունների: Որպես ինքնության վերափոխման խթանիչ՝ Սվետոխովսկին նշել է նորաստեղծ գրական թյուրքերենն ու նոր տիպի թյուրքախոս մտավորականությունը:

Ամերիկացի պատմաբան Օդրի Ալշտադտի ուսումնասիրությունը եւս իր առջեւ դրած հարցադրումներով առնչվում է մեր աշխատանքին³⁸: Նրա մոտ էլ առկա է միտումը՝ երկրամասը կոչել ժամանակակից Ադրբեջան անունով: Սակայն ուշագրավ է, որ երկրամասի թյուրքախոսներին անվանելիս նույնիսկ Ի դարի համար նա օգտագործել է «ադրբեջանցի թյուրքեր» եզրույթը: Ալշտադտը նույնպես շեշտը դրել է Ի դարի պատմական իրադարձությունների վրա, այնուամենայնիվ մեզ համար օգտակար փաստեր է շարադրել նաև ԺԹ դարի թյուրքախոս մտավորականության եւ թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի վերաբերյալ:

Վերապահումներով ու զգուշավորությամբ ենք մոտեցել ամերիկա-խորայելական ծագումով ուսումնասիրող Բրենդա Շաֆֆերի աշխատությանը³⁹: Հեղինակն առաջ է քաշել Արեւելյան Այսրկովկասի եւ Իրանի հյուսիս-արեւմուտքի թյուրքախոսների միեւնույն ազգը լինելու գաղափարը եւ իր պատկերացրած «ադրբեջանական ինքնությունը» ներկայացրել որպես մարտահրավեր Իրանի համար: Ընդհանուր առմամբ աշխատանքը քաղաքական ենթատեքստ եւ քարոզչական բնույթ ունի, ինչը, թերեւս, պայմանավորված է նաև հեղինակի՝ Ադրբեջանի իշխանության հետ ունեցած ֆինանսական կապերով:

1999; **Т. Светоховский**, Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане, – Азербайджан и Россия: общества и государства, Вып. 4, Москва, 2001.

³⁸ **A. Alstadt**, The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule, Stanford, 1992.

³⁹ **B. Shaffer**, Borders and brethren: Iran and the challenge of Azerbaijani identity, Cambridge, 2002.

Արեւելյան Այսրկովկասում մահմեդական բնակչության ինքնության վերափոխման տեսանկյունից օգտակար է եղել թուրքագետ Ադա Հոլլի Շիսսլերի մենագրությունը⁴⁰: Հեղինակը Այսրկովկասի թուրքախոս հանրային ներկայացուցիչ, հայտնի պանթուրքիստ Ահմեդ-բեկ Աղաեի կենսագրության եւ գործունեության օրինակով ներկայացրել է նաեւ ինքնության խնդիրը եւ իրանական ինքնագիտակցությունից անցումը թուրքականի:

Այսպիսով, բազմաթիվ աղբյուրների եւ փաստագրական նյութերի, ԺԹ դարի, ինչպես նաեւ ժամանակակից ուսումնասիրությունների հիման վրա փորձել ենք վերլուծել եւ ներկայացնել ԺԹ դ. երկրորդ կեսին ձեւավորված թուրքալեզու գրավոր մշակութի դերը Արեւելյան Այսրկովկասի թուրքախոս մահմեդականների էթնոհամախմբման գործընթացում:

⁴⁰ **A.H. Shissler**, *Between two empires: Ahmet Ağaoğlu and the new Turkey*, London – New York, 2003.

ԳԼՈՒԽ I

ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈՒՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ԺԹ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

1.1 ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՄԲ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՀՈՍՔՆ ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍ

Աղբյուրները եւ ակադեմիական պատմագրությունը թյուրքական ցեղային տարրի նշանակալի հոսքը պատմական Առանի եւ Շիրվանի տարածքն ընդգրկող Արեւելյան Այսրկովկաս դիտարկում են ժԱ դարից՝ կապված սելջուկների արշավանքների ու նրանց հաստատած տիրապետության հետ: Այդ արշավանքների արդյունքում արդեն ժԱ-ԺԲ դդ. ընթացքում Միջին Ասիայից ոչ միայն Արեւելյան Այսրկովկաս, այլեւ ամբողջ Առաջավոր Ասիա են տեղափոխվել թյուրքական ծագումով օղուզական եւ թուրքմենական բազմաթիվ քոչվոր ցեղեր⁴¹:

Դեպի արեւելք օղուզա-թուրքմենական ցեղերի ներգաղթի հաջորդ հզոր ալիքը տեղի է ունեցել ժԳ դ. մոնղոլական արշավանքների շրջանում, երբ Չինգիզ խանի բանակների ճնշման տակ թյուրքալեզու բազմաթիվ ցեղեր, ինչպես օրինակ մեծ Կայի ցեղը Խորասանից փախել է Փոքր Ասիա: Մոնղոլների կողմից Խորասանի գրավումից հետո օղուզների մի մասն էլ տեղափոխվել է Հայկական լեռնաշխարհ եւ Արեւելյան Այսրկովկաս⁴²:

Սակայն երկրամասում թյուրքական ցեղային զանգվածի քանակական ներկայության ու քաղաքական ազդեցության կտրուկ մեծացումը տեղի է ունեցել ժԴ-ԺԵ դարերից սկսած: Դա պայմանավորված էր Առաջավոր Ասիայում Կարա-կոյունլու, այնուհետեւ Ակ-կոյունլու թուրքմենական պետությունների գերիշխանությամբ, նաեւ ժԵ դ. սկզբի Լենկ-Թեմուրի արշավանքներով, որոնց ընթացքում ավելի վաղ՝ սելջուկյան եւ մոնղոլական շրջանում ներթափանցած օղուզ-թուրքմենական եւ մոնղոլական քոչվոր ցեղերին ավելացել են նորերը⁴³: Բացի այդ՝ ամբողջ Առաջավոր Ասիայում տեղի է ունեցել օ-

⁴¹ **С.Г. Агаджанов**, Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв., Ашхабад, 1969, с. 6, 212; **В.Ф. Минорский**, История Ширвана и Дербенда X-XI вв., Москва, 1963, с. 58, 60; Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. III, Երեւան, 1976, էջ 440-468:

⁴² **С.Г. Агаджанов**, указ. соч., с. 255.

⁴³ **И.П. Петрушевский**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – нач. XIX в., Ленинград, 1949, с. 66.

ղուզական եւ թուրքմենական ցեղերի շարժ, ինչի արդյունքում շատ թյուրքական ցեղախմբեր ամբողջապես կամ մասնակիորեն Ասորիքից եւ Փոքր Ասիայից տեղափոխվել են Ատրպատական, այնտեղից էլ՝ Արեւելյան Այսրկովկաս:

Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքական տարրի տիրապետության հաստատման գործընթացն իր գագաթնակետին է հասել արդեն թուրքմենական երկու պետությունների՝ հաջորդաձ Սեֆյան Իրանի տիրապետության շրջանում, մասնավորապես՝ ԺԶ-ԺԷ դարերում, երբ Մուղանի դաշտը գրեթե ամբողջությամբ, նաեւ՝ Շիրվանի զգալի տարածքներ, բնակության տրվեցին նախկին Ակ-կոյունլու եւ Կարա-կոյունլու համադաշնությունների (կոնֆեդերացիաների) մեջ մտած, այնուհետեւ ղզլբաշների կազմը համալրած քոչվոր ցեղերին: Ստորեւ ներկայացրել ենք այդ բազմաթիվ ցեղերից առավել նշանակալիների պատմությունը, երկրամաս ներխուժելու ժամանակաշրջանն ու թողած ազդեցությունը:

Արեւելյան Այսրկովկասում բնակություն հաստատած թյուրքական նշանակալի ցեղերից էր **փաղարը**, որը սերում էր օղուզական՝ կայ կամ կայի ցեղից⁴⁴: Կայի ցեղն իր հերթին համարվում է Օղուզից սերող գլխավոր 24 ցեղերից մեկը⁴⁵: Մոնղոլական արշավանքների ժամանակ փաղարները Միջին Ասիայից նախ տեղափոխվել են Իրանական Ատրպատական: ԺԶ դարում իշխանության համար պայքարում նրանք անցել են ղզլբաշների կողմը եւ Սեֆյան Իրանի քաղաքական կյանքում ակտիվ դերակատարություն ունեցել: Հայտնի է, որ փաղարներին Արեւելյան Այսրկովկասի հյուսիս-արեւմտյան հատվածում բնակեցրել են Սեֆյանները: Իրենց հավատարիմ թյուրքական այս ցեղին բնակեցնելով լեզգիաբնակ շրջաններում՝ Պարսից շահերը ցանկանում էին դրանով հնազանդեցնել լեզգիներին⁴⁶: Ժամանակի ընթացքում փաղարները տարածվել են ամբողջ Արեւելյան Այսրկովկասում: Ուշագրավ է, որ մինչեւ այսօր հարավային Դաղստանի ժողովուրդները ադրբեջանցիներին «փաղար» են անվանում, ինչը, թերեւս, նշանակում է, որ փաղարները այս տարածքում աստիճանաբար ընկալվել են որպես Այսրկովկասի թյուրքախոսների մի մասը:

⁴⁴ Г.Д. Агаев, Данные этнотопонимии о расселении тюркоязычных племён в Азербайджане XI-XV вв., – В сб.: Этническая ономастика, Москва, 1984, с. 148; М. Велили (Бахарлы), Этнография Азербайджана, – Сб.: Азербайджан и азербайджанцы в мире, № 2, Народы Азербайджана, Азербайджан, 2009; <http://ethnoglobus.az/>.

⁴⁵ Рашид ад-Дин, Сборник летописей, т. I, кн. I, Москва, 1952, с. 88.

⁴⁶ М. Велили (Бахарлы), указ. соч.; История Азербайджана, т. I, Баку, 1958, с. 266.

ԺԹ դարում Զեաթի գավառում բնակվում էր փաղարների 218 ընտանիք⁴⁷: ԺԹ դ. վերջին եւ Ի դ. սկզբին Փաղար անունով բնակավայրեր պահպանվել էին Ղուբայի, Գյոքչայի, Զեաթի, Աղդաշի, Շամախիի, Նուխիի, Արեշի գավառներում⁴⁸: Արեշի գավառի Ղարադաղի-Փաղար գյուղական համայնքում բնակվում էր մոտ 1200 թաթար բնակիչ⁴⁹: Զեաթի գավառի Փաղար համայնքում բնակվում էր 1932 մարդ⁵⁰: Ղուբայի գավառում (ուեզդ) Փաղար-Շաբրան բնակավայրն ուներ 152 բնակիչ: Փաղար եւ Արմուդի-Փաղար գյուղերը միասին ունեին 211 բնակիչ⁵¹: Շամախիի գավառում հիշատակվում է Փաղար-Գյուլմալի համայնքը՝ 546 բնակչով⁵²:

Այրումների կամ այրումլուների ծագումը վերջնականապես բացահայտված չէ: Այսրկովկասում նրանց հայտնվելու վերաբերյալ տարբեր վարկածներ կան, որոնցից յուրաքանչյուրը կապվում է այրում բառի ստուգաբանության հետ: Վարկածներից մեկի համաձայն՝ այրումների նախնիները Այսրկովկաս են եկել Փոքր Ասիայից ԺԴ դ. սկզբում, երբ Իլխանների պետության հետ պայքարում կործանվեց Փոքր Ասիայում Իկոնիայի կամ Ռումի սելջուկյան սուլթանությունը: Այս տեսակետի կողմնակից հայտնի ժողովրդագիր-պատմաբաններ Իվան Շոպենն ու Մամեդհասան Վելիլին «այրում» էթնանունը ստուգաբանում են որպես նախնական «էլ ռում», որը հետագայում հնչյունափոխվել է⁵³: Հայտնի է, որ արաբները, հետո նաեւ սելջուկները Ռում (Հոմ) էին կոչում Բյուզանդիան (սելջուկյան տիրապետության տակ նրա տարածքների անցնելուց հետո էլ երկար ժամանակ Փոքր Ասիան կոչվում էր Ռում, իսկ այստեղ ձեւավորված Իկոնիայի սուլթանությունը՝ Ռումի սուլթանություն): Փոքր Ասիայից Այսրկովկաս՝ ավելի ստույգ Գանձակ եւ Արցախի տարածք գաղթածներին տեղի ավելի վաղ շրջանի թյուրքախոսները կոչեցին «էլ ռում», որը նշանակում էր «ռումից եկած» կամ «ռումից սերող»: այս վարկածի համաձայն՝ հետագայում այրումների մի մասն անցել է Ատրպատական եւ

⁴⁷ Г.А. Гейбуллаев, Топономия Азербайджана (историко-этнографическое обозрение), Баку, 1986, с. 51.

⁴⁸ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VII, Тифлис, 1887, с. 359; М. Велили (Бахарлы), указ. соч.

⁴⁹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Арешский уезд, Тифлис, 1893.

⁵⁰ Там же, Джеватский уезд.

⁵¹ Там же, Кубинский уезд.

⁵² Там же, Шемахинский уезд.

⁵³ И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, СПб., 1852, с. 536; М. Велили (Бахарлы), указ. соч.

ստացել շահսեւան անունը⁵⁴: ԺԹ դ. առաջին կեսի տեղացի պարսկագիր հեղինակ Աբրահամյի-աղա Բաքիխանովը եւս այրումների ծագումը կապում էր Փոքր Ասիայից բերված թյուրքական ցեղերի հետ, իսկ այրում բառը՝ նույնացնում «էլ ռում» անվան հետ⁵⁵:

Մեկ այլ վարկածի համաձայն էլ՝ այրումների նախնիները տեղաբնիկներ են: Ի դ. սկզբում այրումներին ու նրանց կենցաղը ուսումնասիրած ժողովրդագիր Ք. Քարաքաշլին նշում է, որ այրումները շատ են տարբերվում սարահարթի թյուրքերից: Հենվելով այրումների շրջանում տարածված ավանդություններից մեկի վրա՝ նա ձեակերպում է, որ դարեր առաջ այրումների նախնիներն առանձնացել են Առանը բնակեցրած մյուս հիմնական էթնիկ խմբերից⁵⁶: Հեղինակն իր ենթադրության մեջ ժամանակաշրջան չի նշում, իսկ այս վարկածը կապում է այրում անվան ստուգաբանության հետ: Թյուրքական լեզուներում առկա է «այրըմ» բառը, որը նշանակում է բաժանում, առանձնացում: Քարաքաշլին ենթադրում է, որ այրումների ինքնանվանումն առաջացել է հենց պատմական բաժանման հետեւանքով⁵⁷:

Մեջբերենք Ք. Քարաքաշլիի դաշտային ուսումնասիրության ընթացքում արձանագրված մի ուշագրավ պատմություն, որը մի կողմից որոշ չափով լույս է սփռում այրումների ծագման վրա, մյուս կողմից էլ մատնացույց անում նրանց խառը ծագման բացահայտման դժվարությունները, միգուցե նաեւ դրա անհնարինությունը: Այրումներին այցելած հեղինակին 1804 թ. ծնված մի ծերունի պատմել է, թե իրենց երակներում մի քանի ազգերի արյուն է հոսում. տեղի է ունեցել շատ մեծ միախառնում, եւ այրումների երակներում հոսում է հայկական, լեզգիական, պարսկական ու թյուրքական արյուն, իսկ իրենք մահմեդական-այրումներ են⁵⁸:

Այրումներին ուսումնասիրած ադրբեջանցի պատմաբան Ա. Ալեքսեյրովը նրանց ծագումը կապում է աղուանական էթնոսի ու եկվոր թյուրքական տարրի համախմբման հետ⁵⁹: Ընդ որում, նրա կարծիքով՝ միջնադարում այրումների բնիկ նախնիները եղել են հայկական էթնոսի մշակութային, լեզվական ու կրոնական ուժեղ ազդեցության տակ եւ ձուլվել են հայերի հետ: Սակայն 451 թ. Քաղկեդոնի ժողովից հետո հայերն ու աղուան-

⁵⁴ **М. Велили (Бахарлы)**, указ. соч.

⁵⁵ **А. Бакиханов**, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926, с. 66.

⁵⁶ **В. Кобычев**, Айрумы (К вопросу о происхождении этнонима), – «Советская этнография», 1962, № 3, с. 140.

⁵⁷ Նույն տեղում:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 141:

⁵⁹ **А. Алекперов**, У айрумов, Изд. общества обследования и изучения Азербайджана, № 5, Баку, 1928, с. 240.

ները բաժանվել են 2 խմբի՝ միաբնակության կողմնակիցների եւ դրա հակառակորդների: Վերջին խմբին Քաղկեդոնի ժողովից հետո սկսել են անվանել «հայ հոռոմ», որպիսի անվան հետ էլ Ալեքսանդրովը կապում է «այրում» բառի ծագումը⁶⁰: Ըստ նրա՝ հայերեն նախնական բառը դարերի ընթացքում աղավաղվել է, մոտեցել թյուրքական արտասանությանն ու դարձել «այրում», վերջինս էլ նոր էթնիկ միախառնումների ենթարկված, թյուրքախոս ու մուսուլման դարձած բնակչության համար դարձել է ինքնանվանում:

Պատմաբան Վ. Կոբիչեւը մասամբ մերժում, մասամբ էլ հաստատում է Ալեքսանդրովի առաջ քաշած վարկածը: Նա նույնպես այրում բառի ծագումը կապում է «հայ հոռոմ» եզրույթի հետ, սակայն այրումների ծագումն ու էթնանվան առաջացումը պայմանավորում է ոչ թե Քաղկեդոնի ժողովով, այլ 591 թ. Սասանյան Պարսկաստանի եւ Բյուզանդիայի միջեւ Հայաստանի երկրորդ բաժանմամբ⁶¹: Ըստ Կոբիչեւի՝ բաժանման գծի բյուզանդական սահմանային հատվածում է դարում առաջացել են «ոռոմ» անվան հետ կապված տեղանուններ, որոնք ժամանակի ընթացքում թյուրքացվել են: Որպես օրինակ բերվում են Ուռում-բազար եւ Խեյրում տեղանունները, որոնք հեղինակը ստուգաբանում է որպես «հոռմեական շուկա» եւ «հայ հոռոմ»: Սահմանային այս հատվածի հայերին ու հայկական ազդեցությամբ ձուլված աղուաններին իբրեւ թե անվանել են հայ-հոռոմ, որը նշանակել է բյուզանդահայատակ հայ: Կոբիչեւը եզրակացնում է, որ այրումները պատմական Աղուանքի եւ Հայաստանի միջեւ սահմանային շրջանների հայերի եւ աղուանների հետնորդներն են, որոնք դարերի ընթացքում իսլամացվել ու թյուրքացվել են: Նրանց բնակության գործառնամարզը (արեալը) ժամանակի ընթացքում որոշ չափով տեղափոխվել է դեպի արեւելք⁶²:

Այրումների ծագման վարկածները շատ են: Դրանք ունեն ինչպես հատման եզրեր, այնպես էլ լուրջ հակասություններ: Մեր կարծիքով՝ ամենից ակնհայտ ընդհանրությունն այն է, որ գրեթե բոլոր վարկածների համաձայն այրումների ծագման գործում դեր է կատարել ինչպես եկվոր թյուրքական տարրը, այնպես էլ տեղաբնիկ էթնոսը: Դժվարություն է ներկայացնում թյուրքական տարրի հայտնվելու ճշգրիտ ժամանակի որոշումը եւ «այրում» էթնանվան ծագման միակ ճշգրիտ տարբերակի բացահայտումը:

⁶⁰ А. Алекперов, указ. соч., с. 240.

⁶¹ В. Кобычев, указ. соч., с. 145.

⁶² Նույն տեղում, էջ 145-148:

Այրումների բնակության հիմնական տարածքը Արեւելյան Այսրկովկասի հյուսիս-արեւմտյան հատվածն է, որը ԺԹ դ. վերջում մտնում էր Ելիզավետպոլի նահանգի մեջ: Այստեղ էլ պահպանվել են Այրում անունով որոշ բնակավայրեր: Նահանգի Ելիզավետպոլի գավառի Այրում (Ղարա-Մուրադ Այրում) բնակավայրում 1886 թ. տվյալներով բնակվում էր ավելի քան 2000 բնակիչ, որոնք վիճակագրական տվյալներում նշված են իբրեւ թաթարներ⁶³: Այրումների էթնանունն առկա է նաեւ Ղազախի գավառի Ղուչչու-Այրում համայնքի պարագայում, որի բնակիչների թիվը կազմում էր 612 մարդ⁶⁴:

Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու խոշոր ցեղային միավորումներից մեկն էին **շահսեւանները**, որոնք մեծ դեր են ունեցել երկրամասի էթնիկ գործընթացներում: Ի տարբերություն շատ այլ թյուրքալեզու ցեղերի՝ նրանց մասին բազմաթիվ, թեպետեւ հակասական տեղեկություններ են պահպանվել: Այս ցեղամիությունը միավորում էր թյուրքական, ավելի քիչ քանակով՝ իրանական (քրդական) եւ արաբական ծագմամբ ցեղերի, որոնց մեծամասնությունը կապված էր Շահ Աբբասի ժամանակաշրջանի ղզլբաշների հետ: Շահսեւանների՝ որպես ցեղային միության ձեւավորվելու ժամանակաշրջան նշվում է ԺԶ-ԺԸ դարերը:

ԺԹ դարում շահսեւաններին ուսումնասիրած հետազոտողները ներկայացնում են նրանց շրջանում տարածված սեփական ծագման մասին միեւնոյն ավանդապատումը: Ըստ այդ պատումի՝ Յունսիր փաշա անունով անձնավորությունն իր քոչվոր ցեղի հետ Փոքր Ասիայից գաղթել է Պարսկաստան եւ շահից ապաստան խնդրել: Պարսից շահը նրան բարեհաճությամբ ընդունել է եւ թույլ տվել իր ցեղի համար քոչի վայր ընտրել: Յունսիր փաշան ի վերջո կեցավայր է ընտրել Արդեբիլը⁶⁵:

Անգլիացի պատմաբան, պետական ու ռազմական գործիչ Ջոն Մալքոլմը իր «Պարսկաստանի պատմություն» աշխատության մեջ նշում է, որ Շահ Աբբասը ցանկանում էր հակակշիռ ստեղծել ապստամբ ղզլբաշական ցեղերի ու նրանց անհնազանդ առաջնորդների դեմ եւ այդ նպատակով հիմնեց սեփական ցեղային միությունը, որն անվանեց Շահսեւան: Շահ Աբբասը նոր միություն հրավիրեց ցանկացողներին բոլոր ցե-

⁶³ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Елисаветпольский уезд, Тифлис, 1893.

⁶⁴ Там же, Казахский уезд.

⁶⁵ R. Tapper, Shahsevan in Safavid Persia, – BSOAS, Vol. 37, № 2, London, 1974, p. 331.

ղերից՝ խոստանալով նրանց իր բարեհաճությունն ու պաշտպանությունը⁶⁶: Շահսեանների թիվը շատ արագ աճում էր, նույնիսկ պատահել է, որ մեկ օրում որպես շահսեան գրանցվել է 10 հազար մարդ⁶⁷:

Այլ վարկածի համաձայն՝ «շահսեան» անվանումը տիտղոս էր, որը ժամանակ առ ժամանակ տրվում էր քոչվոր ցեղերին՝ նրանց հավատարմությունը շահին մատնանշելու համար: Ընդ որում այն տրվում էր ոչ միայն թյուրքական, այլև քրդական (արասբարան ցեղային միություն) եւ արաբական (արաբլու, սայեդլար) ծագմամբ որոշ ցեղերի, սակայն տվյալ գործելաոճը ԺԷ դարում հատկապես կիրառվում էր ղզբաշական թյուրքական ցեղերի նկատմամբ⁶⁸: Մասամբ այս վարկածի օգտին է խոսում Վլ. Մինորսկին, ով ցույց է տվել դեռ Շահ Աբբասից առաջ Shahi-sevan ցեղերի հիշատակվելը: Նշվում է, որ նրանք պահանջում էին պետության ղեկավար պաշտոններին նշանակել իրենց առաջնորդներին եւ հաճախ շահի ներկայությամբ գժտվում էին: Թահմասպ Ա-ն փորձեց բարեփոխել այս համակարգը եւ կարգի հրավիրել ըմբոստ ցեղերին, սակայն դա հաջողվեց անել միայն Շահ Աբբաս Ա-ին⁶⁹:

Հայ հետազոտող Բ. Բալայանն էլ եկել է այն եզրակացության, որ շահսեանների հիմնական զանգվածը կազմում էին առանձին ղզբաշական տոհմացեղային խմբեր, որոնց մի մասը մասնակի կամ լիակատար դեֆորմացիայի էր ենթարկվել⁷⁰: Թյուրքական լեզվի միմյանց նման խոսվածքներով, ծագմամբ ու կենցաղով այս խմբերը, առանձնանալով իրենց նախնական ցեղերից, Շահ Աբբասի հրավերով միանում էին նոր ձեավորվող Շահսեան միավորմանը: Բալայանի բնորոշմամբ՝ Շահ Աբբասը փաստացի նոր ցեղախումբ էր ձեավորում, որի ցեղապետը դառնում էր հենց ինքը⁷¹: Հայտնի է, որ նա Մուղանում բնակեցրել է շահսեանների բազմաթիվ ընտանիքների⁷²: Հետագա-

⁶⁶ J. Malcolm, The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time, Vol. 1, London, 1829, p. 369.

⁶⁷ Ջ. Մալքոլմը շահսեան անունը թարգմանում է որպես «շահի ընկերներ», սակայն ավելի ստույգ՝ թյուրքական ծագմամբ այս բառը նշանակում է «շահին սիրող»:

⁶⁸ Г. Асатрян, Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до Азербайджанского мифа, Ереван, 2012, с. 54; R. Tapper, op. cit., p. 325.

⁶⁹ Tadhkirat Al Mulūk: Manual of Safavid administration. Persian text in facsimile, Translated and explained by V. Minorsky, London, 1943, p. 30.

⁷⁰ Б.П. Балаян, К вопросу об общности этногенеза шахсевен и кашкайцев, – Արեւելագիտական ժողովածո, I, Երեւան, 1960, էջ 348:

⁷¹ Նույն տեղում, էջ 351:

⁷² История Азербайджана, т. I, Баку, 1963, с. 266.

յում շահսեւանները մեծ դեր են խաղացել Մուղանի շրջանի քաղաքական պատմության մեջ:

Հավանաբար, սկզբնական շրջանում «շահսեւան» անունը ցեղային պատկանելություն չի մատնանշել, այլ եղել է տիտղոս, հատուկ անուն, որը ցույց էր տալիս տվյալ որոշակի անունով ցեղի հավատարմությունը Սեֆյան շահին: Ղզբաշական ցեղերի շրջանում իրենց հավատարիմ ցեղերին «շահսեւան» տիտղոսը տալով՝ Պարսից շահերն ամրապնդում էին իրենց իշխանությունը՝ նույն ղզբաշական մի շարք հզոր ցեղերի իշխանական նկրտումների ու հաճախակի խռովությունների պայմաններում⁷³: Հետագայում արդեն այդ ցեղերը միավորվել են «շահսեւան» անունով ցեղային միավորման մեջ եւ որոշ ժամանակ պահպանել իրենց նախկին ցեղային անվանումները: Սակայն շահսեւանների միությունը կայուն չէր ու անընդհատ համալրվում էր: Հայտնի է, օրինակ, որ այրումների մի մասն անցել է Պարսկաստան եւ Շահ Աբբասի կողմից ստացել է «շահսեւան» անունը: Հետագայում այրումներն արդեն շահսեւաններ անվան տակ անցել են Այսրկովկաս եւ տարածվել նախ Մուղանում, այնուհետեւ՝ Արեւելյան Այսրկովկասի այլ շրջաններում⁷⁴: Շահսեւաններին միացած ցեղերի թվում հիշատակվում են նաեւ խոշոր ինալու, բեկդիլի, իլխիչի ցեղերը⁷⁵:

Շահսեւան ցեղային միության ներսում չդադարող էթնիկական համախմբման արդյունքում նախկին ցեղային պատկանելությունն աստիճանաբար տարրալուծվել է, եւ սկսել է գերակայել «շահսեւան» ինքնանվանումը: Այս իրողությունն արդեն ԺԹ դ. ուսումնասիրողների մի մասի մոտ այն կարծիքն է ստեղծել, որ շահսեւանները հենց սկզբից միասնական ցեղ կամ ցեղախումբ են եղել:

Ռուս ժողովրդագիր Ն. Զեյդլիցը ԺԹ դ. երկրորդ կեսին շահսեւաններին հիշատակում է որպես Բաքվի նահանգի զգալի թվաքանակով թյուրքական ցեղի: Ըստ նրա՝ շահսեւաններն ամռանը բնակվում էին Արդեբիլի մոտակայքում, իսկ ձմռանը 3490 վրաններով քոչում դեպի Մուղանի դաշտ⁷⁶:

⁷³ Կարելի է հիշատակել թեկուզ Թեքելյու ցեղը, որը բազմիցս ապստամբել էր Սեֆյան շահերի դեմ, այնուհետեւ նորից ներում ստացել ու նորից ընդվզել (И.П. Петрушевский, указ. соч., с. 57).

⁷⁴ Г.Д. Агаев, указ. соч., с. 146.

⁷⁵ М. Велили (Бахарлы), указ. соч.

⁷⁶ Н.К. Зейдлиц, Этнографический обзор Бакинской губернии (приложение к Кавказскому календарю на 1871 г.), с. 49.

Երկար ժամանակ շահեսեաններն ազատ անցնում էին Իրան, այնուհետև վերադառնում Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Արեւելյան Այսրկովկաս: Սակայն նրանց քոչվորական կենսակերպը վնասում էր շրջանի երկրագործության զարգացմանը: Բացի այդ՝ հաճախակի էին նստակյաց բնակչության բնակավայրերի վրա հարձակումները հենց շահեսեանների կողմից: Ռուսական իշխանության պահանջով 1830-1860-ական թթ. Իրանի տիրակալները փորձում էին կարգ ու կանոն հաստատել Մուղանի դաշտավայրի իրենց ենթակա հատվածում, բայց՝ անհաջող, եւ քոչվորների սահմանային ասպատակությունները շարունակվում էին⁷⁷: Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքալեզու մամուլի հիմնադիր Հասան-բեկ Ջարդաբին 1882 թ. հիշատակում է Կուրի ափերի մոտ ձմեռային քոչավայրեր վերադարձած շահեսեանների մասին⁷⁸: Ի վերջո, 1880-1885 թթ. ցարական իշխանությունը քոչվոր մնացած շահեսեանների մի մասին վերջնականապես հեռացրել է Ատրպատական: Սակայն Ջարդաբին 1892 թ. շարունակում է հիշատակել քոչվոր շահեսեաններին եւ նրանց ձմեռոցները Ջարդաբ գյուղի մոտակայքում (Կուրի ափին)⁷⁹:

ԺԹ դ. երկրորդ կեսին շահեսեանների մի մասը նստակյաց կենցաղի էր անցել ու բնակվում էր Լենքորանի գավառի (ուեզր) հյուսիսի, Արաքս գետի արեւելյան ափի «թաթարական» գյուղերում: Ն. Ջեյդլիցը Բաքվի գավառում հիշատակում էր Ահմեդլու եւ Ղուլամ-Մահմուդ գյուղերը, որոնք նրա խոսքով բնակեցված էին շահեսեաններով⁸⁰:

ԺԹ-ի դարերի սահմանագծին Արեւելյան Այսրկովկասում կային բազմաթիվ տեղանուններ ոչ միայն Շահեսեան անունով, այլեւ այն ցեղերի անուններով, որոնք տարբեր ժամանակաշրջաններում մտել են շահեսեանների կազմի մեջ: Մասնավորապես՝ Շահեսեան, Բեկդիլի, Ինալու, Իլխիչի անուններով բնակավայրեր հիշատակվում են Շամախիի, Ջեւաթի, Ղուբայի, Լենքորանի, Գյոքչայի գավառներում⁸¹: 1886 թ. վիճակագրական տվյալներում Ելիզավետպոլի նահանգի Ջեբրայիլի գավառում հանդիպում է Շահեսեան գյուղական համայնքը, որի բնակիչների թիվը կազմել է 736 մարդ⁸²: Շամա-

⁷⁷ R. Tapper, MOGĀN (or Dašt-e Moġān, also Muqān), a lowland steppe in Azerbaijan, – Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/mogan-parent-i-ii>

⁷⁸ Г.Б. Зардаби, Избранные статьи и письма, Баку, 1962, с. 43, 45.

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 170:

⁸⁰ Н.К. Зейдлиц, указ. соч., с. 50.

⁸¹ М. Велили (Бахарлы), указ. соч.; Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Гёкчайский уезд, Тифлис, 1893.

⁸² Там же, Джебраильский уезд.

խիի գավառում հիշատակվում է Շահսեան բնակավայրը եւ նշվում, որ դրա 58 բնակիչները քոչվորներ են⁸³:

Քենգերլի ցեղի ծագման պատմությունը եւս մի քանի վարկած ունի: Ժողովրդագիր Ի. Շոպենը քենգերլի անունը կապում է օղուզական քանլի ցեղի հետ, որից սերել են նաեւ ռուսական պատմագրության մեջ հայտնի պեչենեգները: Հեղինակը քենգերլիների յուրահատուկ դիմագծերը՝ կապույտ աչքեր եւ բաց գույնի մազեր, դիտում է որպես նրանց հյուսիսային ծագման ապացույց⁸⁴:

Տեսակետներից մեկի համաձայն քենգերլիներն առանձնացել են հզոր ու հայտնի Ութաջու ցեղից⁸⁵: Հատկանշական է, որ քենգերլիները տեղափոխվեցին Արաքս գետից հյուսիս, երբ այդ տարածաշրջան եկան ութաջուները⁸⁶:

Սեֆյան պետության ժամանակաշրջանում քենգերլի ցեղն ազդեցիկ է եղել հատկապես Նախիջեանում, որը դարձել էր այս ցեղի բնակության հիմնական վայրը: Ի. Շոպենը ԺԹ դ. առաջին կեսում գրված իր աշխատության մեջ նշում է, որ Նախիջեանի շրջանում քենգերլիների թիվը 6473 էր⁸⁷: ԺՁ դարից մինչեւ ԺԹ դ. սկիզբ Նախիջեանի հաքիմի (գլխավորի) պաշտոնը պատկանում էր Քենգերլի ցեղին եւ փոխանցվում էր սերնդից սերունդ⁸⁸: ԺԸ դ. կեսից նրանք արդեն խանի տիտղոս էին կրում⁸⁹: Սեֆյանների պետությունում քենգերլի ցեղի ազդեցիկության մասին են վկայում պաշտոնական հրամանագրերի վկայությունները: Մասնավորապես՝ 1605 թ. Շահ Աբբաս Ա-ն Նախիջեանի կառավարիչ Մաքսուդ Սուլթան Քենգերլիին հրամայում է տեղահանել Ջուլֆայի հայերին: Պարսկաստանի տիրակալ Քերիմ-խանը 1753 թ. ֆերմանով Ալի Մուհամմադ-բեգ Քենգերլիին հաստատել էր որպես քենգերլի ցեղի առաջնորդ, նաեւ որպես Քենգերլի էլի (վարչա-տարածքային միավոր) վաքիլ (գլխավոր): 1773 թ. Քարիմ-խանը Լուրճ Ալի-բեգ Քենգերլիին նշանակել է Նախիջեանի իշիքաղասիբաշի (գլխավոր արքունի)⁹⁰:

⁸³ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Шемахинский уезд, Тифлис, 1893.

⁸⁴ **И. Шопен**, указ. соч., с. 537.

⁸⁵ **И.П. Петрушевский**, указ. соч., с. 132.

⁸⁶ KANGARLU, a Turkic tribe of Azerbaijan and the Qom-Verāmin region of central Persia, – Encyclopaedia Iranica, Vol. XV, Fasc. 5, p. 495.

⁸⁷ **И. Шопен**, указ. соч., с. 538.

⁸⁸ **И.П. Петрушевский**, указ. соч., с. 104.

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 133:

⁹⁰ Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. II, Тбилиси, 1989, с. 84.

Ղարաբաղի խանության հիմնադրումից հետո Փանահ խանը քենգերիների մի մասին տեղափոխել է Ղարաբաղի խանության տարածք, որտեղից էլ նրանք տարածվել են Արեւելյան Այսրկովկասում: Մասնավորապես՝ Ղուբայի Ֆաթհ Ալի խանը Ղարաբաղի խանության վրա հարձակումներից հետո իր հետ տանում էր նաեւ բնակչության մի մասին: Այդպես՝ Ղուբայի շրջանում ձեւավորվել են քենգերիների հետ կապված Ջաղաթայ, Քենգերի, Ղոփանի գյուղերը⁹¹: Նույն Ղուբայի գավառի հարավում ԺԹ դ. կեսին հիշատակվում է Այգյունլի գյուղը, որը նաեւ կոչվում էր Քենգերի⁹²: Նույն ժամանակաշրջանում էլ Ղազախի գավառում նշվող Վերին ու Ստորին Սալաքլի եւ Սոֆուլլի գյուղերի բնակիչները վերագրվում են քենգերի ցեղին⁹³: ԺԹ դ. վերջին Բաքվի նահանգի Ղուբայի գավառում հանդիպում ենք Քենգերի անունով գյուղի⁹⁴: Շամախիի գավառի Քենգերլու գյուղն ուներ 206 բնակիչ⁹⁵: Ի դ. երկրորդ կեսին Աղդամի շրջանում նշված են Քենգերի, Քըզըլ Քենգերի եւ Սալախլի Քենգերի գյուղերը⁹⁶:

Մուղանլու անունով ցեղային միությունը միավորում էր քոչվոր եւ կիսաքոչվոր թյուրքական ցեղերի, որոնք բնակվում էին մեծ մասամբ Մուղանի դաշտում: Մուղանլու էր կոչվում նաեւ շահսեւանների ցեղային միության ցեղերից մեկը, որը բաղկացած էր 300 վրանից⁹⁷: Ըստ երեւույթին, մուղանլուների մի մասը ժամանակին մտել է ավելի մեծ եւ հզոր Շահսեւան համադաշնության մեջ: ԺԸ դ. սկզբին նկարագրելով Սալյանի գավառը՝ ցարական բանակի մայր ի. Գերբերը նշում է այնտեղ ու իրանական սահմանից այն կողմ բնակվող շահսեւանների եւ մուղանլուների մասին: Նրա վկայությամբ՝ շահսեւաններն ու մուղանլուները ձմռանն իրենց ընտանիքներով ու անասուններով գալիս էին Սալյան եւ խոտի համար նշանակված հարկերը մուծելով՝ ձմեռում այդ շրջանում⁹⁸:

⁹¹ **Գ.Ա. Գեյбуллаев**, указ. соч., с. 62.

⁹² Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис, 1887, с. 220.

⁹³ Նույն տեղում, էջ 43:

⁹⁴ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Кубинский уезд, Тифлис, 1893.

⁹⁵ Там же, Шемахинский уезд.

⁹⁶ Азербайджанская ССР: Административно-территориальное деление, Президиум верховного совета Азербайджанской ССР, Баку, 1977, с. 17.

⁹⁷ **Գ.Ա. Գեյбуллаев**, указ. соч., с. 65.

⁹⁸ **И. Гербер**, Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728, – В кн.: История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, 1958, с. 100-101.

Խոսելով Զաքարթալայի մոտ բնակվող թյուրքական մուղանլու ցեղի մասին՝ Վլ. Մինորսկին նշում է, որ նրանք, հավանաբար, այդտեղ են տեղափոխվել Մուղանից⁹⁹: Նույն Զաքարթալայի շրջանում ԺԹ դ. վերջում հիշատակվում են մուղաները, որոնց թիվն անցնում էր 21 հազարից¹⁰⁰: 1887 թ. նրանք հայերի հետ միասին հիշատակվում են որպես Ելիզավետպոլի նահանգի Արեշի գավառի 2 գլխավոր ժողովուրդներից մեկը¹⁰¹: ԺԹ դ. վերջում Բաքվի նահանգի Ջեաթի գավառում հիշատակվում է Մուղանլու բնակավայրը¹⁰²: Ջեբրայիլի գավառի Մուղանլու գյուղում բնակվում էր 138 մարդ¹⁰³: Նույն ժամանակաշրջանում Մուղանլու գյուղ առկա է նաև Ղուբայի գավառի հարավում¹⁰⁴: 1886 թ. ընտանեկան ցուցակներում Բաքվի նահանգի Ջեաթի գավառում նշված է Մուղանլու քոչվորական համայնքը՝ 2576 անդամներով¹⁰⁵: Շամախիի գավառում էլ հիշատակվում է Մուղանլու գյուղական համայնքը 494 բնակիչներով¹⁰⁶:

Թեքելյու թյուրքական ցեղը հանդիպում է նաև **թեքյա** անունով: Ի. Պետրուշևսկին թեքելյուններին համարում է թուրքմենական թեքե ցեղի ճյուղավորումներոց մեկը, որը Իրանական Ատրպատական ու Այսրկովկաս է եկել Փոքր Ասիայից¹⁰⁷: Ավելի վաղ՝ ԺԱ դարում, թուրքմենական թեքե ցեղը սելջուկների գլխավորությամբ ներխուժել էր Փոքր Ասիա: Սելջուկյան սուլթանության կործանումից հետո Փոքր Ասիայի հարավարևմուտքում Անթալյա կենտրոնով հիմնվել էր թեքե բեյլիքը (իշխանությունը), որը հայտնի է նաև Համիդյանների բեյլիք անունով¹⁰⁸: Այս ինքնուրույն իշխանությունը գոյություն է ունեցել 1321-1423 թթ.¹⁰⁹: Նրա կործանումից հետո թեքելյու ցեղի մի մասը մնացել է Փոքր Ասիայի հարավում եւ կազմել տեղի քոչվոր թուրքմենական ցեղերի մի

⁹⁹ **В.Ф. Минорский**, указ. соч., с. 128.

¹⁰⁰ **Л.П. Загурский**, Этнологическая классификация кавказских народов (Извлечено из рукописного труда), – Приложение к Кавказскому календарю на 1888 г., с. 10.

¹⁰¹ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VII, Тифлис, 1887, с. 145.

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 359:

¹⁰³ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Джебраильский уезд, Тифлис, 1893.

¹⁰⁴ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис, 1887, с. 234.

¹⁰⁵ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Джеватский уезд, Тифлис, 1893.

¹⁰⁶ Там же, Шемахинский уезд.

¹⁰⁷ **И.П. Петрушевский**, указ. соч., с. 48.

¹⁰⁸ **İ. H. Uzunçarşılı**, Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri, Ankara, 1969, s. 62.

¹⁰⁹ Tekeoğulları, Merkezi Antalya olan Türkmen beyliği (1321-1423), – İslam ansiklopedisi, 1988-2013, cilt 40, s. 348.

հատվածը¹¹⁰: Յեղի մի մասն էլ անցել է Իրան: Թեքելյուն թյուրքական առաջին ցեղերից էր, որը միացավ Սեֆյանների շարժմանը: Թահմասպ Ա շահը 1540 թ. Շիրվանը հպատակեցնելուց հետո թեքելյու ցեղին ու նրա առաջնորդ Ղազի խանին շնորհեց քոչվորության համար հարմար Շիրվանի մի քանի շրջաններ, մասնավորապես՝ Սայլանն ու Մահմուդաբադը¹¹¹: Սակայն թեքելյու ցեղը նաեւ ամենահաճախն էր ապստամբում Սեֆյանների դեմ: Ի վերջո, 1596 թ. շահական հրաման արձակվեց այս ցեղը գլխովին կոտորելու մասին: Նրանց մի մասը կոտորվեց, իսկ ողջ մնացածները մտան այլ ցեղերի կազմի մեջ¹¹²:

Գ. Գեյբուլաեւի պնդմամբ՝ ԺԹ դ. վերջին Արեւելյան Այսրկովկասում բնակվում էին թեքելյու ցեղի մոտ 3 տասնյակ ճյուղավորումներ¹¹³: ԺԹ դ. վերջում Այսրկովկասում արված սոցիալ-տնտեսական ուսումնասիրություններում հիշվում են այս ցեղանվան հետ կապված տեղանուններ: Մասնավորապես՝ Ջեւաթի գավառում հանդիպում ենք Թեքլյա անունով 3 բնակավայրի: Հայտնի են նաեւ Ամիրալար-Թեքլյա, Թեքլյա Հաջի Մամեդ Հուսեյն, Թեքլյա Միրզա Բաբա գյուղերը¹¹⁴: Լենքորանի գավառում նշվում են Թեքլյա, Թեքլյա Խոլ, Թեքլյա-Աղսագլար բնակավայրերը¹¹⁵: Ի դ. սկզբի ուսումնասիրող Մ. Վելիլին հիշատակում է Թեքլյա անունով բնակավայրեր Գյոքչայի, Շամախիի, Ջեւաթի, Ղուբայի, Լենքորանի, Ղազախի, Ելիզավետպոլի, Նուխիի գավառներում¹¹⁶: Թեքելյուների բնակավայրերը հատկապես շատ են Ջեւաթի գավառում: ԺԹ դ. վերջին այնտեղ նշված են Թեքելյու Հաջի Մամեդ Հուսեյն եւ Թեքելյու Միրզա Բաբին համայնքները՝ ընդհանուր թվով մոտ 1842 բնակչով: Նույն գավառի Թեքելյու Ամիրալիլար գյուղը եւ համայնքի 1657 անդամները նշված են որպես քոչվոր. քոչվորական բնակչություն ունի նաեւ նույն գավառի Թեքելու համայնքը՝ թվով 4440 բնակիչ¹¹⁷: Լենքորանի գավառում

¹¹⁰ Tekelü, Safevî Devleti'nin kuruluşunda rol oynayan Türkmen aşiretlerinden biri, – Islam ansiklopedisi, 1988-2013, cilt 40, s. 348.

¹¹¹ **Б.П. Балаян**, указ. соч., с. 336.

¹¹² **И.П. Петрушевский**, указ. соч., с. 57; **Б.П. Балаян**, указ. соч., с. 339.

¹¹³ **Г. А. Гейбуллаев**, указ. соч., с. 65.

¹¹⁴ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VII, Тифлис, 1887, с. 358-359.

¹¹⁵ Նույն տեղում, էջ 548, 608, 704:

¹¹⁶ **М. Велили (Бахарлы)**, указ. соч.

¹¹⁷ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Джеватский уезд, Тифлис, 1893.

հիշատակվող Թեքելյու-Աղսազլար գյուղն ուներ 275 բնակիչ¹¹⁸: Շամախիի գավառում հիշատակվում էր Թեքելյու-Սաֆի համայնքը, որի 127 բնակիչները քոչվորներ էին¹¹⁹:

Շամլու ցեղի անունը ծագում է Շամ տեղանունից, որով նշվում էր Ասորիքի տարածքը: Այս ցեղը սելջուկյան ու մոնղոլական նվաճումներից հետո բնակեցվել է հենց Ասորիքում: ԺԵ դ. սկզբում Շամլու ցեղը վերաբնակեցվել է Իրանում: Ի. Պետրուշևսկին, հիմնվելով «Սիլսիլաթ ան-նասաբ ի Սեֆելիյե» (Սեֆյանների տոհմաձառը) ԺԵ դ. ձեռագրի վրա, մեջբերում է Շամլու եւ Ռումլու ցեղերի հետ կապված ավանդազրույցը: Դրա համաձայն՝ Լենկ-Թեմուրը 1402 թ. Սեֆյան Շեյխ Հոջա Ալիին վասալական պատկանելության է տվել Փոքր Ասիայից եւ Ասորիքից տեղափոխվածների: Շամլու եւ ռումլու ցեղերը գերի են ընկել 1402 թ. Անկարայի ճակատամարտում, եւ Լենկ-Թեմուրը նրանց հանձնել է Սեֆյան շեյխ Հոջա Ալիին¹²⁰:

ԺԵ դ. Ակ-կոյունլուների պետության ժամանակաշրջանում շամլուն եղել է այս ցեղամիության հիմնական ցեղերից մեկը: Պաշտոնապես շամլուները չեն մտել Ակ-կոյունլուների կազմի մեջ, սակայն հայտնի է Ակ-կոյունլու տիրակալ Յաղուբի եւ շամլուների միջեւ մի միջադեպի մասին վկայող փաստաթուղթը: Դրա համաձայն՝ Հալեպի, Ադանայի եւ Տարսոնի գոտում քոչող շամլուները սպանում են Օսմանյան սուլթանի ներկայացուցչին եւ դրանով հարվածի տակ դնում Ակ-կոյունլուների եւ օսմանցիների հարաբերությունները: Յաղուբը հրամայում է պատժել շամլուներին, սակայն միջադեպը հաջողվում է հարթել խաղաղ ճանապարհով¹²¹:

Արեւելյան Այսրկովկասում Կուտկաշենի եւ Վարդաշենի (ներկայիս Օղուզական եւ Ղաբալայի) շրջաններում Շամլի անունով բնակավայրերը, հավանաբար, կապ ունեն շամլու ցեղի հետ¹²²: Շամլուների դերը նշանակալիորեն մեծացել է Ակ-կոյունլուների պետության անկումից հետո ձեւավորված Սեֆյան Իրանում: Շամլուն դարձել է ղզլբաշական ցեղային դաշինքի հիմնադիրներից մեկը¹²³: Շահի արքունիքում Շամլու ցեղի ամիրաներն առանձնահատուկ տեղ եւ դիրք են ունեցել եւ մշտապես վայելել են տիրակալի

¹¹⁸ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Кубинский уезд, Тифлис, 1893.

¹¹⁹ Там же, Шемахинский уезд.

¹²⁰ **И.П. Петрушевский**, указ. соч., с. 90.

¹²¹ **J. Woods**, The Aqquyuunlu (clan, confederation, empire), The University of Utah press, 1999, p. 197.

¹²² **Г.А. Гейбуллаев**, указ. соч., с. 28.

¹²³ **И.П. Петрушевский**, указ. соч., с. 92, 192.

բարեհաճությունը, իսկ Շահ Թահմասպի օրոք նույնիսկ համարվել են ղզբաշական ցեղերից ամենահզորը¹²⁴:

ԺԶ դարում Մուղանը գտնվում էր ղզբաշական ցեղերի, այդ թվում՝ նաեւ Շամլու ցեղի տիրապետության տակ¹²⁵: Նույն դարի վերջին Շիրվանի կառավարիչ Արաս խանը Շամլու ցեղի ներկայացուցիչներին Շիրվանում կալվածքներ է տվել¹²⁶: Շահ Աբբասի օրոք հիշատակվում են Շիրվանում բնակվող Շամլու ցեղի ճյուղավորումներ¹²⁷: 1886 թ. Այսրկովկասի վիճակագրական տվյալներում Ելիզավետպոլի նահանգի Արեշի գավառում հիշատակվում է Շամլու անունով բնակավայրը¹²⁸: Շամլի (շամլու) անունով փոքր բնակավայր նշված էր նաեւ Բաքվի նահանգի Շամախիի գավառում¹²⁹:

Բայաթ ցեղը նախ Մահմուդ Կազգարիի, այնուհետեւ՝ նրանից օգտված Ռաշիդ ադ-Դինի մոտ նշված է որպես օղուզական 24 ցեղերից մեկը: Այն կոչվում էր առասպելական Օղուզ խանի որդիներից մեկի անունով¹³⁰: Ենթադրվում է, որ Բայաթ ցեղի առաջին ներկայացուցիչները Իրան եւ Փոքր Ասիա են եկել սելջուկյան արշավանքների եւ տիրապետության ժամանակ¹³¹: Բայաթ ցեղի ճյուղավորումները տարածվել են ամբողջ Փոքր Ասիայում, Ասորիքում, Իրաքում, Իրանում, Ատրպատականում¹³²:

ԺԵ դարում բայաթները մտել են Ակ-կոյունլու ցեղային միության մեջ եւ կարելու դեր են խաղացել թուրքմենական այս պետության քաղաքական կյանքում¹³³: Ակ-կոյունլուների տիրապետության ժամանակ բայաթ ցեղի ասորիքյան ճյուղի մի խումբ տեղափոխվել է Գյանջա (Գանձակ) եւ Բարդա (Պարտավ)¹³⁴: ԺԵ դ. վերջին բայաթ ցեղի 40 հազար ընտանիք միացել է Իրանում իշխանության համար Սեֆյանների պայքարին, դարձել նրանց դաշնակիցը եւ համարել ղզբաշական ցեղերի ցանկը¹³⁵: Հայտնի է, որ Շահ Աբբաս Ա-ն բայաթ ցեղի իշխաններին ու նրանց զորքին տեղակայել է Ազարբայ-

¹²⁴ **И.П. Петрушевский**, указ. соч., с. 100.

¹²⁵ **R. Tapper**, MOĠĀN (or Dašt-e Moġān, also Muqān), a lowland steppe in Azerbaijan, – Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/mogan-parent-i-ii>

¹²⁶ **А. Бакиханов**, указ. соч., с. 82-83.

¹²⁷ **И.П. Петрушевский**, указ. соч., с. 110.

¹²⁸ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Арешский уезд, Тифлис, 1893.

¹²⁹ Там же, Шемахинский уезд.

¹³⁰ **Рашид-ад-Дин**, Сборник летописей, т. I, кн. I, с. 89-90.

¹³¹ **С.Г. Агаджанов**, указ. соч., с. 174.

¹³² BAYĀT, an important Turkish tribe, – Encyclopaedia Iranica, Vol. III, Fasc. 8, 1988, p. 882-884; **F. Sümer**, Bayatlar, – Islam ansiklopedisi, cilt 1, 1988-2013, s. 373- 390.

¹³³ **J. Woods**, op. cit., p. 185.

¹³⁴ **F. Sümer**, Bayatlar, s. 390.

¹³⁵ **И.П. Петрушевский**, указ. соч., с. 92.

ջան նահանգում: Արդյունքում նրանց մի մասը բնակություն է հաստատել նահանգի տարբեր շրջաններում¹³⁶: Իրաքում հաստատված բայաթներից էր սերում ԺՁ դարի արեւելյան հայտնի բանաստեղծ Մուհամմադ Ֆիզուլին¹³⁷:

Սեֆյան շահ Իսմայիլը բայաթների մի մասին Իրաքից տեղափոխել է հյուսիս եւ բնակեցրել Շաբրանի ու Դերբենդի շրջակայքում¹³⁸: 1628 թ. Դերբենդը պաշտպանող ու այնտեղ բնակություն հաստատած ղզլբաշ զինվորների թվում նշվում են նաեւ բայաթները¹³⁹: ԺՁ-ԺԷ դդ. բայաթ ցեղը հիշատակվում է որպես Շիրվանում ամենալավ արոտավայրերն ունեցող ղզլբաշական ցեղերից մեկը¹⁴⁰: Հայտնի է, որ Ղուբայի Ֆաթհ Ալի խանը օգնության ու հովանավորչության խնդրանքով կայսրուհի Եկատերինա Բ-ի մոտ է ուղարկել Դերբենդից Միրզա-բեկ Բայաթին¹⁴¹:

ԺԹ դ. վերջում Բաքվի նահանգի Գյոքչայի գավառում նշված է Բայաթ-Մելիք-Ումուդ համայնքը 433 բնակչով¹⁴²: Նահանգի Ղուբայի գավառում Բայաթ անունով մեծ գյուղական համայնքը, որն ընդգրկում էր 10-ից ավելի գյուղեր, ուներ 1719 բնակիչ¹⁴³: Շամախիի գավառի Բայաթ-Նազիր Հուսեյն գյուղն ուներ 46 բնակիչ, իսկ Բայաթ-Ադրուվաղ գյուղը՝ 103¹⁴⁴:

Թյուրքական **ալփաուտ** ցեղի մուտքն Առաջավոր Ասիա պատմական աղբյուրներում հիշատակված չէ, ուստի դժվար է ասել՝ ալփաուտները տարածաշրջան են քոչել սելջուկյա՞ն, թե՞ մոնղոլական արշավանքների ընթացքում: Այս ցեղն իր հզորության եւ ազդեցիկության գագաթնակետին է հասել Կարա-կոյունլուների թուրքմենական պետության շրջանում: Ալփաուտները Կարա-կոյունլուների ցեղային միության հիերարխիկ կառույցում համարվում էին ամենահզորներից մեկը¹⁴⁵: Այս պետության պարտությունից հետո Ակ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի օրոք Ալփաուտ ցեղը մտել է մեկ այլ թուրքմենական՝ Ակ-կոյունլուների պետության եւ քոչվորական էլիտայի մեջ¹⁴⁶:

¹³⁶ BAYĀT, Encyclopaedia Iranica, p. 882-884.

¹³⁷ J. Woods, op. cit., p. 185.

¹³⁸ А. Бакиханов, указ. соч., с. 77; Г.А. Гейбуллаев, указ. соч., с. 47.

¹³⁹ И.П. Петрушевский, указ. соч., с.140.

¹⁴⁰ Նույն տեղում էջ 311:

¹⁴¹ А. Бакиханов, Гюлистан - Ирам, Баку, 1926, с. 133.

¹⁴² Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Гёкчайский уезд, Тифлис, 1893.

¹⁴³ Там же, Кубинский уезд.

¹⁴⁴ Նույն տեղում:

¹⁴⁵ J. Woods, op. cit., p. 98.

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 108:

Գ. Գեյբուլաևի համաձայն՝ հաստատված չէ, թե այս ցեղի ճյուղավորումները երբ են եկել Արեւելյան Այսրկովկաս¹⁴⁷: Սակայն ամենահավանական ժամանակը՝ թերեւս, Սեֆյանների պետության հիմնադրումից հետո է: Հենց նրանց օրոք ավիաուսները որպէս ղզլբաշներ քոչավայրեր են ստացել Հյուսիսային Ատրպատականում, Շիրվանում եւ Ղարաբաղում (իմա՝ դաշտային Արցախում)¹⁴⁸: Հայտնի է որ ԺԶ-ԺԷ դարերում ղզլբաշական ցեղերից Շիրվանում ամենալավ հողատարածքներն ունեին Ռումլու, ավիաուս եւ բայաթ ցեղերի ներկայացուցիչները¹⁴⁹: Ավիաուս ցեղից Շիրվանում հարուստ կալվածքներ ուներ Մանսուր Սուլթան անունով էմիրը¹⁵⁰:

ԺԹ դ. վերջին ամբողջ Այսրկովկասում, նաեւ երկրամասի արեւելքում Ավիաուս անունով պահպանված բազմաթիվ բնակավայրերը ցույց են տալիս, որ ավիաուսները կազմել են Այսրկովկաս տեղափոխված թյուրքական ծագմամբ բնակչության կարեւոր խմբերից մեկը: ԺԹ դ. վերջին ավիաուս անունով բնակավայրերը սփռված էին ողջ Արեւելյան Այսրկովկասում: Արեշի գավառի Ավիաուս գյուղական համայնքում 1886 թ. դրությամբ բնակվում էր մոտ 1500 բնակիչ՝ գրանցված որպէս թաթարներ¹⁵¹: Ելիզավետպոլի գավառի Ավիաուս գյուղում բնակիչների թիվը 1886-ին 231 էր¹⁵²: Ղազախի գավառում գտնվող Ավիաուս գյուղական համայնքը միավորում էր 8 գյուղեր եւ ուներ 812 բնակիչ¹⁵³: Գյոքչայի գավառում հիշատակված է Ավիաուս-Մեթիթեբեկի գյուղական համայնքը՝ 1549 բնակչով¹⁵⁴: Շամախիի գավառի Ավիաուս գյուղն ուներ 273 բնակիչ եւ գտնվում էր Մարդան-բեկի իշխանության տակ¹⁵⁵: Գ. Գեյբուլաևի հաշվարկով՝ մինչ խորհրդային կարգերի հաստատումը Կովկասում կար Ավիաուս անունով 11 բնակավայր¹⁵⁶:

Ահմեդլի ցեղի վերաբերյալ միջնադարյան հիշատակումները սակավ են: Աբու Բաքր Ալ-Թեհրանիի «Քիթաբ-ի Դիյարբաքրիյա» աշխատության մեջ նշվում է, որ ահ-

¹⁴⁷ Г. А. Гейбуллаев, указ. соч., с. 51.

¹⁴⁸ Tadhkirat Al Mulük, p. 102, 167; J. Woods, op. cit., p.184.

¹⁴⁹ И.П. Петрушевский, указ. соч., с. 311.

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 210:

¹⁵¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Арешский уезд, Тифлис, 1893.

¹⁵² Там же, Елисаветпольский уезд.

¹⁵³ Նույն տեղում:

¹⁵⁴ Там же, Гёкчайский уезд.

¹⁵⁵ Там же, Шемахинский уезд.

¹⁵⁶ Г.А. Гейбуллаев, указ. соч., с. 51.

մեդիի ցեղի առաջնորդ Ահմադ-բեկ Ահմեդլին (ԺԵ դար) Ակ-կոյունլու Ուզուն-Հասանի ամենահավատարիմ աջակիցներից էր, իսկ Իսկանդեր-բեգ Մունշին հաղորդում է, որ ԺԵ դարում Սեֆյաններն Ահմեդլի ցեղին բնակեցրել են Ղարաբաղում (դաշտային Արցախ)¹⁵⁷: ԺԹ դ. վերջին հատկապես Ջեբրայիլի գավառում Ահմեդլի անունով բնակավայրերը հաստատում են այս տեղեկությունը (հանդիպում են Քոչ-Ահմեդլի, Փիր-Ահմեդլի գյուղերը եւ Ահմեդլի գյուղական համայնքը՝ 1500 բնակիչներով)¹⁵⁸: Նույն ժամանակաշրջանում Արեւելյան Այսրկովկասում Ահմեդլի կամ Ահմեդլու անունով բազմաթիվ բնակավայրերը վկայում են, որ այս ցեղը տարածվել է ողջ երկրամասում: Ելիզավետպոլի նահանգի համանուն գավառում (ուեզդ) հիշվում են Ազար-Ահմեդլի եւ Քյուրդ-Ահմեդլի գյուղերը, համապատասխանաբար՝ 404 եւ 144 բնակիչներով¹⁵⁹: Բաքվի նահանգի Բաքվի գավառում ԺԹ դ. վերջին հիշատակվում է Ահմեդլի գյուղական համայնքը՝ 503 բնակչով¹⁶⁰: Նահանգի Գյոքչայի գավառում հիշվում է 1127 բնակիչ ունեցող Լալա-Ահմեդլի համայնքը, իսկ Ահմեդլի գյուղի դիմաց նշված է «քոչվորական» բնորոշումը, ինչը նշանակում է, որ նրա 118 բնակիչները դեռ քոչվորական կենսակերպ էին վարում¹⁶¹:

Աֆշար ցեղի մասին միջնադարում առաջին անգամ իր «Թյուրքական լեզուների դիվանում» (Dīwānu l-Luġat al-Turk) հիշատակում է Մահմուդ Կաշգարին, որի մոտ այդ անունն է կրում օղուզական 22 ցեղերից մեկը¹⁶²: Աֆշար ցեղը հանդիպում է նաեւ Ռաշիդ ադ-Դինի օղուզական ցեղերի դասակարգման մեջ, որտեղ դրանք 24-ն են¹⁶³:

Աֆշարները Միջին Ասիայից Մերձավոր Արեւելք են տեղափոխվել սելջուկյան արշավանքների ժամանակ: ԺԲ դ. առաջին կեսին քոչվոր աֆշար ցեղը բնակվում էր Իրանի հարավ-արեւմտյան Խուզեստան նահանգում¹⁶⁴: Այնուհետեւ, մոնղոլական արշավանքների շրջանում նրանք տարածվել են Իրանի տարբեր շրջաններ, այդ թվում՝ Ատրպատական: Նրանց մի մասը հաստատվել է նաեւ Փոքր Ասիայում: ԺԴ դարում աֆշար-

¹⁵⁷ Տե՛ս **J. Woods**, op. cit., p. 184.

¹⁵⁸ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Джебраильский уезд, Тифлис, 1893.

¹⁵⁹ Там же, Елисаветпольский уезд.

¹⁶⁰ Там же, Бакинский уезд.

¹⁶¹ Там же, Гёкчайский уезд.

¹⁶² Տե՛ս **P. Oberling**, Afsar, – Encyclopaedia Iranica, Vol. I, Fasc. 6, 1984, p. 582-586.

¹⁶³ **Рашид-ад-Дин**, Сборник летописей, т. I, кн. I, с. 89-90.

¹⁶⁴ **F. Sümer**, Afsar, – Islam ansiklopedisi, cilt 4, 1988-2013, s. 160.

ները հիշատակվում են որպես Ասորիքի հյուսիսում, մասնավորապես՝ Հալեպի շրջանում հաստատված թուրքմենների մի մասը¹⁶⁵:

ԺԴ-ԺԵ դարերում աֆշարների որոշ տոհմեր մասնակցել են Կարա-կոյունլուների պետության ստեղծմանը: Իրանում հաստատված աֆշարներն էլ ԺԵ դարում եղել են Ակ-կոյունլուների պետության քաղաքական կյանքում կարեւոր դեր խաղացող քոչվոր ցեղերից մեկը: Մանսուր-բեկի գլխավորությամբ նրանք Ակ-կոյունլուների պետության ղեկավար Ուզուն-Հասանի հավատարիմ կողմնակիցներն էին: Նրա գլխավորությամբ աֆշարները մասնակցել են Լենկ-Թեմուրի դեմ մղված Տիգրիսի ճակատամարտին: Նրանք Ուզուն-Հասանի բանակի կազմում են եղել նաեւ Օսմանյան պետության դեմ 1473 թ. տեղի ունեցած Բաշքենդի ճակատամարտում¹⁶⁶:

Կարա-կոյունլուների եւ Ակ-կոյունլուների ժամանակաշրջանի ավարտից հետո աֆշար ցեղն արդեն հանդես է եկել որպես Սեֆյան պետության հենարան ղզլբաշական սկզբնական ու հիմնական ցեղերից մեկը¹⁶⁷: Աֆշար ցեղից էր 1736-1747 թթ. գահակալած Նադիր շահը: Նադիրը աֆշարների Քըրըքլու կամ Քըրըքլի տոհմից էր եւ սկիզբ դրեց Իրանում Աֆշարների արքայատոհմին, որը նրա մահից հետո իշխանության գլուխ մնաց միայն Խորասանում¹⁶⁸:

Ի. Պետրուշեւսկու կարծիքով՝ աֆշարների մի մասին Այսրկովկասում բնակեցրել են Լենկ-Թեմուրն ու Միրանշահը: Ժողովրդագիր Մ. Վելիլին նշում է, որ Արեւելյան Այսրկովկասում բնակություն է հաստատել քըրըքլի տոհմը, ինչն արտացոլվել է համապատասխան տեղանունների անվանումներում: Ելիզավետպոլի գավառի Քըրըքլի գյուղական համայնքի Քըրըքլի եւ Քովլար գյուղերում 1886-ին գրանցված էր 2300 բնակիչ¹⁶⁹: ԺԹ-Ի դարերի սահմանագլխին Քըրըքլի անունով բնակավայրեր կային Ղուբայի եւ Ջեւաթի գավառներում¹⁷⁰: 1886 թ. տվյալերով՝ Բաքվի նահանգի Ղուբայի գավառում կար Քըրըքլի գյուղական համայնքը՝ 309 բնակչով¹⁷¹: Խորհրդային Ադրբեջանի տա-

¹⁶⁵ J. Woods, op. cit., p. 183; F. Sümer, Avşar, s. 161.

¹⁶⁶ J. Woods, op. cit., p. 183.

¹⁶⁷ Tadhkirat Al Mulūk, p. 14; И.П. Петрушевский, указ. соч., с. 48.

¹⁶⁸ Նոյն տեղում, էջ 45; А. Бакиханов, указ. соч., с. 112.

¹⁶⁹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Елисаветпольский уезд, Тифлис, 1893.

¹⁷⁰ М. Велили (Бахарлы), указ. соч.

¹⁷¹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Кубинский уезд, Тифлис, 1893.

րածքում Քըրըքլի անունով բնակավայրեր են եղել Խանլարի, Կասում-Իսմայիլովի եւ Թովուզի շրջաններում: Աղջաբեդիի շրջանի Ուզեիրիքենդ բնակավայրը նախկինում կոչվում էր Աֆշար: Այս խոշոր ցեղի Գյունեշլի տոհմի անունով բնակավայրեր կան ներկայիս Ադրբեջանի Դիվիչիի եւ Խաչմասի շրջաններում¹⁷²: Աֆշարների տոհմերից մյուսի՝ Իսալլու կամ Ասիլլու տոհմի անունով էր կոչվում ներկայիս Ջալիլաբադ քաղաքը¹⁷³:

Ղաջար ցեղը մեծ դեր է ունեցել Իրանի քաղաքական կյանքում: Այս ցեղի ներկայացուցիչ Աղա Մուհամմադ-խան Ղաջարը 1796 թ. Իրանում հիմնադրել է ղաջարների շահական արքայատոհմը: Ղաջարները ակտիվ դերակատարություն են ունեցել ԺՁ-ԺԸ դդ. Այսրկովկասի էթնիկ գործընթացներում, նաեւ երկրամասի քաղաքական կյանքում: Ա. Բաքիխանովը եւ Ի. Պետրուշեւսկին, հիմնվելով Աբդ ուռ-Ռեզակ Դոմբուլի «Մասսիր ի Սուլթանիյե» (Սուլթանների հիշարժան գործերը)՝ 1825 թ. հրատարակված ձեռագրի վրա, ներկայացնում են ղաջար ցեղի ծագման ավանդապատումը: Դրա համաձայն՝ ցեղի անունը ծագել է իր հիմնադիր Ղաջար իշխանի անունից: Այս ավանդության համաձայն՝ ղաջար ցեղն առաջացել է 2 մոնղոլական՝ ջալայիր եւ սուլդուզ, եւ մեկ տիրեթական՝ թունգութ, ցեղերի բեկորների միացումից¹⁷⁴: Հայտնի է, որ մոնղոլական արշավանքների շրջանում Հուլավու խանը ջալայիրների 200 հազար ընտանիքների բնակեցրել էր Պարսկաստանում: Հետագայում Լենկ-Թեմուրը Գանձակում, Ղարաբաղում ու Երեւանում բնակեցրեց Փոքր Ասիայից եւ Ասորիքից բերված 50 հազար ընտանիքների: Դրանք հիմնականում այն ղաջարների հետնորդներն էին, որոնք Հուլավուի օրոք ջալայիրներ անունով բնակեցվել էին Պարսկաստանում եւ ժամանակ առ ժամանակ անցնում էին Անատոլիա եւ Ասորիք¹⁷⁵: Ղաջարները մասամբ Արեւելյան Այսրկովկաս են տեղափոխվել նաեւ Լենկ-Թեմուրի որդի Միրանշահի օրոք¹⁷⁶: Մեկ այլ վարկածով՝ ցեղի նախահայր Ղաջար Նոյինը եղել է իլխանների դինաստիայից Արղուն խանի աթաբեկը: Ըստ այս վարկածի՝ նա նաեւ Լենկ-Թեմուրի նախահայրն է համարվում¹⁷⁷:

¹⁷² Г. А. Гейбуллаев, указ. соч., с. 47.

¹⁷³ Նույն տեղում:

¹⁷⁴ И.П. Петрушевский, указ. соч., с. 95; А. Бакиханов, указ. соч., с. 172.

¹⁷⁵ М. Велили (Бахарлы), указ. соч.; А. Бакиханов, указ. соч., с. 66, 142.

¹⁷⁶ И.П. Петрушевский, указ. соч., с. 90.

¹⁷⁷ The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Vol. 7, Cambridge University press, 1991, p. 104.

Ղաջարների ցեղային հիշողության վրա հիմնված երկու ավանդազրույցների խսկությունն ամբողջությամբ դժվար է հաստատել, սակայն այս պարագայում կարելի է ասել, որ երկու դեպքում էլ ղաջարների ծագումը կապվում է մոնղոլների հետ: Նրանց հայտնվելը Իրանում, Փոքր Ասիայում եւ Ասորիքում եւս համադրվում է մոնղոլական արշավանքների հետ:

ԺԵ դարում ղաջարները եղել են Ակ-կոյունլու ցեղային միության ցեղերից մեկը¹⁷⁸: Արդեն ԺԶ դարում ղաջար ցեղը հանդես է գալիս որպես Սեֆյան տիրակալների հենարան ղզբաշական ցեղային միության հիմնադիր 7, իսկ որոշ տարբերակներում՝ 8 ցեղերից մեկը¹⁷⁹: Ղաջարները հիշատակվում են Սեֆյան շեյխ Իսմայիլի 7000-անոց սկզբնական զորքում, որը նրա գլխավորությամբ 1500 թ. արշավեց Շիրվան¹⁸⁰:

Ղաջարներից էին սերում Երեւանի եւ Գյանջայի (Գանձակի) խաները¹⁸¹: Գյանջայի ղաջարական Զիյադ-օղլի խանական տոհմն իշխել է մինչեւ ռուսական տիրապետության հաստատումը: Այսրկովկասում ղաջարների բնակությունից հետո մի տեղեկություն կա նաեւ, թե Շահ Աբբասը Գյանջայից տեղահանել էւ Աստարաբադ է տեղափոխել ղաջարների 30 հազար ընտանիք: Սեֆյանների օրոք ղաջարներից էին սերում Հայաստանի եւ Շիրվանի շատ կառավարիչներ ու պաշտոնյաներ, ինչի արդյունքում դադատանցիներն ընդհուպ մինչեւ ԺԹ դ. կեսը քամահրաբար ղաջար էին անվանում Այսկովկասի բոլոր բնակիչներին¹⁸² (Այսրկովկասի բնակիչներ ասվածն անշուշտ վերաբերում է թյուրքալեզուներին):

Արեւելյան Այսրկովկասում ԺԹ դարում ղաջարների առավել նշանակալի ներկայությունն, ըստ Ա. Բաքիխանովի՝ եղել է Ղուբայի գավառում¹⁸³:

ԺԹ դ. վերջում Բաքվի նահանգի Գյոքչայի գավառում նշվում է Ղաջար գյուղը 36 թաթար բնակիչներով¹⁸⁴: Ղաջար անունով բնակավայր կար նաեւ նույն նահանգի Ղուբայի գավառում՝ 72 բնակիչներով¹⁸⁵: Ուշագրավ է, որ Շամախիի գավառում հիշատակ-

¹⁷⁸ J. Woods, op. cit., p. 195.

¹⁷⁹ Tadhkirat Al Mulük, p. 194; И.П. Петрушевский, указ. соч., с. 90.

¹⁸⁰ The Cambridge history of Iran, From Nadir Shah to the Islamic Republic, p. 106.

¹⁸¹ Г.А. Гейбуллаев, указ. соч., с. 49; А. Бакиханов, указ. соч., с. 142.

¹⁸² Նույն տեղում:

¹⁸³ Նույն տեղում, էջ 13-14:

¹⁸⁴ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Гёкчайский уезд, Тифлис, 1893.

¹⁸⁵ Там же, Кубинский уезд.

վող Ղաջար գյուղի բոլոր 225 բնակիչները նշված են որպես հայեր¹⁸⁶: Ջալայիր անունով բնակավայր հիշատակվում է Ջաքաթալայի օկրուգում, որի 204 բնակիչներից 190-ը թաթարներ էին, 14-ը՝ ավարներ¹⁸⁷:

Խալաջ ցեղին հանդիպում ենք ԺԳ դ. պատմիչ Ռաշիդ ադ-Դինի մոտ: Ներկայացնելով առասպելական Օղուզ խանից սերված 24 օղուզական ցեղերը՝ նա հիշատակում է նաև նրան միացած եղբայրներին ու զարմիկներին, որոնցից յուրաքանչյուրի անունով մեզ հայտնի են թյուրքական ցեղեր: Պատմիչը մասնավորապես հիշատակում է ույղուր, քանլի, դըփչադ, կարլուկ, աղաչերի ցեղերին եւ մեզ հետաքրքրող խալաջը¹⁸⁸: Օղուզական ավանդապատումից կարելի է ենթադրել, որ այդ ցեղը կամ ժողովուրդն ուներ թյուրքական ծագում եւ միացել էր օղուզներին մինչեւ նրանց արշավանքները դեպի արեւմուտք: Ռաշիդ ադ-Դինը շարադրում է նաև խալաջ ցեղի ծագման ավանդապատումը: Դրա համաձայն՝ Օղուզ խանը գրավում է Սպահանը, այնուհետեւ ցանկանում վերադառնալ: Ճանապարհին մի կին երեխա է ունենում: Երեխան սննդի բացակայության պատճառով քաղցած է մնում: Կնոջ ամուսինը սկսում է որսով զբաղվել եւ ետ է մնում Օղուզ խանի մարդկանցից: Խանը զայրանում է եւ դիմում նրան՝ քալ աչ (թյուրքական լեզուներով՝ «մնա՛ քաղցած»): Այստեղից այդ մարդու տոհմը ստացել է քալաջ կամ խալաջ անունը¹⁸⁹:

Խալաջների մասին հաղորդում ունի նաև ԺԳ դ. պատմիչ Իզ ադ-Դին իբն ալ-Ասիրը: Ըստ նրա՝ Մահմուդ Ղազնևին 1005 թ. իր կողմն է գրավել խալաջ թյուրքերին, որոնց հետ շարժվել է Բալխի վրա¹⁹⁰: Արաբ պատմիչը հիշատակում է նաև Խորեզմշահ Ջելալ ադ-Դին Մանկբունիի ամիրաներից մեկին, որը սերում էր խալաջ-թյուրքերից¹⁹¹:

ԺԱ դարում սելջուկյան արշավանքների շրջանում խալաջների մի մասը տեղափոխվել է Իրան եւ Առաջավոր Ասիա: Չնայած իրենց զգալի թվին՝ խալաջները վերջնականապես ձեւավորված ցեղային գիտակցություն չեն ունեցել¹⁹²: Նրանք հանդես չեն ե-

¹⁸⁶ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Шемахинский уезд, Тифлис, 1893.

¹⁸⁷ Там же, Закатальский округ.

¹⁸⁸ Рашид ад-Дин, Сборник летописей, т. I, кн. I, с. 76.

¹⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 85:

¹⁹⁰ Ибн ал-Асир, Ал-камил фи-т-та'рих (Полный свод истории), Ташкент-Цюрих, 2005, с. 179.

¹⁹¹ Նույն տեղում, էջ 378:

¹⁹² Kalaj, Tribe originating from Turkistan, Generally referred to as Turks but possibly Indo-Iranian, – Encyclopaedia Iranica, Vol. XV, Fasc. 4, p. 363-364.

կել որպես քաղաքական ինքնուրույն միավոր, ինչպես, օրինակ՝ ղզլբաշական ցեղերը, կամ Ակ-կոյունլուների դաշինքի մաս կազմող թուրքմենական ցեղերը: Խալաջները հիմնականում ընկալվել են որպես իսլամադավան տիրակալների, էմիրների վարձկան զինվորական ուժեր: Մոնղոլական արշավանքների շրջանում խալաջները խորեզմշահերի դաշնակիցներն էին, եւ մոնղոլների հաղթական արշավանքների ճնշման տակ նրանց մի մասը եւս տեղափոխվել է Իրան, այստեղից՝ նաեւ Այսրկովկաս¹⁹³:

ԺԷ դարի ճանապարհորդները խալաջներին հիշատակում են որպես Մուղանի դաշտի բնակիչներ¹⁹⁴: Արեւելյան Այսրկովկասում ԺԹ դ. վերջին պահպանվել էին Խալաջ անվան հետ կապված բազմաթիվ տեղանուններ¹⁹⁵: 1886 թ. Այսրկովկասի վիճակագրական տվյալներում Բաքվի նահանգի Գյոքչայի գավառում նշված է Խալաջ գյուղը 544 բնակիչներով, որոնք գրանցված են որպես թաթարներ¹⁹⁶: Խալաջ անունով ավելի մարդաշատ 2 գյուղեր՝ 1617 եւ 1190 բնակիչներով, հանդիպում ենք նաեւ Ջեւաթի գավառում¹⁹⁷: Ընդ որում՝ դրանցից մեկի թաթար բնակչությունը ներկայացված է որպես քոչվոր: Բաքվի նահանգի Ղուբայի գավառում հիշատակվում էր Խալաջ գյուղը 636 բնակչով¹⁹⁸: Լենքորանի գավառում հանդիպում ենք Խալաջիլու գյուղը 517 բնակչով¹⁹⁹:

Պետք է ընդգծել, որ ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքական ծագմամբ բնակչության շրջանում ցեղային պատկանելության շեշտումը աստիճանաբար վերանում էր, քանի որ թյուրքախոսները զանգվածաբար քոչվորական կենսակերպից անցում էին կատարում նստակեցության: Տարական իշխանության պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ ԺԹ դ. վերջում Այսրկովկասի «թաթարների» մեծ մասը դարձել էր նստակյաց, իսկ փոքր մասը վարում էր կիսաքոչվորական կյանք²⁰⁰:

Պաշտոնական տվյալներով՝ 1856 թ. Արեւելյան Այսրկովկասի զգալի մասը ներառող Շամախիի նահանգի բնակչության միայն 21,3 տոկոսն էր քոչվոր (100 հազ. մարդ): 1886 թ. Բաքվի նահանգում քոչվոր էր բնակչության 7,1 տոկոսը, Ելիզավետպոլի նա-

¹⁹³ **Е. Конуқсу**, Halaç, – İslam ansiklopedisi, 1988-2013, cilt 15, s. 229.

¹⁹⁴ **Г.А. Гейбуллаев**, указ. соч., с. 46; Kalaj, Tribe originating from Turkistan, p. 363-364.

¹⁹⁵ **Г.Д. Агаев**, указ. соч., с. 143.

¹⁹⁶ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Гёкчайский уезд, Тифлис, 1893.

¹⁹⁷ Там же, Джеватский уезд.

¹⁹⁸ Там же, Кубинский уезд.

¹⁹⁹ Там же, Ленкоранский уезд.

²⁰⁰ Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи, СПб., 1895, с. 69.

հանգում՝ 2,8 տոկոսը²⁰¹: Նույն ժամանակաշրջանում համանման պատկեր է եղել Իրանի Ադրբեջան նահանգի թյուրքախոսների շրջանում, որոնց էթնիկ-ցեղային կազմը գրեթե համընկնում էր Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքական ծագմամբ բնակչության էթնիկ-ցեղային կազմի հետ: 1889 թ. Իրանական Ադրբեջան այցելած ռուսական բանակի կապիտան Լ. Արտամոնովը նշում է, որ թյուրքախոսների 2/3-ն արդեն նստակյաց էր, իսկ ցեղային պատկանելությունը հիմնականում ջնջվել էր, այն պահպանվել էր միայն քոչվոր թյուրքախոսների մոտ²⁰²:

Այսրկովկասի թյուրքախոս թաթար բնակչությանը նստակյաց դարձնելը Ռուսական կայսրության քաղաքականության գլխավոր նպատակներից էր: Այս քայլը դիտվում էր որպես երկրամասում ռուսական վարչական համակարգն ամրապնդելու կարելի միջոց. բացի այդ՝ քոչվորական կենսակերպը խոչընդոտում էր Այսրկովկասի տնտեսական զարգացմանը²⁰³: Ցարական իշխանությունը Մուղանի դաշտի գաղութացմանը զուգահեռ նախատեսում էր քոչվորներին դարձնել նստակյաց: Դրանով պետք է արմատախիլ արվեին թյուրքախոս քոչվոր ցեղերի շրջանում իշխող ոչ քաղաքակիրթ բարքերը²⁰⁴:

1899 թ. գրած հոդվածում անդրադառնալով Այսրկովկասի քոչվոր բնակչության խնդրին՝ Հասան-բեկ Ջարդաբին նրանց թիվը ներկայացնում է մի քանի հարյուր հազար: Միաժամանակ սակայն, հեղինակը նշում է, որ տվյալ ժամանակաշրջանի քոչվորներն էապես տարբերվում էին դասական իմաստով քոչվոր հասկացությունից, որը հատուկ էր տարածաշրջանին մինչեւ ռուսական տիրապետության ամրապնդումը: Ջարդաբիի խոսքով՝ ԺԹ դ. վերջում քոչվոր անասնապահները տարվա զգալի մասն անցկացնում էին պետության կողմից վարձակալությամբ իրենց հատկացված հողերում եւ զբաղվում հողագործությամբ: Ցարական իշխանությունը քոչվորական խմբերին պարտադրում էր ձմեռոցներում մնալ մինչեւ կոնկրետ ժամանակահատված՝ գյուղատնտեսական աշխատանքներին չխանգարելու համար: Քոչվորների մեծ մասը ԺԹ դ. վերջում դիմում էր ցարական իշխանությանը՝ խնդրելով որպես սեփականություն իրենց հող տրամադրել՝ վերջնականապես նստակյաց հողագործության եւ անասնապահու-

²⁰¹ Народы Кавказа, т. II, Москва, 1962, с. 72.

²⁰² Л. Артамонов, Северный Азербайджан, Военно-географический очерк, Тифлис, 1890, с. 21.

²⁰³ Հմմ. Народы Кавказа, т. II, с. 72.

²⁰⁴ Й. Баберовски, Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе, Москва, 2010, с. 70.

թյան անցնելու համար²⁰⁵: Հասան-բեկ Ջարդաբիի խոսքերը վկայում են, որ ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության այս հատվածն արդեն վարում էր ոչ թե քոչվոր, այլ կիսաքոչվոր կենսակերպ:

Հայ պատմաբան Վ. Թունյանը, վերլուծելով ԺԹ դարում Այսրկովկասում ռուսական տիրապետության հետեւանքներն ու ազդեցությունը, նշում է, որ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել Այսրկովկասի թյուրքալեզու քոչվոր եւ նստակյաց դարձած ցեղերի համախմբման համար²⁰⁶: Ռուս հետազոտող Ն. Վոլկովան էլ ընդգծում է, որ ԺԹ դ. վերջում եւ Ի դ. սկզբում Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքական ծագմամբ բնակչությունը կազմող խմբերի միջեւ էթնիկ տարբերություններ գրեթե չկային²⁰⁷:

Այսպիսով, ԺԱ-ԺԸ դդ. տեղի է ունեցել թյուրքական ցեղերի անընդհատ ներհոսք դեպի Արեւելյան Այսրկովկաս: Թյուրքական ծագմամբ՝ հիմնականում թուրքմենական եւ օղուզական ցեղերի միջոցով տարածաշրջանում տարածում է գտել եւ աստիճանաբար տիրապետող է դարձել ժամանակակից դասակարգմամբ թյուրքական լեզվախմբի օղուզա-սելջուկյան ենթախմբի լեզուներից մեկը: Արեւելյան Այսրկովկասում տարածում գտած թյուրքական խոսվածքի հիման վրա ԺԹ դ. վերջում եւ Ի դ. սկզբին ձեւավորվել է ժամանակակից ադրբեջաներենը, որը թուրքերենի հետ միասին պատկանում է թյուրքական լեզվաընտանիքի օղուզական խմբի օղուզա-սելջուկյան ենթախմբին²⁰⁸:

ԺԹ դ. վերջում հարեւան ժողովուրդները, երոպացիներն ու ռուսներն Այսրկովկասի աստիճանաբար նստակյաց դարձող թյուրքախոսներին անվանում էին ոչ թե նրանց արդեն անհետացող ցեղային անվանումներով, այլ ընդհանրական՝ թաթարներ, Կովկասի թաթարներ, թուրքեր, փաղարներ եւ այլ անուններով: Երկրամասի թյուրքախոսների մեջ որպես ընդհանրական ինքնանվանում տարածված էր «մահմեդական» եզրույթը, որը դեռ նոր ընթացող էթնոհամախմբման եւ միասնական էթնանվան բացակայության պայմաններում առաջնային դիրք էր մղում կրոնական ինքնությունը: Աստիճանաբար մոռացվող ցեղային անվանումները պահպանվում եւ կիրառվում էին հիմնա-

²⁰⁵ **Г.Б. Зардаби**, Избранные статьи и письма, Баку, 1962, с. 208.

²⁰⁶ **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. V (1877-1900 гг.), с. 3.

²⁰⁷ **Н.Г. Волкова**, Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв., – Кавказский этнографический сборник, т. IV, Москва, 1969, с. 30.

²⁰⁸ **Н.А. Баскаков**, К вопросу о классификации тюркских языков, – Известия АН СССР, Т. XI, Вып. 2, Москва, 1952, с. 121-134.

կանում դեռեւս քոչվոր կենսակերպ վարողների մոտ, նաեւ՝ Արեւելյան Այսրկովկասի տեղանուններում:

1.2 ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄՈՒՄ

Արեւելյան Այսրկովկասը ռուսական տիրապետության տակ է անցել ԺԹ դարի սկզբին, երբ երկրամասի Իրանից կիսանկախ դրության մեջ գտնվող խանությունները մեկը մյուսի ետեւից խաղաղ կամ պատերազմական եղանակով ենթարկվեցին կայսրությանը: Նախ 1804 թ. ռազմական դիմադրությունից հետո Ռուսական կայսրությանը միացվեց Գյանջայի (Գանձակ) խանությունը: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում գրավվեցին Բաքվի, Ղուբայի, Շիրվանի, Շաքիի եւ Ղարաբաղի խանությունները: 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրով Իրանը ճանաչեց ամբողջ Արեւելյան Այսրկովկասի անցումը Ռուսաստանին՝ այդ թվում նաեւ Թալիշի խանության²⁰⁹:

Ամբողջ Այսրկովկասի անցումը Ռուսաստանին ամրագրվեց 1828 թ. Թուրքմենչայի հաշտության պայմանագրով, որն արդյունք էր ռուս-պարսկական հերթական պատերազմում (1826-1828 թթ.) ռուսական բանակի հաղթանակի: Թուրքմենչայը նախատեսում էր Արեւելյան Հայաստանի մնացյալ մասի (Երեւանի եւ Նախիջեւանի խանությունների) անցումը Ռուսական կայսրությանը, սակայն այս պայմանագրով Պարսկաստանը վերջնականապես հրաժարվում էր նաեւ Արեւելյան Այսրկովկասի տարածքների նկատմամբ իր հավակնություններից²¹⁰:

Նոր նվաճված շրջաններում ռուսական իշխանությունն անմիջապես անցավ խանական (արեւելյան ֆեոդալական) կառավարման համակարգի փոխարինմանը ռուսական ռազմա-վարչական կառույցներով: Նախ եւ առաջ խաները զրկվեցին ինքնուրույն արտաքին հարաբերություններ ունենալու եւ տեղական ռազմական ուժերը ղեկավարելու լիազորություններից, սակայն պահպանեցին իրենց ժառանգական տիրույթների մի

²⁰⁹ Տե՛ս **Н.Ф. Дубровин**, История войны и владычества русских на Кавказе, т. 4, СПб., 1886, с. 135-143, т. 5, СПб., 1887, с. 78-89; **А. Бакиханов**, Гюлистан-Ирам, с. 156-162; **Н.А. Смирнов**, Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках, Москва, 1958, с. 174; **Н.С. Киняпина, М.М. Блиев, В.В. Дегоев**, Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, Москва, 1984, с.112-130; **И.В. Бочарников**, Кавказская политика России в X-XX веках, Москва, 2013, с. 29.

²¹⁰ Հմմ. **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. II (1826-1836 гг.), с. 34-35.

մասը²¹¹: Այնուհետև խաները եւ ավելի ցածր դասի ֆեոդալներ համարվող բեկերն ու աղալարները մեծապես զրկվեցին նաեւ ֆինանսական, դատական, հարկահավաքության եւ այլ լիազորություններից²¹²:

Գյանջայի (Գանձակի) խանությունը ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց անմիջապես հետո համանուն քաղաքը վերանվանվեց Ելիզավետպոլ, իսկ խանության տարածքի հիման վրա ձեւավորվեց Ելիզավետպոլի գավառը (ուեզր)՝ Վրացական նահանգի (գուբերնիա) կազմում: Գավառը սկսեց կառավարել պարետը, որի ձեռքում կենտրոնացվել էր ռազմական, քաղաքացիական, ֆինանսական եւ դատական իշխանությունը²¹³:

Բաքվի խանությունում ըստ էության մտցվեց մասնակի ռուսական կառավարում: Խանությունը վերածվեց Ռուսական կայսրության պրովինցիայի, որի կառավարիչ դարձավ ցարական պարետը (կոմենդանտ): Սակայն բեկերի եւ աղալարների իշխանության վրա հիմնված տեղական կառավարման համակարգը որոշվեց դեռեւս թողնել նույնը: Պարետը լիազորվում էր միայն կանոնակարգել տեղացի եւ ռուս պաշտոնյաների գործունեությունը²¹⁴:

Ղուբայի խանությունում մինչեւ 1810 թ. կառավարումը հանձնված էր նախ Ղուբայի նայիրին (պարսկական տիրապետության շրջանից մնացած պաշտոն), այնուհետև 4 բեկերից կազմված կառավարման մարմնին: Սակայն 1810 թ. Ղուբայում հակառուսական ապստամբությունից հետո տեղական մահմեդական ազնվականության դիրքերի պահպանման վրա հիմնված կառավարման համակարգը վերացվեց, եւ ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացավ Ղուբայի ռուս պարետի ձեռքում: Իրենց խանական տիտղոսներն ու լիազորությունների զգալի մասը պահպանել էին Շաքիի եւ Շիրվանի խաները: Սակայն 1820-ական թթ. սկզբում այս խանությունները եւս վերացվեցին եւ դարձան պրովինցիաների մասեր²¹⁵:

²¹¹ **R.D. Crews**, For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia, Harvard University press, 2006, p. 14; **Э.Г. Варганын**, Российская империя, СССР и национальный вопрос в Закавказье: Проблемы и дискуссии, – Теория общественного развития, № 11, 2013, с. 272.

²¹² **Й. Баберовски**, Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе, с. 29.

²¹³ **А. Мильман**, Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков, Баку, 1966, с. 62.

²¹⁴ Նույն տեղում, էջ 63:

²¹⁵ Նույն տեղում, էջ 63-64, 67:

Այսրկովկասում ռուսական տիրապետության սկզբնական շրջանում խաների եւ բեկերի իշխանության մասնակի կամ ամբողջական պահպանումն ուներ մի քանի նպատակ: Նախ եւ առաջ Ռուսաստանը ցանկանում էր ամրապնդվել նոր տարածքներում, ինչի համար նրան անհրաժեշտ էր տեղական հենարան: Որպես այդպիսի հենարան դիտվում էր ցարական իշխանությանը հավատարմության երդում տված մահմեդական ազնվականությունը: Բացի այդ՝ դարեր շարունակ Արեւելյան Այսրկովկասում արմատացել էր կառավարման միջնադարյան ավատական համակարգը, ուստի դրա կտրուկ վերացումը եւ ռուսական համակարգի ներդրումը կարող էր տեղի բնակչության եւ նախկինում իշխող ազնվականության շրջանում հանգեցնել ցնցումների, անհնազանդության պատճառ դառնալ: Ռուսական նոր իշխանությունը ցանկանում էր սիրաշահել նախորդ տիրապետության շրջանից մնացած մանր ավատատերերին եւ հաճախ ոչ միայն ճանաչում էր առանձին գյուղերի նկատմամբ խանական տիրապետության ժամանակ հաստատված բեկերի ու աղալարների ժառանգական իրավունքը, այլեւ ինքն էր որոշ գյուղեր տրամադրում հավատարիմ մահմեդական բեկերին²¹⁶:

1827-1832 թթ. Կովկասի կառավարիչ գեներալ Ի. Պասկեւիչը նշում էր, որ երկրամասի մեծամասնությունը կազմող մահմեդականների համար ներկայումս անսովոր եւ դժվար ընդունելի է քրիստոնյաների տիրապետությունը եւ հատկապես՝ վրացի եւ հայ ղեկավար պաշտոնյաների առկայությունը, քանի որ երկար ժամանակ այդ ժողովուրդները եղել են հենց իրենց՝ մահմեդականների իշխանության տակ²¹⁷: Պասկեւիչին հաջորդած Գ. Ռոզենը, նկարագրելով երկրամասի էթնո-դավանական խայտաբղետությունը, նշում էր, որ մեծամասնություն կազմող մահմեդականներն իրենց կրոնից դրված կարող են ամեն պահի դուրս գալ ռուսների դեմ²¹⁸: Նույնիսկ 1840-ական թթ. Այսրկովկասի, հատկապես՝ Իրանի հետ սահմանակից շրջանների շիաները դիտվում էին որպես շիայական Պարսկաստանի բնական դաշնակիցներ, ովքեր չեն ընդունում քրիստոնյա ցարի իշխանությունը եւ հարմար պահին կարող են ապստամբել ցարական իշխանության դեմ²¹⁹:

²¹⁶ **Н.Б. Богданова**, Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. II, Москва, 1937, с. 38-43; **Э.Г. Варганын**, указ. соч с. 270-271; **И.В. Бочарников**, указ. соч с. 53.

²¹⁷ Տե՛ս **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. II (1826-1836 гг.), с. 70.

²¹⁸ Նույն տեղում, էջ 99:

²¹⁹ Տե՛ս **Н.Б. Богданова**, указ. соч., с. 22.

Ցարական իշխանությունը՝ ի դեմս Կովկասի գլխավոր կառավարչի եւ նրա ռազմա-քաղաքացիական վարչության (ադմինիստրացիայի), 1820-ական թթ. վարում էր ռուսական կառավարման համակարգի ներդրման աստիճանական եւ զգուշավոր քաղաքականություն:

Կարելի է համաձայնել նաեւ գերմանացի պատմաբան Յ. Բաբերովսկու այն տեսակետի հետ, որ ԺԹ դ. առաջին քառորդում ցարական իշխանությունը Արեւելյան Այսրկովկասի նոր տարածքների կառավարման միասնական կոնցեպցիա չուներ, գլխավոր խնդիրն էր նախկին խանությունները պահել կայսրության կազմում²²⁰: Մեծամասամբ մահմեդականներով բնակեցված Արեւելյան Այսրկովկասը դեռեւս դիտվում էր որպէս ոչ բարեկամական միջավայր, ուստի այստեղ նպատակահարմար էր համարվում կիրառել կառավարման ռազմա-պարետային ձեւը²²¹:

Սակայն արդեն 1830-ական թթ. ակտիվ քննարկումներ էին գնում Այսրկովկասի կառավարման համակարգի ընտրության շուրջ: Ի վերջո 1840 թ. վճռվեց երկրամասում մտցնել ռուսական տիպի կառավարում եւ տարածքային բաժանում: Կրոնա-դավանական (քրիստոնյաներ-մահմեդականներ) թվային գերակաշռության հիմքի վրա Այսրկովկասը բաժանվեց երկու մասի՝ Արեւմտյան եւ Արեւելյան: Արեւմուտքում հայ եւ վրացի քրիստոնյա բնակչության մեծամասնությամբ եւ Արեւելյան Հայաստանի մեծ մասի ներառմամբ (բացի Արցախից) ստեղծվեց Վրաց-Իմերեթական նահանգը (գուբերնիա), իսկ մահմեդական մեծամասնությամբ Արեւելյան Այսրկովկասում ձեւավորվեցին Կասպիական մարզն ու Դերբենդի զինվորական շրջանը: Կասպիական մարզը բաժանվում էր 7 շրջանների (օկրուգների)՝ Ղուբայի, Շիրվանի, Բաքվի, Շամախիի, Նուխիի, Ղարաբաղի եւ Լենքորանի²²²: Ամբողջ Այսրկովկասի իշխանությունը մնաց գլխավոր-կառավարչի ձեռքում, որն օժտված էր ռուսական ներքին նահանգների գեներալ-նահանգապետի լիազորություններով²²³: Նոր վարչա-տարածքային ձեւափոխումով անցում էր կատարվում ռազմա-պարետային համակարգից դեպի ավելի քաղաքացիական համակարգի:

²²⁰ **Й. Баберовски**, указ. соч., с.26-27.

²²¹ **St' u В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. II (1826-1836 гг.), с. 68.

²²² **St' u В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. III (1836-1844 гг.), с. 88; **А. Мильман**, указ. соч., с. 113.

²²³ Նույն տեղում, էջ 114:

Սակայն Այսրկովկասի էթնիկ եւ դավանական խիստ խայտաբղետությունը, ազգությունների եւ էթնիկ խմբերի զարգացման տարբեր մակարդակները թույլ չտվեցին ներդնել արդյունավետ ռուսական վարչա-տարածքային եւ դատական համակարգ: Ցար Նիկոլայ I-ը համոզվեց, որ պետք է հաշվի նստել տեղական մշակութային, կենցաղային առանձնահատկությունների հետ: Արդյունքում 1844 թ. նոր հրամանագրով ստեղծվեց Կովկասի փոխարքայությունը: Ռազմական եւ քաղաքացիական իշխանության լայն լիազորություններով օժտված Կովկասի առաջին փոխարքա դարձավ իշխան Վորոնցովը²²⁴: Փոխարքայի օրոք 1846-1849 թթ. իրականացվեց տարածքային նոր բաժանում: Այսրկովկասը բաժանվեց 5 նահանգների՝ Թիֆլիսի, Երեւանի, Քուֆայիսի, Շամախիի, Դերբենդի²²⁵: Արեւելյան Այսրկովկասի տարածքը բաժանված էր հիմնականում վերջին 2 նահանգների միջեւ:

1859 թ. հզոր երկրաշարժի հետեւանքով զգալիորեն ավերվեց Շամախի քաղաքը, ինչից հետո Կովկասի փոխարքայի հրամանով Շամախիի նահանգի հիմքի վրա ստեղծվեց Բաքվի նահանգը: Նահանգային կենտրոնը Շամախիից տեղափոխվեց Բաքու²²⁶: 1867 թ. հրամանագրով էլ կազմավորվեց Ելիզավետպոլի նահանգը, որի կազմում բացի Նուֆսիի (նախկին՝ Շաքիի) գավառից ներառվեցին նաեւ պատմական Այու-նիքի եւ Արցախի հայաբնակ տարածքները²²⁷:

Այսպիսով, ռուսական տիրապետության տակ անցնելուց հետո վերոնշյալ փոփոխությունների եւ որոշումների արդյունքում Արեւելյան Այսրկովկասը կտրվեց իր համար ավանդական դարձած իրանական քաղաքական եւ սոցիալ-տնտեսական միջավայրից: Տեղի մահմեդականների համար դարասկզբից առաջացավ Այսրկովկասի սահմաններով եզրագծված առանձին աշխարհագրական միջավայր: Իրենց կարգավիճակի փոփոխությունն անշուշտ ունեցել է իր ազդեցությունը մահմեդական բնակչության հանրային հոգեբանության վրա: Նոր իրականության պայմաններում երկրամասի մահմեդականներն այլեւ ոչ թե կրոնակից Պարսից շահի կամ տեղական որեւիցե խանի, այլ

²²⁴ Տե՛ս **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. IV (1845-1876 гг.), с. 7; **А. Мильман**, указ. соч., с. 129.

²²⁵ Տե՛ս **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. IV (1845-1876 гг.), с. 17-18.

²²⁶ Տե՛ս **G. Stepanyan**, Armenians of Baku province in the second half of the 19th century, Yerevan, 2013, p. 103.

²²⁷ Տե՛ս **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. IV (1845-1876 гг.), с. 107.

քրիստոնյա ցարի հպատակներն էին: Այս փոփոխությունների ազդեցությամբ տեղի է ունեցել իսլամադավան բնակչության կրոնական ինքնության որոշակի տեղայնացում:

Այնուամենայնիվ դարերով արմատացած իրանական՝ առաջին հերթին մշակութային ազդեցությունը շարունակում էր մնալ երկրամասի մահմեդական բնակչության եւ վերնախավի վրա ազդող հզոր գործոն²²⁸: Բավական է նշել միայն, որ դարեր շարունակ Իրանի տիրապետության տակ գտնված Արեւելյան Այսրկովկասում պետական գրագրության եւ գրականության լեզուն պարսկերենն էր, որը մահմեդական կրոնական դասի կողմից շարունակելով կիրառվել, իր գործառույթները պահպանեց նաեւ ժԹ դ. առաջին կեսին: Ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո էլ պարսկերենի դիրքերը տեղի մահմեդական գրագետ բնակչության շրջանում դեռ մնում էին գերակայող: Պատահական չէ, որ Բաքվի խանական տոհմից սերած ու հետագայում ցարական պաշտոնյա եւ զինվորական դարձած Աբբաս Ղուլի-աղա Բաքիխանովն իր պատմական «Գյուլիստան-Իրամ» աշխատությունը գրել է (ռուսական տիրապետության սկզբնական շրջանում) պարսկերենով: «Գյուլիստան-Իրամ»-ը նաեւ մեր նշած ինքնության տեղայնացման օրինակ էր, քանի որ հեղինակը ներկայացնում էր ոչ թե ընդհանուր Իրանի կամ ընդհանուր իսլամական աշխարհի, այլ Արեւելյան Այսրկովկասի պատմությունը²²⁹:

1820-1830-ական թթ. Այսրկովկասի կառավարչապետ Պասկեւիչը եւ Ռոզենը որպես Այսրկովկասում Ռուսական կայսրության տարածքային ամբողջականությանը սպառնացող հիմնական վտանգներից մեկը նշում էին տեղի մահմեդական բնակչության կապերը Իրանի եւ Օսմանյան կայսրության հետ: Բացի պարսկերեն լեզվից Իրանի ազդեցության համար նպաստավոր գործոն էր համարվում նաեւ Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում լայնորեն տարածված իսլամի շիայական ուղղությունը: Իրանի եւ Թուրքիայի նկատմամբ տեղի մահմեդականների համակրանքը եւ ազդեցությունը հաշվի առնելով եւ նույն այդ մահմեդականների շրջանում հակառուսական տրամադրությունները կանխելու համար՝ երկրամասում 1832 թ. նպատակահարմար գտնվեց հիմնել ցարական գաղտնի ոստիկանություն²³⁰:

²²⁸ Տե՛ս **Ա. Հակոբյան**, Արեւելյան Այսրկովկասում հայկական եւ իրանական էթնոմշակութային ներդրումների շուրջ (Մի խմբի ձեռագրման օրինակով), – Մերձավոր Արեւելք, Երեւան, 2002, էջ 26-31:

²²⁹ Տե՛ս **Ա. Բաքիخانов**, Гюлистан-Ирам, Баку, 1926.

²³⁰ **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. II (1826-1836 гг.), с. 106.

Ռուսական իշխանության մտավախություններն ունեին հիմքեր: Նույնիսկ 1854 թ. Թեհրանում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչը զեկուցում էր շահի առաջին նախարարին ուղղված Նախիջեանի, Ղարաբաղի եւ Լենքորանի մահմեդական բնակչության բազմաթիվ նամակների մասին: Նամակներում ռուսահպատակ մահմեդականները հավատարմություն էին հայտնում շահին եւ առաջարկում իրենց ծառայությունները Ռուսաստանի դեմ պատերազմի դեպքում: Իրանական կողմը Թավրիզի շիա մուջթահիդի (կրոնական աստիճան) միջոցով հորդորում էր առայժմ չապստամբել ցարի դեմ եւ սպասել ռուս-պարսկական հարաբերությունների վատացմանը: Այսրկովկասի ցարական վարչակազմը տեղյակ էր շիա մահմեդականների առաջնորդների տվյալ մտադրությունների մասին եւ չնայած պարսկական արքունիքի ու դավադիրների միջեւ շարունակվող նամակագրությանը՝ իրավիճակը պահում էր հսկողության տակ: Ժամանակ առ ժամանակ դավաճանության մեջ կասկածվող մահմեդական ազնվականները արտաքսվում էին Թիֆլիս²³¹:

Արեւելյան Այսրկովկասը նաեւ մշակութային տեսանկյունից Իրանից եւ իրանական միջավայրի ազդեցությունից կտրելու նպատակով Կովկասի ռուսական իշխանությունը դարասկզբից դիմեց հատուկ քայլերի: Իրանական ազդեցության ամենացայտուն դրսեւորումը պարսկերեն լեզուն էր, որը ռուսական տիրապետության հաստատման առաջին տարիներին էլ կիրառվում էր գրագրության մեջ: Ուստի կայսրության առաջին թիրախը դարձավ հենց պարսկերենը: Պատահական չէ, որ Կովկասի կառավարումը ստանձնելուց անմիջապես հետո գեներալ Երմոլովը 1816 թ. կարգադրություն ուղարկեց «թաթարներով» բնակեցված բոլոր շրջաններ՝ պահանջելով, որպեսզի նրանք դադարեն պարսկերեն գրելուց եւ սկսեն գրել միայն «թաթարերեն»: Դրանից հետո գրագրությունն ու նամակագրությունը սկսեց իրականացվել թյուրքերեն լեզվով՝ տարբեր ուղղագրություններով²³²:

Յարական ռազմա-վարչական համակարգի դրդմամբ եւ հովանավորությամբ աստիճանաբար ավելի լայնորեն սկսեց կիրառվել Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության մեջ ամենից տարածված լեզուն՝ խոսակցական թյուրքերենը: Փաստորեն տեղի

²³¹ В.Г. Тунян, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. IV (1847-1876 гг.), с. 50.

²³² Տե՛ս М.Ф. Ахундов, Докладная записка штабс-капитана Мирзы Фатали Ахундова, – М.Ф. Ахундов, Избранные философские произведения, Баку, 1953, с. 342.

էր ունենում մշակութային լուրջ վերափոխում (տրանսֆորմացիա), որի արդյունքում մահմեդական բնակչության շրջանում գրագրության եւ իշխող դասի լեզու հանդիսացող պարսկերենն իր տեղը զիջում էր նոր ձեւավորվող գրական թյուրքերենին: Եւ այս գործընթացը սկզբնական շրջանում աջակցություն էր ստանում ցարիզմի կողմից²³³:

Ռուսական կրթությունը դիտվում էր որպէս տեղացիներին ռուսական քաղաքակրթությանն ու մշակույթին մոտեցնելու, միաժամանակ պարսկական միջավայրից եւ դրա ազդեցությունից կտրելու ամենաարագ եւ արդյունավետ միջոց: Մինչեւ ռուսական տիրապետությունը Այսրկովկասում կրթական ամբողջ համակարգը գտնվում էր մահմեդական կղերականության ազդեցության տակ: Երկրամասում գործում էին 2 տիպի իսլամական դպրոցներ՝ մեքթեբ եւ մեդրեսե: Մզկիթներին կից մեքթեբները համարվում էին նախնական կրթական հաստատություններ, որտեղ երեխաներին սովորեցնում էին գրել, կարդալ եւ հաշվել: Մեդրեսեները համարվում էին իսլամական կրթության չափանիշներով բարձրագույն կրթական հաստատություններ: ԺԹ դարում Այսրկովկասում ընդհանուր առմամբ կար 5-6 հարյուր կրոնական դպրոց²³⁴:

Ռուսական իշխանությունը ձեռնամուխ եղավ մահմեդական կրթական համակարգի վերափոխմանը: Դեռեւս 1850 թ. փոխարքա Վորոնցովը հիացմունքով էր խոսում Շամախիում բացված երկու ռուսական ուսումնարանների մասին, որոնց մահմեդական ուսանողները գրում եւ կարդում էին ռուսերեն²³⁵: Ցարական իշխանությունը նաեւ հատուկ կրթական ծրագիր էր մշակել, որով մահմեդական արտոնյալ դասի՝ բեկերի եւ աղալարների երեխաները հնարավորություն էին ստանում պետության հաշվին կրթություն ստանալ ռուսական ուսումնական հաստատություններում եւ համալրել Այսրկովկասի կառավարման տարբեր օղակները²³⁶:

1870-ական թթ. Ռուսական կայսրության այն շրջաններում, որտեղ կար մահմեդական հոծ բնակչություն, սկսեցին հիմնվել ռուս-թաթարական խառը դպրոցներ: Դրանցում կրթությունը տարվում էր հիմնականում ռուսերենով, սակայն ուսուցանվում էր նաեւ աշակերտների մայրենի լեզուն՝ թյուրքերենը: Միաժամանակ հին տիպի մահ-

²³³ Հմմ. **Т. Варданян**, Азербайджанцы, История одного незавершённого этнопроекта, Москва, 2012, с. 30; **T. Swietochowski**, Russian Azerbaijan, 1905-1920: The shaping of a national identity in a Muslim community, Cambridge University press, 1985, p. 27.

²³⁴ Տե՛ս **T. Swietochowski**, op. cit., p. 29-30.

²³⁵ Տե՛ս **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. IV (1847-1876 гг.), с. 30.

²³⁶ **А. Мильман**, указ. соч., с. 141.

մեդական դպրոցներ բացելու պարագայում իշխանության կողմից պարտադրվում էր ռուսերենի ուսուցանումը²³⁷:

Հաջորդ տասնամյակներում այս միտումը միայն ուժեղանում էր: Հաճախ մահմեդականները սրա մեջ դիտում էին իրենց ռուսացնելու, նույնիսկ կրոնափոխ անելու ցանկություն: Ի դարի սկզբի քաղաքական գործիչ Մամեդ Էմին Ռասուլզադեն գրում էր, որ ռուսական տիրապետության շրջանում այսրկովկասցի թյուրքը ենթարկվեց ցարական իշխանության ռուսացման քաղաքականությանը: Ըստ նրա ռուսացումը կատարվում էր կրոնական դասին հսկողության տակ առնելով եւ մահմեդականներին պարտադրելով կրթություն ստանալ ռուսական դպրոցներում²³⁸:

Ի դարի երկրորդ տասնամյակում հետադարձ հայացք գցելով ԺԹ դարի փոփոխությունների դինամիկային՝ Ռասուլզադեն ուշագրավ դիտարկում է արել. «Նախկինում միրզան էր (պարսիկ ուսուցիչը), որը ուշագնաց էր լինում Ֆիրդուսու, Սաադիի, Հաֆեզի համար: Հետո հայտնվեց ռուս ուսուցիչը, որի դպրոցը ներկայացնում էր Պուշկինի, Տոլստոյի, Լերմոնտովի ժառանգությունն ու քրիստոնեական փիլիսոփայությունը: Տարիներ անց ժամանակի մի կողմում կանգնած էր միրզան, մյուս կողմում՝ учительը»²³⁹: Նրա բնորոշմամբ խանական համակարգի վերացումից հետո ԺԹ դարի կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում կար երկու հոսանք՝ ռուսասերների եւ պարսկասերների: Առաջին հոսանքի ներկայացուցիչները (մտավորականներ, արդյունաբերողներ, առեւտրականներ եւն) ընդունում եւ կրկնօրինակում էին ներմուծվող ռուսական մշակույթը, կենցաղը: Ռասուլզադեն նրանց անվանում էր ազատականներ (լիբերալներ): Երկրորդ հոսանքը ներկայացնում էին մինչեւ ռուսական տիրապետությունը գոյություն ունեցած կրոնա-մշակութային հասարակարգի կողմնակիցները, որոնք չէին ցանկանում իրենց դիրքերը զիջել ռուսական ազդեցությամբ ձեւավորվող նոր ուժերին: Նրանց հեղինակն անվանում է պահպանողականներ (կոնսերվատիստներ): Այս երկու հոսանքների միջեւ տարիներ շարունակ պայքար էր գնում²⁴⁰:

Ձգտելով թուլացնել երկրամասում իրանական եւ օսմանյան ազդեցությունը՝ ցարական իշխանությունը ձեռնամուխ եղավ նաեւ Այսրկովկասի մահմեդականների կրո-

²³⁷ В.С. Дякин, Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-XX вв.), СПб., 1998, с. 21.

²³⁸ М.Э. Расулзаде, Сборник произведений и писем, Москва, 2010, с. 26.

²³⁹ Նույն տեղում, էջ 27:

²⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 31-32:

նական կյանքի ձեռնարկմանը: Դա ԺԹ դարի երկրորդ կեսին կայսրության համար գոյություն ունեցած ամբողջական «մահմեդական հարց»-ի մի մասն էր: Դրա էությունը կայանում էր նրանում, որ պետությունը ցանկանում էր բազմամիլիոնանոց մահմեդական բնակչությամբ շրջանները (Մերձվոլգա, Թուրքեստան, Կովկաս, Արեւելյան Այսրկովկաս) ինտեգրել քրիստոնեական գաղափարախոսությամբ կայսրության մեջ, իսկ մահմեդականներին հնարավորին չափով ձուլել, ռուսացնել²⁴¹:

1848 թ.-ից ստեղծվում էին սուննի եւ շիա մահմեդական կրոնական ուսումնարաններ, որոնք պետք է պատրաստեին ոչ միայն հոգեւորականների, այլեւ մահմեդական քաղաքացիական եւ զինվորական պաշտոնյաների՝ Այսրկովկասի վարչակազմի համար²⁴²: Ռուսական տիրապետության եւ հսկողության տակ կրոնական կրթություն ստացած հոգեւորականության առկայությունը կարելի էր նշանակություն ունենալ, քանի որ հոգեւորականների նախորդ, ավելի ավագ սերունդը սերտ կապված էր պարսկական եւ թուրքական կրոնական կենտրոնների հետ:

Այսրկովկասի մահմեդականների կրոնական կյանքը վերափոխելու բեկումնային քայլն արվեց 1872 թ., երբ ստեղծվեցին Այսրկովկասի 2 կրոնական վարչություններ՝ շիայական եւ սուննիական²⁴³: Թիֆլիսում 1873 թ.-ից գործող վարչությունները ֆինանսավորվում եւ վերահսկվում էին Կովկասի փոխարքայի եւ նրա վարչակազմի կողմից: Այսրկովկասի շիաների առաջնորդ շեյխ ուլ-իսլամին եւ սուննիների ղեկավար մուֆթիին նշանակում էր ցարը: Այս կանոնակարգմամբ երկրամասի բոլոր կրոնական գործիչները՝ ամենացածր ախունդից եւ մուլլայից մինչեւ շեյխ ուլ-իսլամ եւ մուֆթի, դարձան փաստացի ցարական պաշտոնյաներ: Նոր համակարգից այլախոհ հոգեւորականներն ու ռուսական իշխանության համար անցանկալի կրոնական հեղինակությունները դուրս մղվեցին²⁴⁴:

Այսրկովկասում ցարական իշխանության ԺԹ դարի կեսերի քաղաքականության դրսեւորումներից էր նաեւ տեղական ազնվականության շարքերից այսպես կոչված

²⁴¹ E. Campbell, The Muslim question in late imperial Russia, – Russian Empire: Space, people, power, 1700-1930, Indiana University press, 2007, p. 320-321.

²⁴² В.Г. Тунян, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. IV (1847-1876 гг.), с. 27.

²⁴³ R.D. Crews, For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia, Harvard University press, 2006, p. 228.

²⁴⁴ Ա. Փաշայան, Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը եւ ներկան, Երեւան, 2014, էջ 14-16; В.С. Дякин, Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-XX вв.), СПб., 1998, с. 22.

«ռուսամետ կադրերի» պատրաստումը: Այս քաղաքականությունը կիրառվում էր ինչպես հայ եւ վրաց իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչների, այնպես էլ մահմեդական խաների եւ բեկերի ժառանգների նկատմամբ²⁴⁵: Նպատակն էր ձեւավորել ռուսական օրինակով պաշտոնյաների (չինովնիկ) «վստահելի շերտ»: 1847 թ. տեղացիներին ռուսների նկատմամբ նույնիսկ արտոնություններ էին տրվում՝ երկրամասի կառավարման համակարգում նրանց ներգրավումը խրախուսելու համար²⁴⁶:

Դեռեւս կառավարիչ Պասկեւիչի, սենատորներ Կուտայիսովի եւ Մեչնիկովի համատեղ նախագիծը ծրագրում էր ռուսական իշխանության կողմը գրավել եւ առաջ մղել միայն «վստահելի, ռուսաբար մտածող» ազնվականներին²⁴⁷: Այսրկովկասի ռուսական ռազմական եւ վարչական բարձրաստիճան պաշտոնյաները կարծում էին, որ մահմեդական աղալարների եւ բեկերի ռուսամետ հատվածին սիրաշահելով ու պահպանելով նրանց ժառանգական իրավունքների եւ տիրույթների մի մասը՝ կարելի կլիներ անմիջապես գործ չունենալ իրենց բնորոշմամբ «թաթարական ցեղի խավարամիտ հատվածի» հետ: Ռուսական տիրապետությունից անձնական կախում ունեցող բեկերն ու աղալարները իրենք կլուծեին բոլոր խնդիրները²⁴⁸: Հենց այս նպատակով 1846-1847 թ. ցարական հրամանով բեկերն ու աղալարները ռուս ազնվականների հետ հավասարապես իրավունք ստացան ժառանգաբար փոխանցել իրենց հողատարածքները²⁴⁹:

Վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ ԺԹ դարում Այսրկովկասում մահմեդական ծառայողների (չինովնիկների) թիվը էապես զիջում էր հայերի եւ վրացիների թվին: Այսպես, 1846-1876 թթ. միջակայքում Այսրկովկասի նահանգապետարաններում տեղացի ծառայողների 54,5%-ը կազմում էին հայերը, 42,2%-ը՝ վրացիները եւ միայն 14,5%-ը՝ մահմեդականները²⁵⁰:

Մահմեդականների ցածր տոկոսն ուներ իր օբյեկտիվ պատճառները: Նախ եւ առաջ դա բացատրվում էր՝ ի տարբերություն հայերի եւ վրացիների, մահմեդականների շրջանում գրագիտության եւ ռուսերենի իմացության ցածր տոկոսով: Մեր կարծիքով, իր ազդեցությունն է ունեցել նաեւ քաղաքակրթական տարբերությունը, որի հիմքում ըն-

²⁴⁵ **Й. Баберовски**, указ. соч., с. 27.

²⁴⁶ **А. Мильман**, указ. соч., с. 140.

²⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 105:

²⁴⁸ **Н.Б. Богданова**, указ. соч., с. 48-49.

²⁴⁹ **В.С. Дякин**, указ. соч., с.23; **Й. Баберовски**, указ. соч., с. 30.

²⁵⁰ Տե՛ս **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. IV (1845-1876 гг.), с. 111.

կաճ էր մահմեդականների բացասական վերաբերմունքը քրիստոնեական տիրապետության նկատմամբ: Բացի այդ՝ տվյալ ժամանակամիջոցում կարելու գործոն է եղել ցարական իշխանության ազգային քաղաքականությունը: Այսրկովկասում դեռևս երիտասարդ ռուսական տիրապետությունը մինչև դարի 70-80-ական թթ. տեղացիների շրջանում որպես բնական դաշնակիցներ եւ հենարան էր դիտում ավելի շատ քրիստոնյաներին:

Մահմեդականներն իրատեսորեն դիտվում էին որպես դեպի շիայական Իրան եւ սուննիական Թուրքիա կողմնորոշված հասարակություն, Այսրկովկասում ռուսական տիրապետության համար վտանգ²⁵¹:

Այնուամենայնիվ, հարկ է նկատել, որ Արեւելյան Այսրկովկասի երկու նահանգներում, որտեղ բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին մահմեդականները, իսլամադավան պետական ծառայողների քանակական հարաբերակցությունն ավելի նշանակալի էր, քան ընդհանուր Այսրկովկասի պարագայում:

Աղյուսակ 1. Նահանգային ծառայողների էթնո-դավանական կազմը Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգներում 1846-1876 թթ.²⁵².

		հայեր	վրացիներ	մահմեդականներ	Ընդհանուր (այդ թվում՝ ռուսներ)
Բաքվի (նախկին Շամախիի) նահանգ	1846	12	4	12	142
	1876	38	4	32	180
Ելիզավետպոլի նահանգ	1872	47	4	25	150
	1876	65	10	37	177

Մահմեդականների թիվը հայերից ու վրացիներից զգալի պակաս էր նաեւ Կովկասի ռազմական եւ քաղաքացիական վարչության տեղացի ծառայողների թվի համատեքստում: Այնուամենայնիվ պետք է նկատել, որ տարեց տարի ռուսական վարչակազ-

²⁵¹ Տե՛ս **Й. Баберовски**, указ. соч., с. 28; **A.V. Haxthausen**, The tribes of the Caucasus, London, 1855, p. 25.

²⁵² Տե՛ս **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. IV (1847-1876 гг.), с. 111.

մում գնալով մեծանում էր տեղացի ծառայողների՝ այդ թվում նաեւ մահմեդականների թիվը:

Աղյուսակ 2. Կովկասի ռազմական եւ քաղաքացիական վարչության տեղացի ծառայողների էթնո-դավանական կազմը 1846-1876 թթ.²⁵³

	հայեր	վրացիներ	մահմեդականներ
1846	171 կամ 8,4%	145 կամ 7,1%	55 կամ 2,7%
1857	296 կամ 10,1%	262 կամ 8,9%	65 կամ 2,2%
1860	337 կամ 10,2%	365 կամ 11%	92 կամ 2,8%
1866	440 կամ 11,2%	379 կամ 9,6%	92 կամ 2,3%
1872	726 կամ 12%	588 կամ 9,7%	312 կամ 5,1%
1876	795 կամ 11,3%	747 կամ 10,6%	283 կամ 4%
Ընդամենը	2765 կամ 10,9%	2486 կամ 9,8%	899 կամ 3,5%

Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգներում ցարական իշխանությունը տեղացիների միջեւ միջին եւ ստորին օղակների պաշտոնների բաշխումն իրականացնում էր ըստ բնակչության երկու հիմնական մասերի՝ հայերի եւ միասնական ընկալվող մահմեդականների: Վրացի պաշտոնյաների թիվը հասկանալիորեն չնչին էր՝ Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգներում որպես բնակչություն վրացիներ համարյա չկային, իսկ եթե կային էլ՝ հիմնականում մահմեդական էին (ինգիլիյները): 1878 թ. դրությամբ Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգապետարաններում էթնիկ ներկայացվածության հարաբերակցությունը հետեւյալն էր.

*Աղյուսակ 3.*²⁵⁴

Նահանգ	ռուսներ	հայեր	վրացիներ	մահմեդականներ
Բաքվի	52,1 %	21,6 %	3,9 %	22,4 %
Ելիզավետպոլի	32 %	37 %	2,4 %	28,6%

²⁵³ Նույն տեղում, էջ 112:

²⁵⁴ Տե՛ս **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. V (1877-1900 гг.), Ереван, 2008, с. 84-85.

Այսրկովկասի համար նորություն էին 1870 թ. ողջ Ռուսական կայսրությունում մտցված քաղաքային ինքնակառավարման նոր մարմինները (городское положение կամ городская дума): Դրանք 1880-1890-ական թթ. ձեւավորվեցին նաեւ Արեւելյան Այսրկովկասի խոշոր քաղաքներում՝ այդ թվում Բաքվում, Շամախիում, Նուխիում, Ելիզավետպոլում: Դրանց անդամներին ընտրելու իրավունք ունեին միայն որոշակի ունեցվածքային ցենզի բավարարող քաղաքացիները՝ հիմնականում առետրականներ, բուրժուազիայի հարուստ ներկայացուցիչներ, տեղական մահմեդական ազնվականություն²⁵⁵: Չնայած մահմեդական բնակչության մեծամասնությանը՝ ընտրողների քանակը հիմնված էր դավանական հավասարության վրա: Օրինակ՝ 1877 թ. Բաքվի քաղաքային դումայում 499 քրիստոնյա ընտրողները ընտրում էին նույն քանակով պատգամավորների, ինչ որ 2900 մահմեդական ընտրողները: 1886-1889 թթ. Բաքվում նույն սկզբունքով հավասար թվով պատգամավորների էին ընտրում 3541 մահմեդականներն ու ընդհանուր թվով 732 հայերն ու ռուսները²⁵⁶:

1892 թ. նոր կանոնադրությամբ քաղաքային դումաներում մահմեդական պատգամավորների քանակը 1/2-ից կրճատվեց 1/3-ի²⁵⁷: Տվյալ հանգամանքը մեծամասնություն կազմող մահմեդականների շրջանում ընկալվում էր որպես խտրականություն եւ որոշակի լարվածության առիթ էր տալիս: Հարկ է նշել, որ քաղաքային դումաները ԺԹ դ. վերջում ավելի շատ ձեւական բնույթ էին կրում եւ իրական իշխանություն չունեին, բայց դրանք նպաստում էին մահմեդականների շրջանում ինքնավարության եւ ինքնուրույնության գաղափարի արմատավորմանը:

1881 թ. նորընծա ցար Ալեքսանդր III-ի որոշմամբ վերացվեց Կովկասի փոխարքայությունը: Ամբողջ Կովկասի եւ Այսրկովկասի կառավարումը հանձնվեց գեներալ-նահանգապետի լիազորություններով օժտված իշխան Ա. Դոնդուկով-Կորսակովին²⁵⁸: Կովկասի փոխարքայության վերացումը պայմանավորված էր Ալեքսանդր II-ի սպանությամբ, ինչից հետո նոր գահակալ Ալեքսանդր III-ը սկսեց վարել ավելի խիստ եւ իշխա-

²⁵⁵ **Й. Баберовски**, указ. соч., с. 47.

²⁵⁶ **А. Мильман**, указ. соч., с. 211-212.

²⁵⁷ **В.С. Дякин**, указ. соч., с. 32.

²⁵⁸ **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. V (1877-1900 гг.), с. 48.

նության կենտրոնացման քաղաքականություն՝ վերջ դնելով իր նախորդի նախաձեռնած բարեփոխումների ժամանակաշրջանին²⁵⁹:

Ալեքսանդր III-ն իր ձեռնարկած վարչական փոփոխություններով ցանկանում էր լիարժեք ռուսական տիպի կառավարում մտցնել Կովկասում, երկրամասը կառավարել կայսրության մյուս հատվածների օրինակով եւ մեծացնել ռուս բնակչության ու ռուսական մշակույթի դերը: Նրա այս քաղաքականությունը էապես հակասում էր նախորդների՝ հատկապես Ալեքսանդր II-ի վարած մեղմ քաղաքականությանը, երբ բավականաչափ հաշվի էին առնվում Կովկասի տեղական, մշակութային, պատմական եւ էթնիկ առանձնահատկությունները:

Մինչեւ 1880-ական թթ. Այսրկովկասում ցարական իշխանության համեմատաբար մեղմ քաղաքականությունը նպաստում էր տեղի քրիստոնյա եւ մահմեդական ժողովուրդների մշակութային զարգացմանը, հայերի եւ վրացիների դեպքում՝ ազգային զարթոնքին, իսկ թյուրքալեզու մահմեդականների շրջանում՝ էթնիկ համախմբմանը: Սակայն ԺԹ դարի 80-ական թթ. կեսից երկրամասում ցարիզմի ազգային քաղաքականությունն ավելի կոշտ դրսեւորումներ ստացավ, ինչի հիմքում ընկած էր տեղի ժողովուրդներին հնարավորինս ռուսացնելու միտումը²⁶⁰: Իշխանական շրջանակներում լայն տարածում գտավ հայատյացությունը, ինչը պայմանավորված էր հայերի շրջանում ազգային ինքնագիտակցության վերելքով: 1880-ականների վերջին հայերին սկսեցին հեռացնել իշխանության վերին օղակներից²⁶¹:

Կարելի է նշել 1884-1886 թթ. հայկական թեմական դպրոցները փակելու իշխանության փորձերը: Այդ որոշման հետեւանքով առաջացավ Այսրկովկասի հայության դժգոհությունը եւ դրսեւորվեցին հակացարական տրամադրություններ: Հայերի շրջանում ակտիվացող ազգային շարժումը ճնշելու համար կենտրոնական իշխանությունը փորձեց օգտագործել «թաթարական» գործոնը, ինչի հետեւանքով 1884-1888 թթ. Երեւանի նահանգում տեղի ունեցան հայ-թաթարական որոշ բախումներ²⁶²:

²⁵⁹ В.С. Дякин, указ. соч., с. 27.

²⁶⁰ Տե՛ս P. Werth, Changing conceptions of difference, assimilation, and faith in the Volga-Kama region, 1740-1870, – Russian Empire: Space, people, power, 1700-1930, Indiana University press, 2007, p. 169-170; G. Hosking, Empire and nation-building in late imperial Russia, – Russian nationalism: Past and present, New York, 1998, p. 28-30; G. Stepanyan, op. cit., p. 253.

²⁶¹ Ի. Баберовски, указ. соч., с. 72; В.С. Дякин, указ. соч., с. 27.

²⁶² Տե՛ս Ա.Ղո (Հ.Տ. Մարտիրոսյան), Ռուսական ցարերը եւ Հայկական հարցը, Երեւան, 2013, էջ 41-46; В.Г. Тунян, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. V (1877-1900 гг.), с. 30-31.

ԺԹ դարի վերջին ցարական իշխանությունը որպես Այսրկովկասում սեփական հենարան ավելի շատ դիտում էր ոչ թե քրիստոնյա հայերին եւ վրացիներին, այլ մահմեդականներին: Նման միտումը պայմանավորված էր հայերի եւ վրացիների շրջանում ակտիվացած ազգային ազատագրական շարժումներով:

Այնուամենայնիվ, մահմեդական մեծամասնությամբ Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգներում նախապատվությունը տրվում էր հայերին եւ ռուսներին: Ընդհուպ մինչեւ 1990-ական թթ. էթնիկապես շատ ավելի խայտաբղետ այս երկու նահանգներում ծառայողների էթնո-դավանական հարաբերակցությունը հիմնականում մնացել է անփոփոխ: Այսպես, օրինակ՝ 1885 թ. երկու նահանգներում էլ ցարական ծառայողների շարքում մեծամասնություն էին կազմում հայերը եւ ռուսները: 1878 թ. համեմատությամբ նույնիսկ նկատվում էր մահմեդական պաշտոնյաների թվի նվազում.

*Աղյուսակ 4. Նահանգային ծառայողների էթնո-դավանական կազմը 1885թ.*²⁶³

Նահանգ	ռուսներ	Հայեր	վրացիներ	մահմեդականներ
Բաքվի	58 %	22 %	3 %	17 %
Ելիզավետպոլի	28,9 %	44,3 %	5,1 %	21,7 %

Նույն միտումներն առկա էին նաեւ 1890 թ.

*Աղյուսակ 5. Նահանգային ծառայողների էթնո-դավանական կազմը 1890թ.*²⁶⁴

Նահանգ	ռուսներ	Հայեր	վրացիներ	մահմեդականներ
Բաքվի	59 %	22 %	3,2 %	15,8 %
Ելիզավետպոլի	27,8 %	43,9 %	7,8 %	21 %

Այսրկովկասի նահանգային իշխանական մարմիններում մահմեդականների թվի եւ ազդեցության կտրուկ մեծացումը բաժին է ընկել 1895-1900 թթ. միջեւ ընկած ժամանակահատվածին: Այս միտումը մեծապես կապված էր 1897 թ. Կովկասի կառավարչապետ նշանակված իշխան Գ. Գոլիցինի գործունեության հետ: Նրա օրոք երկրամասի

²⁶³ **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. V (1877-1900 гг.), с. 96.

²⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 91:

կառավարման համակարգում աճում էր ոչ միայն ռուս ծառայողների թիվը, ինչը բնորոշ էր ընդհանրապես Ալեքսանդր III-ի ժամանակաշրջանին, այլև ավելի կտրուկ աճում էր մահմեդական տարբեր կարգի պաշտոնյաների թիվը Բաքվի նահանգում: Այսպես, եթե 1895 թ. մահմեդականները կազմում էին Բաքվի նահանգի ծառայողների 19 %-ը, ապա ընդամենը 5 տարի անց, 1900 թ. նրանց թիվը հասավ 27,8 %-ի: Ընդ որում հատկապես աճում էր մահմեդական շրջանային ոստիկանական վերակացուների, նրանց օգնականների եւ թարգմանիչների թիվը, ովքեր անմիջապես տեղեկում գործ ունեին բնակչության հետ²⁶⁵: Սրան զուգահեռ հայ պաշտոնյաների թիվը Բաքվի նահանգում նույն ժամանակամիջոցում կրճատվել է 10 %-ով: Արդյունահանվող նավթի հաշվին երկրամասի ամենահարուստ եւ տարեցտարի մեծացող Բաքու քաղաք-կենտրոնով նահանգի կառավարման գործում գնալով մեծանում էր մահմեդական թյուրքախոս հանրույթի դերը:

Աղյուսակ 6. Նահանգային ծառայողների էթնո-դավանական կազմը 1895 թ.²⁶⁶

Նահանգ	ռուսներ	հայեր	վրացիներ	մահմեդականներ
Բաքվի	53,1 %	24,6 %	3,3 %	19 %
Ելիզավետպոլի	23,8 %	45,7 %	9,3 %	21,2 %

Աղյուսակ 7. Նահանգային ծառայողների էթնո-դավանական կազմը 1900 թ.²⁶⁷

Նահանգ	ռուսներ	հայեր	վրացիներ	մահմեդականներ
Բաքվի	54,3 %	14,7 %	3,2 %	27,8 %
Ելիզավետպոլի	37,8 %	42,5 %	5,5 %	14,2 %

Ելիզավետպոլի նահանգում ռուս ծառայողների քանակի ավելացումն իրականացվում էր ինչպե՛ս հայերի, այնպե՛ս էլ մահմեդականների հաշվին՝ տուրք տալով երկրամասի ռուսացման եւ վերջնական կլանման ԺԹ դարի վերջի ցարական քաղաքականությանը: Երկրամասի բնակչության ռուսացումը պաշտոնապես ներկայացվում էր որ-

²⁶⁵ В.Г. Тунян, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. V (1877-1900 гг.), с. 113.

²⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 100:

²⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 112:

պես տեղացի «հետամնաց ժողովուրդների» նկատմամբ կայսրության «քաղաքակրթացնող առաքելություն»²⁶⁸:

ԺԹ դարի վերջում Այսրկովկասում ցարական ազգային քաղաքականությունը կարելի է լավ պատկերացնել ռուս ազգայնական հրապարակախոս Վասիլի Վելիչկոյի (1860-1903) կերպարն ու գործունեությունն ուսումնասիրելով: Այս անձնավորությունը դեռ իր կենդանության օրոք ընկալվել է որպես ռուս ազգայնական-պահպանողական շրջանակների ներկայացուցիչ: ԺԹ դարի վերջի եւ Ի դարի սկզբի հայ իրականության մեջ Վելիչկոն հայտնի է եղել որպես հայատյաց, հակահայկական տրամադրություններ, հայ-վրացական եւ հայ-թաթարական թշնամանք քարոզող գործիչ: 1896-1899 թթ. նա եղել է ցարական «Կովկաս» թերթի ղեկավար, խմբագիր-հրատարակիչ, եւ բազմիցս հանդես է եկել հայ ազգին վարկաբեկող հոդվածներով²⁶⁹:

Թիֆլիսի հայկական «Մշակ» թերթը Վելիչկոյի մասին այսպես էր գրում. «Պէտք էր այս վերջին երեք տարիները (1897-1899) ապրել Կովկասում, պէտք էր ամեն օր տանջանք զգալ կարդալով կիսապաշտօնական «Кавказ»-ը, որի խմբագիրն էր պ. Վելիչկո... Հեզնութիւն եւ փաստերի աղճատում, ամենայարգելի զգացմունքների վիրաւորում, սիստեմ դարձրած սուտն ու զրպարտութիւնը հայերի դեմ...»²⁷⁰: Վելիչկոյի մտքերը եւ գրական գործերը «Кавказ. Русское дело и международные вопросы» վերնագրով գրքով լույս են տեսել 1905 թ.՝ հեղինակի մահից հետո, սակայն դրանցում տեղ գտած նրա մտքերը գրի են առնվել դեռեւս 1890-ականների կեսերին: Դրանցում ներկայացված են ոչ միայն հայերին զրպարտող ու նսեմացնող հեղինակի բազմաթիվ մտքեր, այլեւ ուշագրավ մտքեր Այսրկովկասի թյուրքախոսների մասին: Դրանց միջոցով կարելի է պատկերացում կազմել ԺԹ դ. վերջում ցարական ազգային քաղաքականության վերաբերյալ, որի դրսեւորումներից մեկն էր հայ ազգի ճնշումը, հայկական դպրոցների փակումը եւ որպես հայերին հակակշիռ՝ թյուրքախոս մահմեդական հանրույթի (Այսրկովկասի թաթարների) դերի մեծացումը, տվյալ երկու խմբերին միմյանց դեմ հրահրելը: Վելիչկոյի գաղափարները բնորոշիչ են տվյալ ժամանակաշրջանի համար, քանի որ նա հանդիսացել է Կովկասում ռուսական չինովնիկության դասական ներկայացուցիչ, որը

²⁶⁸ Տե՛ս **Ի. Բաբերովսկի**, Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг., – Сб.: Новая имперская история постсоветского пространства, Казань, 2004, с. 307-308.

²⁶⁹ Մանրամասն տե՛ս **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. VI (1900-1915 гг.), с. 11.

²⁷⁰ «Մշակ», հ^մ 14, Թիֆլիս, 1900:

նաեւ որոշակի ազդեցություն է ունեցել հակահայկական քաղաքականություն վարող կառավարչապետ Գոլիցինի վրա, ով փաստորեն գաղափարապես հարում էր Վելիչկոյին: Այսպես, 1897 թ. ցար Նիկոլայ II-ին ուղղված նամակում Գոլիցինը բողոքում էր, որ Թիֆլիսում եւ Բաքվում հայերը զավթել են ողջ իշխանությունը, իսկ երկրամասը ենթարկել տնտեսական ստրկացման՝ շահագործելով երկրամասի այլ ժողովուրդներին²⁷¹:

Պատահական չէ նաեւ, որ Վելիչկոյի գիրքը իբրեւ քաղաքական եւ քարոզչական միջոց վերահրատարակվել է լոկ էսորիորդային միության վերջին տարիներին՝ 1990 թ., այն էլ՝ Ադրբեջանում: Այս փաստը միանշանակ բացատրվում է գրքում տեղ գտած հակահայկական գաղափարներով եւ որպես հայերի հակապատկեր՝ «ադրբեջանական թաթարների» դրական կերպարով: Ինքնին գիրքը ոչ գիտական, Հայոց եւ համաշխարհային պատմությունը խեղաթյուրող եւ կոնկրետ նպատակներ հետապնդող շովինիստական մտքերի հավաքածո է եւ 1890-ական թթ. վերջի ցարական քարոզչության օրինակ: Նշելի է, որ ռուսական պատմագիտությունը եւս Վելիչկոյին ընդունել եւ ընդունում է իբրեւ հակահայ, շովինիստ եւ խիստ պահպանողական գործիչ²⁷²: Թե ինչպես էր նա Այսրկովկասի թաթարներին հրահրում հայ բնակչության, կայացած ու հաջողակ հայ բուրժուազիայի դեմ, կարելի է հասկանալ իր գրքի հետեւյալ տողերից. «Նվաճված տարածքների մահմեդականները հեգնանքով հարցնում են. – Ո՞ր են ռուսները: Մենք տեսել ենք խիզախ ռուս զինվորներին, իսկ հիմա տեսնում ենք միայն թույլ եւ շահամոլ ռուսական պաշտոնյաների, որոնք ծագումով ռուս չեն: Այստեղ չեն երեւում ո՛չ ձեր առեւտրականները, ո՛չ էլ գյուղացիները: Բոլորը հայեր են, երեկվա մեր ստրուկները: Ասելու բան չկա, արժեր կռվել, որպեսզի իշխանությունը տալ նման վատ մարդկանց...»²⁷³:

Մեզ հատկապես հետաքրքրում է Վելիչկոյի կողմից Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթի ներկայացումը: Նախ՝ նա հայերին, վրացիներին եւ ռուսներին զուգահեռ, որպես նրանց հավասար հանրույթ՝ ընդհանուր մահմեդականներից առանձնացրել եւ ներկայացրել է թյուրքախոս էթնո-լեզվական հանրույթը՝ «ադրբեջանական թաթարներ» անունով՝ նրանց կոչելով նաեւ ադրբեջանցի: Ավելին՝ նշել է, որ թյուրքախոսներին

²⁷¹ **Й. Баберовски**, Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе, с. 74.

²⁷² **St'iu Փ.Ա. Брокгауз, И.А. Ефрон**, Новый энциклопедический словарь, т. 9, СПб., 1911, с. 941; **И.В. Курукин**, Проблемы истории России в консервативной публицистике второй половины XIX – начала XX в., Москва, 1990, с. 6.

²⁷³ **В. Величко**, Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, Баку, 1990, с. 88.

թաթար կոչելը ճիշտ չէ, քանի որ նրանք թաթար չեն, այլ թյուրքեր, թուրանցիներ, օղուզների հետնորդներ²⁷⁴: Այնուհետև հետևում է թյուրքախոսների կերպարի գովերգումը. «Ադրբեջանցիների մոտ արյունն անշուշտ ազնվական է: Նրանք բնականորեն բարի են, խիզախ, մեծահոգի՝ հակված մտավոր եւ բարոյական զարգացման: Ուժեղ պետականության գաղափարը հատուկ է նրանց՝ չնայած թվացյալ անարխիկությանը: Ադրբեջանցին հիմնականում անսահմանափակ, ուժեղ եւ ժառանգական իշխանության կողմնակից է: Դա գրեթե նույն հոգեկան ռասայական գիծն է, որն առկա է նաեւ ռուս ժողովրդի մոտ: Որքան որ հայերն ու հրեաներն իրենց ռասայական բնագրից ելնելով՝ թշնամաբար են տրամադրված պետականությանն ու անսահմանափակ միապետությանը, այնքան ադրբեջանցիները տարերայնորեն համակրում են նման իշխանությանը՝ նույնիսկ ապստամբներն ու ավազակները»²⁷⁵: Մեծապետական շովինիստ հեղինակի տվյալ տողերում կարելի է նկատել ցարական քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած կտրուկ փոփոխությունը: ԺԹ դարի սկզբում եւ կեսին Այսրկովկասում ռուսական իշխանության հիմնական հենարանը համարվող, կրոնակից քրիստոնյա հայերը, որոնք ի տարբերություն մահմեդականների ենթակա էին նաեւ զինվորական ծառայության, դարավերջում ընկալվում են որպես պետականության թշնամիներ, անջատողականներ: Սրան հակառակ, ամբողջ ԺԹ դարում հենց ռուս իշխող դասի եւ ուսումնասիրողների կողմից անկայուն, թշնամական եւ անվստահելի համարված, այդ իսկ պատճառով զինվորական ծառայությունից ազատված մահմեդական թյուրքախոս տարրը դարավերջին դիտարկվում էր որպես միապետության հենարան եւ կողմնակից:

Վելիչկոն Այսրկովկասում ռուսական տիրապետության ապագան կապում էր «ադրբեջանական թաթարների» հետ: Թյուրքախոսներին նա դիտարկում էր որպես կիսագրագետ, հեշտ ձուլվող, ռուսացվող տարր. «Ադրբեջանցիները բնականորեն համակրում են ռուսական կարգին, որն իրենց համար հանդիսանում է զարգացման բնական փուլ: Ռուս-թաթարական դպրոցները հիանալի կերպով են ներմուծվում եւ արժանանում են ռուսերենն ուսումնասիրել եւ ռուսների հետ մերձենալ ցանկացող ամբողջ բնակչության համակրանքին: Այնպիսի երեւոյթ, ինչպիսին է ռուսական իշխանության դեմ հայ հոգեւորականության լկտի պայքարը՝ հանուն հին դպրոցների պահպանման,

²⁷⁴ В. Величко, Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, Баку, 1990, с. 162.

²⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 162-163:

որտեղ ռուսերենն ուսուցանվում է միայն ձեռագրերով, թաթարների շրջանում դեռ չի նշմարվել»²⁷⁶: Նրա հակահայ գործունեությունն այնքան բացահայտ ու սադրիչ էր, որ սկսել էր խանգարել նույնիսկ Կովկասի ռուսական ղեկավարությանը: Ի վերջո, 1899 թ. Վելիչկոյին հեռացրել են «Կովկաս»-ի խմբագրի պաշտոնից, ինչից հետո նա հեռացել է երկրամասից²⁷⁷: Սակայն նրա սադրիչ եւ միջէթնիկ թշնամանք հարուցող գործունեությունն ունեցել է իր ազդեցությունը. Վելիչկոյի գաղափարների քարոզումից մի քանի տարի անց եւ Գոլիցինի քաղաքականության արդյունքում, ցարական իշխանության դրդմամբ եւ թողտվությամբ Այսրկովկասում բռնկվեցին հայկական ջարդերը եւ 1905-1906 թթ. ընթացան հայ-թաթարական բախումները²⁷⁸:

Այսպիսով, ԺԹ դարի ընթացքում Արեւելյան Այսրկովկասում տեղի ունեցան փոփոխություններ, որոնք հսկայական ազդեցություն ունեցան տեղի մահմեդական, համեմատական մեծամասնությամբ՝ թյուրքախոս բնակչության վրա: Նախ եւ առաջ կտրվեցին երկրամասը Պարսկաստանի հետ կապող քաղաքական թելերը, եւ Այսրկովկասն աստիճանաբար ներառվեց Ռուսական կայսրության վարչա-տարածքային ու քաղաքական համակարգի մեջ: Այնուհետեւ ցարական իշխանությունը նոր աշխարհիկ կրթական համակարգի եւ նոր կրոնական հաստատությունների միջոցով սկսեց վարել պարսկական լեզվա-մշակութային եւ հոգեւոր ազդեցությունը չեզոքացնելու քաղաքականություն: Պարսկերենն ուղղակի արգելվեց, իսկ սկզբնական շրջանում ամբողջովին խորթ ռուսերենն ու ռուսական մշակույթը մահմեդականների կողմից դժվար էին ընդունվում: Առաջացած բացը եկավ լրացնելու տեղի թյուրքերեն՝ մինչ այդ լոկ բանավոր բարբառը (միջցեղային կոյնեն), որով ԺԹ դարի կեսից սկսեց ձեւավորվել գրականություն եւ միասնական գրավոր լեզու:

ԺԹ դ. սկզբից տեղի ունեցած փոփոխությունների արդյունքում Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչությունը հայտնվեց լիովին նոր աշխարհաքաղաքական եւ լեզվա-մշակութային իրականության մեջ: Կտրվելով իրանական մնացյալ միջավայրից՝ տեղի մահմեդականների համար դարասկզբից առաջացավ Արեւելյան Այսրկով-

²⁷⁶ **В. Величко**, Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, Баку, 1990, с. 167:

²⁷⁷ **В.Г. Тунян**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. VI (1900-1915 гг.), с. 11.

²⁷⁸ Հայ-թաթարական բախումների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս **Ա-Դո (Հ. Տ. Մարտիրոսյան)**, Ռուսական ցարերը եւ Հայկական հարցը, Երեւան, 2013; **Ա-Դո**, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թ.), Երեւան, 1907; **Դ. Անանուն**, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918), հտ. III, Վենետիկ, 1926; **А.В. Амфитеатров**, Армянский вопрос, СПб., 1906.

կասի սահմաններով եզրագծված առանձին աշխարհագրական միջավայր: Նախկինում տեղի մահմեդական բնակչությունը անարգել էր անմիջական կապի մեջ էր մնացյալ իսլամական աշխարհի՝ սուննիական Օսմանյան կայսրության եւ շիայական Պարսկաստանի հետ, իրեն համարում էր ընդհանուր մահմեդական համայնքի (ումմա) հատված: Բացի այդ՝ տեղի էր ունենում բնակչության մեծաքանակ ներհուք եւ արտահուք՝ մեծ մասամբ թյուրքական տարբեր ցեղերի հաշվին: Բայց 1813 թ. Գյուլիստանի պայմանագրից եւ երկրամասի հարաբերական մեկուսացումից հետո մահմեդական բնակչության շրջանում տեղի ունեցող էթնիկ գործընթացները սկսել են զարգանալ հիմնականում երկրամասի սահմանների ներսում: Այլ կերպ ասած՝ ԺԹ դ. սկզբում Այսրկովկասի արեւելքում առաջացել էր բազմալեզու մահմեդական բնակչությամբ առանձին տարածք, որտեղ կովկասալեզու ժողովուրդների կողքին բնակվում էին ավելի մեծաքանակ եւ գերակայող իրանական ինքնագիտակցությամբ թյուրքախոսներ, թալիշներ, թաթեր:

Մեր կարծիքով՝ Արեւելյան Այսրկովկասի տարածքային առանձնացումը ավանդական իրանական մնացյալ միջավայրից եւ բնակչության ռուսահպատակ դառնալը աստիճանաբար կարող էր ազդել տեղի մահմեդականների ինքնագիտակցության վրա: Կրոնական ինքնությունը «մահմեդական» ինքնանվան տեսքով շարունակել է տիրապետող լինել նաեւ նոր իրականության պայմաններում, սակայն տեղի է ունեցել կրոնական ինքնության որոշակի տեղայնացում Արեւելյան Այսրկովկասի սահմաններում: Տվյալ երեւույթը հստակ ուրվագծվել է ԺԹ դ. երկրորդ կեսի թյուրքալեզու մտավորականության գաղափարներում, երբ տեղի բնակչությունը նշվում էր «Այսրկովկասի մահմեդականներ» հավաքական անունով՝ դրա տակ հասկանալով առաջին հերթին թյուրքախոսներին: Այդ տեղայնացմանը նպաստել է նաեւ ցարական վարչա-տարածքային քաղաքականությունը, ինչի արդյունքում նախկին բազմաթիվ խանությունների փոխարեն Արեւելյան Այսրկովկասի տարածքը կենտրոնացել էր Բաքվի նահանգի եւ Ելիզավետպոլի նահանգի զգալի մասի շուրջ: Կարելի է պնդել, որ ԺԹ դ. սկզբից ստեղծվել էին Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության էթնոհամախմբման նպաստավոր պայմաններ, իսկ արդեն ԺԹ դ. կեսից սկզբնավորված թյուրքալեզու գրավոր մշակույթը պիտի դառնար էթնոմիավորման գլխավոր խթանն ու գործոնը, որի շուրջ ընթանալու էր թյուրքախոսների համախմբումը: Պետք է հաշվի առնել նաեւ ԺԹ դ. վերջի մեր դիտարկած ցա-

րական ազգային քաղաքականությունը, որն անշուշտ նպաստել է թյուրքախոս հանրույթի համախմբմանը եւ արդեն միասնական էթնիկ ինքնագիտակցության ձեւավորմանը:

1.3 ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԷԹՆՈ-ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ ԺԹ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի բնակչության էթնիկ եւ կրոնական կազմի մասին տվյալներ են հայտնում տվյալ ժամանակաշրջանում Կովկասում եւ ընդհանրապես ողջ Ռուսական կայսրությունում անցկացված մարդահամարները:

Արեւելյան Այսրկովկասի իսլամադավան բնակչության շիա – սուննի հարաբերակցությունը երեւում է 1884 թ. Կովկասի կրոնա-դավանական կազմը պատկերող ցուցակում: Բաքվի նահանգի համար հատկանշական է այն, որ բնակչության մեծամասնությունը շիա է՝ մոտ 270 հազար, սուննիների թիվը մոտ 198 հազար է: Բուն Բաքու քաղաքում եւ համանուն գավառում (ուեզդ) մահմեդականները բացառապես շիաներ են, առկա են միայն շիայական մզկիթներ: Լենքորանի գավառում, որտեղ կենտրոնացած էր իրանալեզու թալիշների մեծամասնությունը, 70 հազար բնակչությունից 68 հազարը շիաներ են²⁷⁹: Ջեյսթի գավառում շիաների թիվը 54 հազար է, սուննիների թիվը՝ 12 հազար: Հետաքրքիր պատկեր է ուրվագծվում Բաքվի նահանգի հյուսիսում եւ արեւելքում, որտեղ շիաների գերակշռությունը փոխվում է հոգուտ սուննիների: Ղուբայի, Գյոքչայի, Շամախիի գավառներում սուննիների ընդհանուր թիվը մոտ 196 հազար է, շիաներինը՝ 65 հազար²⁸⁰:

Շիա – սուննի հարաբերակցության փոփոխությունը հարավից հյուսիս հոգուտ սուննիների, թերեւս, ունի մի քանի բացատրություն: Նախ եւ առաջ, հարավից հյուսիս գնալով ավելանում է կովկասալեզու բնակչությունը, որն, ինչպես հայտնի է, սուննիադավան է²⁸¹: Շիա թյուրքախոսներից բացի նաեւ իրանական ծագումով տեղաբնիկ շիա թաթերով ու թալիշներով բնակեցված շրջանները գտնվում են Բաքվի նահանգի կենտ-

²⁷⁹ Число церквей и прихожан православных, армяно-григорианских и магометанских, по сведениям 1884 г., – Кавказский календарь на 1887 год, с. 222.

²⁸⁰ Նույն տեղում:

²⁸¹ Տե՛ս Հ. Խառատեան, «Աղրբեջանցիները», «կովկասալեզուները» եւ «իրանալեզուները». ինքնութեան զարգացումներն Աղրբեջանում, սն. 274; М. Сулейманов, М. Алексеев, К. Казенин, Дагестанские народы Азербайджана. Политика, история культура, Москва, 2006, с. 31-50.

րոնում եւ հարավում²⁸²: Բացի այդ, հարավից հյուսիս գնալով՝ աշխարհագրորեն էլ է թուլանում այս տարածքների նկատմամբ շիայական Իրանի պատմականորեն եկած մշակութային, նաեւ կրոնական ազդեցությունը:

Ելիզավետպոլի նահանգում²⁸³ շիաները մեծամասնություն էին միայն Ելիզավետպոլի գավառում՝ մոտ 54 հազար շիաները 7,5 հազար սուննիների դիմաց: Պատկերն այլ է ավելի հյուսիսային հատվածում: Նուխիի, Ղազախի եւ Արեշի գավառները հիմնականում բնակեցված են սուննիներով, որոնց թիվը մոտ 120 հազար է, իսկ շիաների թիվը՝ մոտ 11 հազար²⁸⁴:

Ամենահյուսիսային՝ Զաքաթալայի շրջանում (օկրուգ) ցուցակի տվյալներով բնակվում էին բացառապես սուննի մահմեդականներ՝ թվով 70 հազար²⁸⁵: Այս իրողությունը պայմանավորված էր Զաքաթալայում (Ճարո-Բելուկան) կովկասալեզու ավարների²⁸⁶, իսլամացած եւ առավելապես թյուրքախոս դարձած վրացիների՝ ինգիլոյների մեծամասնությամբ²⁸⁷:

Աղյուսակ 8. Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգներում, Զաքաթալայի շրջանում շիա-սուննի հարաբերակցությունը 1884 թ.

	շիաներ	սուննիներ
Բաքվի նահանգ	270 000	198 000
Ելիզավետպոլի նահանգ	65 000	126 000
Զաքաթալայի շրջան	-	70 000

²⁸² Введение в историю и культуру талышского народа, Под ред. Г.С. Асатрян, Ереван, 2011, с. 13-15; Б. Миллер, Таты, их расселение и говоры, Баку, 1929, с. 4-5; Л.П. Загурский, Этнологическая классификация кавказских народов (Извлечено из рукописного труда), – Приложение к Кавказскому календарю на 1888 г., с. 3-4; Գ. Ստեփանյան, Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երեւան, 2010, էջ 50:

²⁸³ Ելիզավետպոլի նահանգի դավանական, ապա նաեւ էթնիկ կազմը ներկայացնելիս նկատի չենք առել նրա մեջ մտնող Շուշիի, Զանգեզուրի, Զեբրայիլի ու Զեւանշիրի գավառները (ուեզր), որոնք ընդգրկում էին պատմական Հայաստանի Արցախ եւ Սյունիք նահանգների տարածքները եւ ներկայումս էլ կազմում են Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բաղկացուցիչ մասը: Վերոհիշյալ տարածքերի մի մասը նաեւ աշխարհագրորեն չի տեղավորվում Արեւելյան Այսրկովկաս եզրույթի սահմաններում:

²⁸⁴ Число церквей и прихожан православных, армяно-григорианских и магометанских, по сведениям 1884 г., – Кавказский календарь на 1887 год, с. 222.

²⁸⁵ Кавказский календарь на 1887 год, с. 222.

²⁸⁶ Л.П. Загурский, указ. соч., с. 7-8.

²⁸⁷ Распределение народностей, населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, – Кавказский календарь на 1887 год, с. 220; Հ. Խառատեան, նշ. աշխ., սն. 283:

Ընդամենը	335 000	394 000
----------	---------	---------

Խոսելով տարածաշրջանի էթնիկ պատկերի մասին՝ հարկ է նշել, որ ըստ 1871-1874 թթ. բնակչության կամերալ նկարագրության Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս զանգվածը Բաքվի, Ելիզավետպոլի նահանգներում կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը, իսկ Ջաբաթալայի օկրուգում՝ բնակչության մի մասը, ընդհանուր թվով՝ երկրամասի ավելի քան 1,2 միլիոն բնակչությունից 690 հազարը²⁸⁸:

1871-1874 թթ. կամերալ նկարագրությունում բացի թյուրքալեզու հանրույթից տվյալներ կան նաեւ Այսրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին: Վերոնշյալ ժամանակահատվածում Բաքվի նահանգի հարավում՝ Լենքորանի շրջանում, իրանալեզու թալիշների թիվը 43 հազար էր²⁸⁹: Ի տարբերություն թյուրքալեզու եկվոր տարրի՝ թալիշները երկրամասի բնիկ էթնոսներից մեկն էին: ԺԹ դարի Այսրկովկասում նրանք բնակվում էին բացառապես Բաքվի նահանգում, սակայն հարկ է նշել նաեւ Լենքորանից հարավ՝ Իրանի Գիլան նահանգում բնակվող թալիշների մասին²⁹⁰:

Իրանալեզու թաթերի թիվն Արեւելյան Այսրկովկասում նշված է ավելի քան 79 հազար: Ըստ կամերալ նկարագրության՝ նրանք կազմում էին Բաքվի նահանգի բնակչության զգալի մասը: Այս էթնոսի հատկապես խիտ բնակության շրջանն էր Ափշերոնի թերակղզին: Թաթերն ըստ էության հանդիսանում էին Արեւելյան Այսրկովկասում բնակեցվող պարսիկները, որոնց երբեմն թաթ են կոչել ԺԱ դարից սկսած երկրամաս թափանցած թյուրքալեզու ցեղերը: Էքզոնիմ (այլանվանում) հանդիսացած թաթ անունը Ռուսական տիրապետության հաստատումից հետո աստիճանաբար դարձել է Արեւելյան Այսրկովկասի պարսիկների ինքնանվանումը (էնդոէթնոնիմը): Իրենք թաթերն իրենց լեզուն անվանում են պարսի կամ ֆարսի, որն ըստ էության պարսկերենի աղավաղված տարբերակ է: Թյուրքական տարրի թվաքանակի եւ գերազանցող սոցիալա-

²⁸⁸ Распределение народностей, населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, – Кавказский календарь на 1887 год, с. 220.

²⁸⁹ Նույն տեղում:

²⁹⁰ Թալիշների ծագման եւ լեզվի մասին մանրամասն տե՛ս Введение в историю и культуру талышского народа, Под ред. Г.С. Асатрян, Ереван, 2011; Г. Асатрян, Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до Азербайджанского мифа, Ереван, 2012, с. 19. Հմմ. նաեւ В.В. Бартольд, Сочинения, т. 7, Москва, 1971, с. 273.

կան դիրքի, թյուրքերեն գրավոր մշակույթի ազդեցության աճին զուգահեռ՝ թաթերի մի մասը դարձել է թյուրքալեզու եւ ձուլվել²⁹¹:

1871-1874 թթ. կամերալ նկարագրության մեջ կովկասալեզու ժողովուրդները ներկայացված են ընդհանուր՝ լեզգի անվան տակ: Լեզգիների թիվն ըստ ուսումնասիրության 96 հազար է: Սակայն տվյալ դեպքում ընդհանրական լեզգի անվան տակ պետք է հասկանալ ոչ միայն համեմատաբար մեծաքանակ լեզգիներին եւ ավարներին, այլեւ ավելի փոքրաքանակ կովկասալեզու մահմեդական ժողովուրդներին՝ ծախուրներին, ռուբուլներին, աղուլներին, թաբասարաններին, հափութլիներին, ջեքերին, բուդուլներին, կրիզներին, խինալուղներին, ալիկներին եւն²⁹²: Այս ժողովուրդները դեռեւս հին Բուն Աղուանքի բնակչությունը կազմած ցեղերի հետնորդներն են, որոնք դարերի ընթացքում ենթարկվելով նախ իրանական, այնուհետեւ թյուրքական հզոր ազդեցությանը, որոշ չափով ձուլվել են²⁹³: ԺԹ դ. երկրորդ կեսին նրանց մեծամասնությունը բնակվում էր Բաքվի նահանգում՝ 50 հազարից ավելի: Զաքաթալայի շրջանում հիշատակված 31 հազար լեզգիները մեծ մասամբ նույն ավարներն են: Ելիզավետպոլի նահանգում լեզգիների թիվը 14 հազարից ավելի էր:

Աղյուսակ 9. Վիճակագրական տվյալները ըստ 1871-1874 թթ. Կովկասի բնակչության կամերալ նկարագրության.

	Բաքվի նահանգ	Ելիզավետպոլի նահանգ	Զաքաթալայի շրջան	Ընդամենը
Ընդհանուր բնակչություն (այդ թվում քրիստոնյաներ)	530 566	599 925	74 134	1 204 625
Ադերբայջանական թաթարներ (թյուրքախոսներ)	304 049	357 917	28 581	690 547
թալիշներ	42 999	-	-	42 999

²⁹¹ **Б. Миллер**, указ. соч., с. 4; **Г. Асатрян**, указ. соч., 2012, с. 81; **Ա. Հակոբյան**, Թաթախոս հայերի լեզվական մշակույթի շուրջ (18-րդ դ. – 20-րդ դ. սկիզբ), – «Էջմիածին», 2002, սեպտեմբեր, էջ 72:

²⁹² **Հ. Խառատեան**, նշ. աշխ., սն. 275-283; **М. Сулейманов, М. Алексеев, К. Казенин**, указ. соч., с. 5.

²⁹³ Տե՛ս **А.А. Акопян**, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, 1987, с. 35.

թաթեր	79 112	-	-	79 112
լեզգիներ	50 748	14 573	31 075	96 396

Հատկանշական է, որ թյուրքական բնակչության համար կամերալ մարդահամարում կիրառված է «ադերբաջանական թաթարներ» եզրույթը: Ռուս գիտնական Լ. Չագուրսկու մոտ եւս, ով ԺԹ դ. 80-ական թթ. իրականացրել է Կովկասի ժողովուրդների էթնոգրաֆիական դասակարգումը, հանդիպում է «Ադերբեյջանական թաթարներ» անվանումը²⁹⁴: «Ադերբաջանական» կամ «ադերբեյջանական» եզրույթն անշուշտ օգտագործված է իբրեւ աշխարհագրական անվանաձեւ, որը մնացել էր Սեֆյան Իրանի ժամանակներում գոյություն ունեցած վարչա-տարածքային մեծ միավորի անվանումից²⁹⁵: Եզրույթի աշխարհագրական լինելու մասին է խոսում նաեւ այն փաստը, որ մարդահամարում «ադրբեջանական թաթարներ»-ից բացի կիրառվել է նաեւ «հյուսիսային թաթարներ» անվանումը: Այն օգտագործվել է Ստավրոպոլի եւ Թիֆլիսի նահանգների,

²⁹⁴ **Л.П. Загурский**, указ. соч., с. 10.

²⁹⁵ «Ադերբաջան» եզրույթը Ատրպատական պատմա-աշխարհագրական անվան ձեւափոխված տարբերակն է: Ատրպատական էին կոչում Արաքսից հարավ ընկած ընդարձակ երկիրը՝ ներկայիս Իրանի Իսլամական Հանրապետության հյուսիս-արեւմուտքում: Է դարում այն եւս ընկավ Արաքսական խալիփայության տիրապետության տակ: Արաքերենի տիրապետության պայմաններում Ատրպատական անունը ձեւափոխվեց այդ լեզվի հնչյունական համակարգին համապատասխան եւ սկսեց հնչել Ազրբայջան: ԺՁ-ԺԸ դարերում Սեֆյան Իրանի տիրապետության շրջանում Ազրբայջան վարչա-տարածքային մեծ միավորի՝ կուսակալության մեջ մտավ նաեւ Արաքսից հյուսիս ընկած տարածքը, այդ թվում՝ Շիրվանը: Հենց տվյալ ժամանակահատվածում տեղի ունեցավ նաեւ երկրամասի զանգվածային թյուրքացումը, երբ Ատրպատականից դեպի հյուսիս տեղափոխվեցին բազմաթիվ թյուրքական ցեղեր: Արեւելյան Այսրկովկասի համար կիրառվող հնագույն Աղուանք, Առան եւ Շիրվան անվանումներն Ի դ. սկզբին իրենց տեղը զիջեցին արհեստական Ադրբեջան անվանը: Իրանցի հետազոտող Ռեզա Էնայաթ-օլլան 1918 թ. երկրամասը Ադրբեջան անվանելու գործում տեսնում է Այսրկովկասը գրաված Թուրքիայի հեռահար պլանները՝ կապված Իրանական Ադրբեջանի հետ: Ակադ. Վ. Բարտոլդը բառացի հայտնում էր, որ թեպետ իր ժամանակի Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքի համար անուն փնտրելիս ամենահարմարը կլիներ «Առան» եզրույթը, սակայն քանի որ նախատեսվում էր հետագայում այդ հանրապետությանը միացնել նաեւ Իրանական Ադրբեջանը, դրա հիման վրա էլ ընտրվեց «Ադրբեջան» եզրույթը: Գերմանացի պատմաբան Յ. Բաբերովսկին նույնպես փաստել է, որ միայն 1941 թ., խորհրդային բանակի կողմից Իրանի հյուսիսի օկուպացիայից հետո, սահմանի երկու կողմի թյուրքերը դարձան «ադրբեջանցիներ»: Մինչ այդ «ադրբեջանցի» ինքնանվանումը հազվադեպ էր հանդիպում, առավել կիրառելի էին «թյուրք» եւ «մահմեդական» ինքնանվանումները: *St'u Tadhkirat Al Muluk: Manual of Safavid administration. Persian text in facsimile, translated and explained by V. Minorsky, London, 1943, p. 164; В.В. Бартольд, Сочинения, т. 2, Часть 1, Москва, 1963, с. 703; И. Дьяконов, Пути истории (От древнейшего человека до наших дней), Москва, 2007, с. 361; В.Г. Тунян, Историческое пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реалии, с. 24; G. Stepanyan, op. cit., p. 107; Э.-о. Реза Азербайджан и Арран (Атурпатакан и Кавказская Албания), Москва 2012, с. 115; Й. Баберовски, Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе, Москва, 2010, с. 24.*

Կուբանի, Թերեքի եւ Դաղստանի մարզերի (օբլաստ) թյուրքախոս բնակչության համար²⁹⁶: 1895 թ. լույս տեսած «Ռուսական կայսրությունում բնակվող ժողովուրդների այբբենական ցուցակ»-ում էլ Այսրկովկասի թյուրքախոսները ներկայացված են Կովկասյան կամ Ադերբեջանական թաթարներ անունով²⁹⁷:

1893 թ. լույս տեսած «Այսրկովկասի մարզի վիճակագրական տվյալների հավաքածո»-ի համաձայն՝ Ելիզավետպոլի նահանգի ընդհանուր բնակչությունը 1886 թ. կազմում էր 728 943 մարդ՝ ներառյալ մոտ 260 հազար հայերը: Որպես թաթարներ նշված թյուրքախոս բնակչության թիվը կազմում էր 407 949 մարդ²⁹⁸: Տվյալներ են ներկայացվել նաեւ նահանգի իրանալեզու եւ կովկասալեզու ժողովուրդների թվաքանակի վերաբերյալ:

Աղյուսակ 11. Ելիզավետպոլի նահանգի մահմեդական բնակչության էթնիկ պատկերը 1886 թ.

Ընդամենը (նաեւ քրիստոնյաներ)	թաթարներ	քրդեր	կյուրինցիներ	թաթեր	հափուփիներ	պարսիկներ
728 943	407 949	34 162	4 211	2 909	1 521	272
կամ	կամ	կամ	կամ	կամ	կամ	կամ
100 %	55,96 %	4,68%	0,58 %	0,39 %	0,21 %	0,04 %

Նույն աղբյուրի համաձայն՝ Ելիզավետպոլի նահանգում 1886 թ. շիաների եւ սուննիների հարաբերակցությունը հետեւյալն էր.

²⁹⁶ Распределение народностей, населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, – Кавказский календарь на 1887 год, с. 220.

²⁹⁷ Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи, Издание канцелярии кабинета министров, СПб., 1895, с. 68.

²⁹⁸ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Елисаветпольская губерния, Тифлис, 1893.

Աղյուսակ 12.

շիաներ	սուննիներ
264 494	183 609

Այսրկովկասի մարզի վիճակագրական տվյալների հավաքածոյի համաձայն թյուրքախոս բնակչությունը մեծամասնություն էր կազմում նաեւ Բաքվի նահանգում, սակայն ի տարբերություն Ելիզավետպոլի, այստեղ իրանալեզու եւ կովկասալեզու ժողովուրդների թիվն ավելի մեծ էր:

Աղյուսակ 13. Բաքվի նահանգի մահմեդական բնակչության էթնիկ պատկերը 1886 թ.²⁹⁹

Ընդամենը (նաեւ քրիստոնյաներ)	թաթարներ	թաթեր	թալիշներ	բուդուղներ	խինալուղներ	կրիզներ	ջեքեր	հափուփիներ	կյուրինցիներ
712 703	377 521	118	50 510	2 625	2 167	2 027	7 403	1 078	41 849
կամ	կամ	165	կամ	կամ	կամ	կամ	կամ	կամ	կամ
100 %	52,97 %	կամ 16,5 %	7,09 %	0,36 %	0,3 %	0,28 %	1,03 %	0,15 %	5,87 %

Բաքվի նահանգում էլ մահմեդականների շրջանում մեծամասնություն էին կազմում շիաները: Այնուամենայնիվ հարկ է նկատել, որ ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի տարածքը կազմող Ելիզավետպոլի եւ Բաքվի նահանգներում սուննիները բավական շատ էին եւ քանակով քիչ էին զիջում շիաներին:

Աղյուսակ 14. Շիա-սուննի հարաբերակցությունը Բաքվի նահանգում 1886 թ.³⁰⁰

շիաներ	սուննիներ
--------	-----------

²⁹⁹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Бакинская губерния, Тифлис, 1893.

³⁰⁰ Նույն տեղում:

1897 թ. առաջին անգամ Ռուսական կայսրության ամբողջ տարածքում անցկացվել է բնակչության համընդհանուր մարդահամար: Սակայն Այսրկովկասի վերաբերյալ տվյալներում բացակայում է բնակչության դասակարգումն ըստ էթնիկական պատկանելության: Դրա փոխարեն առկա է դասակարգում կրոնական պատկանելության հիման վրա: Ըստ կրոնական կազմի տվյալներում ամբողջ իսլամադավան բնակչությունը՝ թե՛ շիա, թե՛ սուննի, ներկայացված է «մահմեդական» եզրույթով, ինչը թույլ չի տալիս գոնե մոտավոր պատկերացում կազմել տարածաշրջանի բնակչության էթնիկական կազմի մասին³⁰¹:

Մարդահամարում Արեւելյան Այսրկովկասի էթնիկ պատկերի վերաբերյալ ոչ ամբողջական եւ սուբյեկտիվ պատկերացում է տալիս, թերեւս, բնակչության դասակարգումն ըստ մայրենի լեզվի: Այս դասակարգման սուբյեկտիվությունը նրանում է, որ մարդահամարի անցկացման ժամանակ տարբեր էթնիկ խմբերի անդամներ կարող էին որպես մայրենի լեզու նշել մեկ այլ էթնիկ խմբի լեզուն: Օրինակ՝ թյուրքախոս դարձած թաթերը կամ թալիշները կարող էին որպես իրենց մայրենի լեզու նշել թաթարերենը: Հայտնի է, որ իրանալեզու թալիշները հաճախ թաքցնում էին իրենց մայրենի լեզուն եւ դրանով նպաստում մարդահամարներում տեղ գտնող անճշտություններին³⁰²: Հենց լեզվական ծուլման պատճառով այդ տվյալները չեն կարող արտացոլել շրջանի ամբողջական էթնիկական պատկերը: Հայտնի է, որ ԺԹ դարում եւ դրանից առաջ էլ Արեւելյան Այսրկովկասում ընթացել է բնիկ իրանալեզու եւ կովկասալեզու մահմեդական ժողովուրդների հիմնականում խաղաղ ծուլում, որը կարելի է համարել նաեւ էթնոճուլախառնում (էթնոմիքսացիա): Ընդ որում դա կրել է հենց լեզվական բնույթ, եւ դրան հեշտությամբ ենթարկվել է հատկապես իրանալեզու բնակչությունը, երբ, օրինակ՝ թաթերը կամ քրդերը դարձել են թյուրքախոս³⁰³:

³⁰¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоего пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и главнейших сословий, Вып. 6, 1905 г., с. 44-46.

³⁰² G. Stepanyan, op. cit., 256.

³⁰³ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю, Бакинская губерния, Составлено Н. Зейдлицем, Тифлис, 1870, с. 89.

Այնուամենայնիվ, համընդհանուր մարդահամարի տվյալներով՝ թյուրքախոս է ներկայացել Բաքվի ու Ելիզավետպոլի նահանգների բնակչության մեծամասնությունը: Զաքաթալայի օկրուգում էլ «թաթարերեն»-ի կրողների թիվը մոտ 29 հազար է³⁰⁴:

Աղյուսակ 15. Թյուրքախոս բնակչության քանակն ըստ համընդհանուր մարդահամարի.

	ընդհանուր բնակչություն	թյուրքախոս
Բաքվի նահանգ	826 716	485 146
Ելիզավետպոլի նահանգ	462 694	298 782
Զաքաթալայի օկրուգ	84 224	28 950

Աղյուսակ 16.

ընդհանուր բնակչությունը	թյուրքախոս
1 373 634	812 878

1897 թ. համընդհանուր մարդահամարի՝ բնակչությունն ըստ մայրենի լեզվի բաժնի տվյալների միջոցով կարելի է ստանալ ժԹ դարի վերջին Արեւելյան Այսրկովկասում իրենց ինքնությունը պահպանած թախչների, թաթերի, լեզգիների, ավարների թվաքանակի մոտավոր պատկերը:

Մարդահամարի տվյալներով՝ թախչերենն իրենց մայրենի լեզու են նշել Բաքվի նահանգի մոտ 35 հազար բնակիչներ, ինչը մոտ 15 հազարով պակաս է նախորդ տարիների տվյալներում թախչների թվաքանակից: Թաթերենը նշված է Բաքվի նահանգի մոտ 90 հազար բնակիչների մայրենի լեզուն, ինչը շուրջ 35 հազարով քիչ է նույն դարի 80-ական թթ. գրանցված թաթերի թվից³⁰⁵: Պարսկերենի կրողների թիվը Բաքվի նահանգում մոտ 6 հազար է³⁰⁶: Թախչների եւ թաթերի բնական աճի փոխարեն տվյալ էթ-

³⁰⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., Распределение населения по родному языку и уездам Российской Империи кроме губерний Европейской России, Закатальский округ; http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=551.

³⁰⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоого пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, Вып. 7, 1905 г., с. 6.

³⁰⁶ Նույն տեղում:

նոսների լեզուներով խոսողների քանակի նվազումը հետեւանք էր վերելում մեր նշած լեզվական ծուլման:

Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգների բնակչության մի մասի համար որպէս մայրենի լեզու նշվել է կյուրիներենը: Այս լեզվի կրողները կյուրինցիներն են կամ ավելի հայտնի անվամբ՝ լեզգիները: Ռուս հայտնի լեզվաբան Պ. Ուսլարը, խոսելով կյուրիներենի ու կյուրինցիների մասին, նշում է, որ կյուրինցիները իրենք իրենց անվանում են նաեւ լեզգիներ, իսկ իրենց լեզուն՝ լեզգիերեն³⁰⁷: Հր. Աճառյանն էլ կյուրիներենը դասում է Կովկասյան ընտանիքի հյուսիսկովկասյան ճյուղի արեւելյան խմբին³⁰⁸: Մարդահամարի տվյալով՝ կյուրիներենը կամ լեզգիերենը Բաքվի գավառում մայրենի լեզու է նշել ավելի քան 48 հազար մարդ, իսկ Ելիզավետպոլի նահանգում՝ 14 հազարից ավելի³⁰⁹: Մարդահամարում լեզուների շարքում առկա է նաեւ կազիկումուխերեն եզրույթը: Կազիկումուխերեն ու կազիկումուխցիներ անվանումները ԺԹ դարում Ռուսական կայսրութունում կիրառում էին Կովկասի ժողովուրդներից լաքերի ու նրանց լեզվի համար, որոնք հիմնականում բնակվում են Դաղստանի տարածքում³¹⁰: Այս լեզուն եւս դասվում է Կովկասյան ընտանիքի հյուսիսկովկասյան ճյուղի արեւելյան խմբին³¹¹: Համընդհանուր մարդահամարի համաձայն՝ կազիկումուխերեն կամ նույնն է, թե լաքերեն մայրենի լեզվով խոսողների թիվը Բաքվի նահանգում մոտ 12 հազար էր³¹²:

Զաքաթալայի շրջանում համընդհանուր մարդահամարի տվյալներով՝ մեծամասնություն էին կազմում կովկասյան լեզուներով խոսող բնիկները: Ավելի քան 84 հազար բնակչությամբ շրջանում գերիշխող լեզուն ավարերենն էր՝ 31 670: Դարգիներենը որպէս մայրենի լեզու է նշել մոտ 7,5 հազար մարդ: Վրացերեն մայրենի լեզվի կրողների (մահմեդական ինգիլոյների) թիվը 12 հազարից ավելի էր³¹³:

³⁰⁷ **Պ. Կ. Սլար**, Этнография Кавказа. Языкознание, т. VI. Кюринский язык, Тифлис, 1896, с. 639.

³⁰⁸ **Հ. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն Հայոց լեզվի, համեմատությամբ 562 լեզուների, հտ. 1, Երևան, 1952, էջ 470:

³⁰⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоого пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, Вып. 7, 1905 г., с. 6.

³¹⁰ **Պ. Կ. Սլար**, указ. соч., с. 2.

³¹¹ **Հ. Աճառյան**, նշ. աշխ., էջ 467:

³¹² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоого пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, Вып. 7, 1905 г., с. 6.

³¹³ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., Распределение населения по родному языку и уездам Российской Империи кроме губерний Европейской России, Закавказский округ; http://demoscope.ru/weekly/ssp/emp_lan_97_uezd.php?reg=551.

Աղյուսակ 16. Տվյալները համաձայն 1897 թ. Ռուսական կայսրության առաջին համընդհանուր մարդահամարի.

	Բաքվի նահանգ	Ելիզավետպոլի նահանգ	Զաքաթալայի օկրուգ	Ընդամենը
թաղիշերեն	34 994	-	-	34 994
թաթերեն	89 519	-	-	89 519
պարսկերեն	5 973	338	-	6 311
կյուրիներեն (լեզգիերեն)	48 192	14 503	975	63 670
կազիկումուխերեն (լաքերեն)	11 811	581	61	12 453
ավարերեն	2 898	461	31 670	35 029
դարգիներեն	-	-	7 441	7 441
վրացերեն	1 616	1 239	12 389	15 244

Աղյուսակ 17. Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության վիճակագրական կլորացված տվյալներն ըստ մայրենի լեզուների լեզվախմբերի՝ 1897 թ. Ռուսական կայսրության առաջին համընդհանուր մարդահամարի հիման վրա.

Բաքվի, Ելիզավետպոլի նահանգների, Զաքաթալայի օկրուգի բնակչությունը	թյուրքերեն	իրանական լեզուներ	կովկասյան լեզուներ
1 374 000	813 000	131 000	134 000

1897 թ. համընդհանուր մարդահամարում հանդիպում ենք հետաքրքիր փաստի: «Կովկասի բնակչությունը ըստ լեզվի» բաժնի տվյալներում նշված են «ադերբեջաներեն» եւ «թաթարերեն» լեզուները: Ադերբեջաներենը նշված է որպես գերիշխող բնակչության լեզու Ելիզավետպոլի նահանգում, իսկ Դաղստանյան նահանգում՝ որպես կիրառվող լեզուներից մեկը: Թաթարերենը որպես տիրապետող լեզու է նշված Բաքվի նահանգի համար, երկրորդ ամենատարածված լեզուն է Երեւանի նահանգում, օգտագործվում է նաեւ Կարսի, Թերեքի, Թիֆլիսի նահանգներում³¹⁴: Ադրբեջաներեն եւ թաթարերեն լեզուները որեւէ նահանգի դեպքում միաժամանակ ներկայացված չեն, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ խոսքը գնում է միեւնույն լեզվի մասին: Հավանական է, որ տարբեր նահանգներում ուսումնասիրությունն իրականացրել են մարդկանց տարբեր խմբեր, որոնք էլ կիրառել են մարդահամարում արտացոլված տարբեր եզրույթներ: Հատկանշականն այն է, որ ԺԹ դ. վերջի Ռուսական կայսրության պաշտոնական վիճակագրական տվյալներում թաթարերենին զուգահեռ կիրառվել է նաեւ «ադերբեջաներեն» եզրույթը: Տվյալ երեւույթը կարող էր հետեւանք լինել ռուս պաշտոնյաների գիտական գրագիտության պակասի: Հնարավոր է նաեւ, որ նման արհեստական եզրույթի կիրառության համար կարող էր հիմք հանդիսանալ Այսրկովկասի եւ Իրանի հյուսիս-արեւմտյան Ադրբեջան նահանգի թյուրքախոսների լեզվական ընդհանրությունը:

Այրկովկասում ԺԹ դ. երկրորդ կեսին անցկացված մարդահամարները չի կարելի համարել անթերի: Ռուսական իշխանության անցկացրած մարդահամարների թերությունը պայմանավորված է երկրամասի մահմեդական բնակչության կենցաղի առանձնահատկություններով: Նախ եւ առաջ, հիշյալ ժամանակահատվածում Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության մի մասը շարունակում էր վարել քոչվոր կամ կիսաքոչվոր կենսակերպ: Հայտնի են բազմաթիվ դեպքեր, երբ տարբեր քոչվորների խմբեր՝ հիմնականում թյուրքախոս ցեղախմբեր, որեւէ կերպ չեն ներառվել մարդահամարների տվյալներում³¹⁵:

Բացի այդ՝ ԺԹ դարում գիտությունը եւ մասնավորապես՝ ազգագրությունը բավարար չափով զարգացած չէին, որպեսզի հստակ տարբերակում դրվեր Արեւելյան

³¹⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоого пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, Вып. 7, 1905 г., с. 6.

³¹⁵ Տե՛ս Գ.Բ. Зардаби, Избранные статьи и письма, Баку, 1962, с. 131.

Այսրկովկասի մահմեդական բնակչությունը կազմող էթնիկ խմբերի միջև: Ասվածի ապացույց կարելի է համարել 1870 թ. լույս տեսած «Բաքվի նահանգի բնակավայրերի ցանկը», որտեղ ռուս ազգագրագետ Ն. Ջեյդլիցը նշել է. «Պաշտոնական թվերը ցույց են տալիս թաթարների անհամեմատ ավելի մեծ քանակ, երբ նրանց ենք գումարում բոլոր ժողովուրդներին բացի ռուսներից եւ հայերից: Եւ իսկապես, շատ դժվար է տարբերակել եւ առանձնացնել մահմեդականների թվից նրանց, ում կոչում են թաթար եւ մյուս մահմեդականներին, քանի որ Արեւելքում ազգային պատկանելությունը կլանված է կրոնական պատկանելությամբ»³¹⁶:

Այսպիսով, ԺԹ դ. երկրորդ կեսին անցկացված մարդահամարները ցույց են տվել Արեւելյան Այսրկովկասի էթնիկական բազմազանությունը: Միաժամանակ, Ռուսական կայսրությունը տարածաշրջանում իր տիրապետության հաստատումից ի վեր առաջին անգամ պաշտոնական վիճակագրական տվյալներով ամրագրել է Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքախոս բնակչության մեծամասնությունը, որը արդյունք էր թյուրքական տարրի անդադար հոսքի եւ բնիկ ժողովուրդների երկարատեւ էթնիկ ուժացման (ասիմիլյացիայի), մասամբ նաեւ՝ մարդահամարների տվյալներն ամփոփող չինովնիկների պատկերացումների: Մարդահամարների հրապարակված տվյալները եւ դրանցում առանց ցեղային պատկանելության՝ անխտիր բոլոր թյուրքախոսներին թաթար հորջորջմամբ բնութագրումը անշուշտ նպաստել է երկրամասի թյուրքական ծագմամբ բնակչության եւ առաջին հերթին նոր ձեւավորվող մտավորականության շրջանում իրենց հավաքականության ու մեծամասնություն լինելու գիտակցմանը:

Ավելին, տարբեր տարիների մարդահամարներում թյուրքական ծագմամբ բնակչության համար կիրառվել են «թաթարներ», «ադերբեջանական թաթարներ», իսկ լեզվի համար՝ նույնիսկ «ադերբեջաներեն» եզրույթները: Այս փաստն էլ, մեր կարծիքով, արհեստականորեն խթանել է թյուրքախոսների շրջանում հավաքական ինքնանվանման փնտրտուքները, ավելին՝ աստիճանաբար հող է նախապատրաստել հետագայում՝ արդեն Ի դարում, երկրամասի համար վերջնականապես «Ադրբեջան» եզրույթի, իսկ բնակիչների համար «ադրբեջանցիներ» արհեստական էթնանվանման արմատավորման համար:

³¹⁶ Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю, Бакинская губерния, составлено Н. Зейдлицем, Тифлис, 1870, с. 85.

ԳԼՈՒԽ II

ԺԹ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԹՅՈՒՐՔԵՐԵՆՈՎ ԳՐԱՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՒ ԹՅՈՒՐՔԱԽՈՍ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՒՎՈՐՈՒՄԸ

2.1 ՄԻՐԶԱ ՖԱԹԱԼԻ ԱԽՈՒՆԴՈՎԻ ԳՐԱԿԱՆ, ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵ- ՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՒ «ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ» ՆՈՐ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ ՆԱԽԱԳԻԾԸ

Խորհրդային եւ ժամանակակից ադրբեջանական պատմագիտության մեջ ընդունված եւ տարածված է «ադրբեջանական միջնադարյան գրականություն» եզրույթը, որի տակ հասկանում են ողջ առաջավորասիական միջնադարյան ոչ միայն թյուրքալեզու, այլեւ պարսկական գրականությունը: Այսպես, «ադրբեջանական գրականության» ներկայացուցիչներ են հայտարարվում պարսկական գրականության ԺԱ-ԺԲ դարերի հայտնի բանաստեղծներ Նիզամի Գյանջեւին, Քաթրան Թավրիզին, Հաքանի Շիրվանին, Փիր Հուսեյն Շիրվանին են³¹⁷, որոնք, սակայն, համաշխարհային գրականագիտության մեջ հայտնի են իբրեւ Այսրկովկասի եւ Ատրպատականի Շադդադյան ու Ռավվադյան պետությունների արքունական բանաստեղծներ եւ պարսկական պոեզիայի ներկայացուցիչներ³¹⁸:

Համեմատաբեր ավելի համեստ թեզը հիմնված է այն պնդման վրա, որ ադրբեջանական գրականության առաջին օրինակները գրվել են ԺԳ-ԺԴ դարերում: Որպես օրինակ բերվում են Փիր Հասան պարսկական անունով հայտնի Իզզեդդին Հասանօղլուի բանաստեղծությունները³¹⁹: Իրականում թյուրքերենով եւ պարսկերենով բանաստեղծություններ գրած երկլեզու այս բանաստեղծը ծնունդով Խորասանից էր եւ ներկայացուցիչն էր հետագայում ամբողջ Առաջավոր Ասիայում, այդ թվում Ատրպատականում տարածված թյուրքալեզու մատենագրության, բայց ոչ երբեք Ի դարի երեսույթ հանդիսացող ադրբեջանական գրականության³²⁰: Ադրբեջանական արդի պատմագրությունը

³¹⁷ История Азербайджана в трёх томах, т. I, Баку, 1958, с. 162.

³¹⁸ Տե՛ս **J.S. Meisami**, *Medieval Persian court poetry*, Princeton, 1987, p. 35-36, 68; **J. Rypka**, *History of Iranian literature*, Dordrecht, 1968, p. 194, 204.

³¹⁹ **Н.Г. Волкова**, *Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв.*, – Кавказский этнографический сборник, т. IV, Москва, 1969, с. 24.

³²⁰ Տե՛ս **Н. Javadi, K. Burrill**, *Azeri Turkish Literature in Iran*, – *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III, Fasc. 3, 1988, p. 251-255.

«Ադրբեջանական միջնադարյան գրականությանն» է վերագրում նաեւ ԺԵ-ԺԶ դդ. նշանավոր արեւելյան բանաստեղծներ Իմադեդդին Նասիմին եւ Մուհամմադ Ֆիզուլիին³²¹: Երկուսն էլ բացի պարսկերեն եւ արաբերեն բանաստեղծություններից գրել են նաեւ թյուրքերենով: Սակայն հայտնի է, որ Նասիմին եղել է Ասորիքի (Սիրիայի) թուրքմենների, իսկ Ֆիզուլին՝ Իրաքում հաստատված թուրքմենների ներկայացուցիչ: Նրանք երկուսն էլ ապրել եւ ստեղծագործել են Ասորիքում եւ Իրաքում: Ֆիզուլիի ծագումն ամբողջապես հայտնի է, նա սերում էր թուրքմենական Բայաթ ցեղի իրաքյան ճյուղավորումից, որը Ակ-կոյունլուների ցեղային միության եւ պետության կարետորագույն ցեղերից էր: Բանաստեղծն ապրել եւ ստեղծագործել է ներկայիս Իրաքի տարածքում, որն այն ժամանակ Ակ-կոյունլուների պետության մի մասն էր³²²: Սիրիայի եւ Իրաքի թուրքմենները ներկայումս էլ բնակվում են տվյալ երկրների հյուսիսային շրջաններում:

Նույն տրամաբանությամբ Ադրբեջանում «նշանավոր ադրբեջանցի բանաստեղծ» են համարում նաեւ Սեֆյան շահ Իսմայիլ Ա-ին: Իրականում Իսմայիլ շահը ադրբեջանցի ազգի ձեւավորումից 4 դար առաջ թյուրքերենով սուֆիական խոհափիլիսոփայական բովանդակությամբ բանաստեղծություններ է գրել Խաթայի գրական կեղծանվան տակ³²³:

Վերոնշյալ բոլոր բանաստեղծների ստեղծագործական լեզուն եղել է պարսկերենը, միաժամանակ նրանք հանդիսացել են ԺԳ-ԺԶ դդ. Առաջավոր Ասիայում տարածված թյուրքերեն ոչ միասնական եւ ոչ կանոնակարգված լեզվով ստեղծված պոեզիայի կրողներ: Այդ գրավոր մշակույթն ունեցել է լայն աշխարհագրություն՝ Միջին Ասիայից մինչեւ Ասորիք: Ներկայումս Ադրբեջանում «ադրբեջանական» հռչակվող այդ բանաստեղծների մի մասը նույնիսկ որեւէ առնչություն չի ունեցել Արեւելյան Այսրկովկասի հետ:

Որպես թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի վաղ եւ եզակի դրսեւորում կարելի է համարել օղուզական ցեղերի բանահյուսական «Դեդե Քորքուդ» պատումը՝ «Իմ պապ Քորքուդի գիրքը» ձեռագիրը, որն ընդունված է էպոս համարել: Այն իրենից ներկայացնում է Թ-ԺԵ դդ. Միջին Ասիայում, Իրանում եւ Այսրկովկասում օղուզական ցեղերի

³²¹ **İ. Nəsimi**, Səçilmiş əsərləri, cild 1, Bakı, 2004, s. 5; **M. Füzuli**, Əsərləri, cild 2, Bakı, 2005, s. 7.

³²² **J. Woods**, The Aqquyunlu (clan, confederation, empire), p. 185.

³²³ The Cambridge History of Iran, Vol. 6, Cambridge, 1986, p. 341.

կյանքի, արշավանքների պատմության դրվագները: Ենթադրվում է, որ այն օղուգաթուրքմենական ցեղերի շրջանում գոյություն է ունեցել եւ տարածվել է բանավոր ձեւով եւ թյուրքերենով (օղուգերեն) գրի է առնվել միայն ԺԵ դարում, ենթադրաբար՝ Արեւելյան Այսրկովկասի տարածքում: Այսօր «Իմ պապ Քորքուդի գիրքը» էպոսը հավասարապես իրենցն են համարում Թուրքմենստանում, Թուրքիայում եւ Ադրբեջանում, որտեղ օղուգական ու թուրքմենական ցեղերը էթնիկ գործընթացներում էական դեր են խաղացել³²⁴:

ԺԶ-ԺԸ դարերում Արեւելյան Այսրկովկասում տարածում է գտել թյուրքալեզու աշուղական բանավոր պոեզիան, որի ներկայացուցիչներն այս երկրամասում եղել են Շաքիր Շիրվանին, Արիֆ Շիրվանին, Մամեդ Հասան-խան Մուշթաղը եւ այլք, ովքեր նույնպես եղել են տեղական խանական արքունիքների պալատական երկլեզու (պարսկերեն եւ թյուրքերեն) երգիչ-բանաստեղծներ: ԺԸ դարում Արեւելյան Այսրկովկասում էական թյուրքալեզու գրավոր ժառանգություն են թողել երկու հայտնի բանաստեղծներ՝ Մուլլա Վելի Վիդադին եւ Մուլլա Փանահ Վագիֆը³²⁵: Այս ժամանակաշրջանում թյուրքերենով արձակ գործեր չեն գրվել կամ չեն պահպանվել:

Իրականում Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքալեզու կայուն գրականության եւ գրավոր լեզվի կայացման գործում վճռորոշ ավանդը պատկանում է գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ եւ ցարական իշխանության պաշտոնյա Միրզա Ֆաթալի Աֆունդովին: ԺԹ դ. սկզբում ծնված այս մտավորականն իր գործունեությամբ նպաստել է երկրամասում գրագիտության տարածմանը, բարեփոխումների անցկացմանը եւ, ըստ էության՝ համարվում է ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքալեզու գրավոր եւ տպագիր մշակույթի, թյուրքալեզու թատերգության հիմնադիրը:

Միրզա Ֆաթալի Աֆունդովը ծնվել է 1812 թվականին Նուֆսիում (Շաքի): Նրա հայրը՝ Միրզա Մամեդ Թաղին ծնունդով եղել է Իրանի Ատրպատական նահանգից, իսկ մայրը՝ Նանա հանումը, Արեւելյան Այսրկովկասի Նուֆսի քաղաքից³²⁶: 7 տարեկանից Աֆունդովի դաստիարակությամբ զբաղվել է մոր հորեղբայրը՝ Հաջի Ալեսկերը, ով

³²⁴ Տե՛ս Կнига моего деда Коркута: Огузский героический эпос, перевод академика **В.В. Бартольда**, Москва-Ленинград, 1962, с. 5-6.

³²⁵ История Азербайджана в трёх томах, т. I, Баку, 1958, с. 387-390.

³²⁶ **Д. Джафаров**, М.-Ф. Ахундов, Кратко-биографический очерк, Москва, 1962, с. 16; **М. Рафили**, Мирза Фатали Ахундов, Баку, 1939, с. 7-8; История всемирной литературы в девяти томах, т. 7, АН СССР, Москва, 1991, с. 216.

Նուխիում մահմեդական հայտնի կրոնավոր էր՝ ախունդ: Հաջի Ալեսկերը տիրապետում էր իսլամական կրոնափիլիսոփայությանը, արաբերենին եւ պարսկերենին³²⁷: Նա ցանկանում էր պատանի Միրզա Ֆաթալիին կրոնական կրթություն տալ եւ նրան սովորեցնում էր պարսկերեն ու արաբերեն, նաեւ կարդալ Ղուրանը³²⁸: Ինքը Ախունդովը հիշում էր, որ իր հոգեւոր հայրը ցանկանում էր, որ ինքը իսլամական կրոնավոր դառնար: Սակայն 20 տարեկան հասակում Գյանջայում (Գանձակ) Ախունդովը ծանոթացել է բանաստեղծ, աշխարհիկ հայացքների տեր Միրզա-շաֆի Վազեհին, որը նրան համոզել է հրաժարվել կրոնավոր դառնալու մտքից³²⁹:

1834 թ. Ախունդովը տեղափոխվել է Թիֆլիս եւ աշխատանքի ընդունվել Կովկասում գլխավոր կառավարչի աշխատակազմում՝ որպես արեւելյան լեզուների թարգմանիչ: Թիֆլիսում նա սկսել է խորապես ուսումնասիրել ռուսերենը: Լինելով Կովկասում ցարական իշխանության պաշտոնյա եւ թարգմանիչ՝ Ախունդովը մասնակցել է ռուսական բանակի մի շարք արշավանքների³³⁰: Թիֆլիսում ի թիվս Կովկասի մտավորականության այլ նշանավոր ներկայացուցիչների, նա ծանոթացել է նաեւ Խաչատուր Աբովյանի հետ, ով նույնպես Ախունդովի նման դասավանդում էր Թիֆլիսի գավառական վարժարանում³³¹:

Ախունդովը Կովկասի կառավարչապետի գրասենյակում (կանցելարիա) իր աշխատանքը զուգակցում էր մանկավարժական եւ գիտական գործունեության հետ: 1852 թվականից նա Ռուսական կայսերական աշխարհագրական միության անդամ-աշխատակից էր, իսկ 1864 թվականից՝ կովկասյան արխիվների ուսումնասիրմամբ զբաղվող Հնագիտական հանձնաժողովի անդամ: Ախունդովը պետական պաշտոնյայի կարիերայում հասել է մինչեւ գնդապետի կոչման³³²:

Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը ակտիվ գրական գործունեությունը սկսել է 1850-ական թթ.: Իր գրած պիեսներով նա համարվում է Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքալե-

³²⁷ **Փ. Կեչերլի**, Мирзэ Фэтэли Ахундов, М.Ф. Ахундов: Мэгалэлэр мэчмуэси, Бақы, 1962, с. 17; **М.Ф.Ахундов**, Избранные философские произведения, АН Азерб. ССР, Баку, 1953, с. 7; **Ш. Мамедов**, Мирза-Фатали Ахундов, Москва, 1978, с. 27.

³²⁸ **Д. Джафаров**, указ. соч., с. 16.

³²⁹ **Փ. Կեչերլի**, Мирзэ Фэтэли Ахундов, с. 17; **Ш. Мамедов**, Мирза-Фатали Ахундов, Москва, 1978, с. 27; **М. Рафили**, указ. соч., с. 10.

³³⁰ **М. Рафили**, указ. соч., с. 10.

³³¹ **Ш. Мамедов**, указ. соч., с. 27; **М. Рафили**, указ. соч., с. 76; **Д. Джафаров**, указ. соч., с. 21.

³³² Նույն տեղում, էջ 24; **Ш. Мамедов**, указ. соч., с. 27-28.

զու առաջին դրամատուրգը: Խորհրդային եւ համաշխարհային գրականագիտության մեջ Ախունդովին համարում են ադրբեջանական դրամատուրգիայի եւ նոր շրջանի գրականության հիմնադիր, իսկ նրա կատակերգությունները հիմք են հանդիսացել հետագայում ադրբեջանական թատրոնի ձեւավորման համար: Նա նաեւ համարվում է իսլամական աշխարհում առաջին հեղինակներից մեկը, ով եւրոպական ոճի կատակերգություններ է գրել³³³:

1850-56 թթ. Ախունդովը գրել է «Մոլլա Իբրահիմ Խալիլ, այքիմիկոս, փիլիսոփայական քարի տիրակալ», «Բուսաբան Միսլե Ժորդանը եւ դերվիշ, հայտնի կախարդ Մոսթալիշահը», «Ավազակին հաղթած արջը», «Լենքորանի խանության վեզիրը», «Ժլատի արկածները», «Արեւելյան փաստաբանները» կատակերգական պիեսները: 1857 թ. Ախունդովը գրել է իր ամենանշանավոր գործերից մեկը՝ «Խաբված աստղերը» պատմվածքը³³⁴:

Այս պիեսները բացառապես Այսրկովկասի թյուրքերեն խոսվածքով գրված առաջին ամբողջական արձակ ստեղծագործություններն էին, որոնք միեւնույն ժամանակ սկսեցին տպագրվել:

Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը 1853 թ. Կովկասյան կրթական շրջանի ղեկավար բարոն Ալեքսանդր Նիկոլայիին ուղղված նամակում շոշափել է Այսրկովկասի թյուրքախոսների կրթության կազմակերպման թեման՝ միաժամանակ փաստելով, որ մինչեւ ժԹ դ. երկրորդ կեսը Այսրկովկասում ձեւավորված կայուն գրավոր մշակույթ չի եղել. «Մինչեւ հիմա՝ մինչեւ ժԹ դարի կեսը, «թաթարական ցեղը» չունի սեփական գրականությունը: Հնարավոր չէ գտնել մի գիրք, որն իր օրիգինալ տարբերակով գրված լինի թաթարական ժողովրդական լեզվով: Եթե նույնիսկ գտնվի ինչ-որ բան գրված թաթարերենով, դա որեւէ այլ լեզվից թարգմանություն է՝ պարսկերենին, արաբերենին կամ թյուրքերենին հատուկ անբնական եւ ճոխացված արտահայտություններով»³³⁵: Հետեւաբար, Ախունդովի կարծիքով նման թարգմանությունների հիման վրա անհնար էր հաս-

³³³ История всемирной литературы в девяти томах, т. 7, Москва, 1991, с. 215; **D.Rubin, P.Nagy, P.Rouyer**, The world encyclopedia of contemporary theatre: Europe, London-New York, 1994, p. 81; **Е.М. Аых**, Между приспособлением и самоутверждением, Азербайджан и Россия: общества и государства, Вып. 4, Москва, 2001; http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_003.htm.

³³⁴ История всемирной литературы в 9-и томах, т. 7, с. 216; **III. Мамедов**, указ. соч., с. 29.

³³⁵ **М.Ф. Ахундов**, Докладная записка штабс-капитана Мирзы Фатали Ахундова, Избранные философские произведения, с. 342.

կանալ ժողովրդական տարածված «թաթարական» լեզվի էությունն ու քերականական առանձնահատկությունները: Ախունդովը Կովկասում կրթական գործի կազմակերպմամբ զբաղվող ռուս պաշտոնյաներին առաջարկում էր իր գրած կատակերգությունները ներառել կրթական ծրագրում՝ որպես թաթարերենով գրված միակ ամբողջական ստեղծագործություններ եւ դրանցով երեխաներին ուսուցանել թաթարերեն գիրն ու գրականությունը³³⁶:

Այսրկովկասի թյուրքերենով կատակերգություններ գրելու Ախունդովի մտադրության վրա ազդել է նաեւ ցարական իշխանության նախաձեռնությամբ Թիֆլիսում թատրոնի բացումը³³⁷: Հեղինակի՝ թյուրքերենով (թաթարերենով) գրված պիեսները դեռ նրա կյանքի օրոք թարգմանվել են ռուսերեն եւ բեմադրվել Թիֆլիսի եւ Պետերբուրգի թատրոններում³³⁸: 1873 թվականին Ախունդովի «Լենքորանի խանության վեզիրը» եւ «Ժլատի արկածները» պիեսները բեմադրվել են Բաքվի Ռեալական դպրոցի բեմում՝ դառնալով Արեւելյան Այսրկովկասում բեմադրված առաջին թյուրքալեզու թատերական ներկայացումները³³⁹: Հեղինակի պիեսները, լինելով թյուրքերենով գրված միակ դրամատիկական ստեղծագործությունները, 20 տարի շարունակ կազմում էին Այսրկովկասի «թաթարական» թատրոնի խաղացանկը³⁴⁰:

Ախունդովի գրական եւ լուսավորչական գործունեության մեջ կարելուր տեղ է զբաղեցրել իսլամի եւ ընդհանրապես ցանկացած կրոնի մերժման սկզբունքը: Դեռ պատանի հասակում Ախունդովի մոտ հակակրանք է առաջացել ավանդական իսլամական կրթության եւ կրոնական դաստիարակության նկատմամբ: Հետագայում իր հուշերում նա գրել է. «Ութ տարեկան հասակում ինձ ընդունեցին դպրոց: Ամբողջ տարի ես համակարգված հաճախում էի դպրոց, ուսումնասիրում այբուբենը (արաբերեն), սկսեցի դուրանի որոշ սուրահներ կարդալ, սակայն ոչ մի տառ չհասկացա: Ինչը, որ օրվա ընթացքում անգիր էի անում, հաջորդ օրը մոռանում էի: Ի վերջո նման կրթությունը իմ մեջ

³³⁶ **М.Ф. Ахундов**, Докладная записка штабс-капитана Мирзы Фатали Ахундова, Избранные философские произведения, с. 343.

³³⁷ Նույն տեղում, էջ 342:

³³⁸ **Д. Джафаров**, указ. соч., с. 130.

³³⁹ **А.А. Алиева**, Азербайджанский театр за 100 лет, Баку, 1974, с. 3-4.

³⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 5:

այնչափ զզվանք առաջացրեց, որ պատրաստ էի ցանկացած գործ անել, միայն թե խուսափեի սովորելուց»³⁴¹:

Այս մտքի մեջ կարելի է ոչ միայն ընկալել հակակրանքն իսլամի նկատմամբ, այլև ամբողջապես պատկերացնել այն պատճառներն ու անձնական դժվար փորձը, որոնք Ափունդովին հետագայում պիտի ստիպեին համառորեն առաջ տանել իր կազմած նոր այբուբենի նախագիծը:

Չնայած իսլամի նկատմամբ հակակրանքին՝ իսլամական միջավայրում Ափունդովը փորձում էր զսպել կրոնի նկատմամբ իր բացասական վերաբերմունքը: Մահմեդական պետական գործիչների հետ նամակագրություններում նա ներկայանում է որպես ուղղահավատ մահմեդական, գովում Ալլահին, Մուհամմեդին, Ալիին, հաճախ իրեն անվանում ճշմարիտ շիա: Սակայն նույնիսկ տվյալ դեպքերում մտավորականը չի խորշել անխնա քննադատել ու դատապարտել շիայական ուսմունքի ծայրահեղությունները՝ օրինակ իմամ Հուսեյնի մահվան առիթով շահսեյ-վահսեյի ինքնախարագանման արարողությունը³⁴²: Իր զգուշավորությամբ նա ցանկանում էր իրենից չվանել մահմեդական գործիչներին, որոնք մեծ ազդեցություն ունեին Այսրկովկասի, Իրանի եւ Օսմանյան կայսրության իսլամադավան բնակչության վրա: Ափունդովը հասկանում էր, որ հենց նրանց միջոցով է հնարավոր բարեփոխել այբուբենը, կրթությունը հասանելի դարձնել մահմեդական հասարակության ավելի լայն շերտերի համար: Այնուամենայնիվ Ափունդովն իր կյանքի օրոք արժանացել էր մահմեդական հոգեւորականության եւ մահմեդական պետական գործիչների մեծամասնության ատելությանը: Հայտնի է, որ նրա հուղարկավորության ժամանակ մահմեդական որեւէ հոգեւորական իսլամական ծիսակարգ չի կատարել, ներկա չեն եղել նաեւ մտավորականի բարեկամները³⁴³:

Մահմեդական կղերականության եւ պահպանողական այլ խավերի ատելությունը պայմանավորված էր Ափունդովի գործունեությամբ եւ գաղափարներով: Մասնավորապես նոր «մահմեդական» այբուբեն ստեղծելու նրա մտահղացումը զայրացնում էր շիա եւ սուննի պահպանողական կրոնավորներին: Բացի այդ՝ Ափունդովի ստեղծագործություններում գլխավոր բացասական հերոսները հաճախ մոլլաներն ու ափունդներն էին,

³⁴¹ М.Ф. Ахундов, указ. соч., с. 8.

³⁴² М.Ф. Ахундов, Гасан-Бек!, Избранные философские произведения, с. 336.

³⁴³ Ч. Мәммәдгулузадә, Мирзә Фәтәли Ахундов динләр һаггында, Мәгаләләр мәчмүәси, с. 74.

որոնք աչքի էին ընկնում իրենց անգրագիտությամբ եւ հեղինակի կողմից ենթարկվում ծաղրի³⁴⁴: Իր դրամաներում եւ կատակերգություններում նա բարձրացնում էր կանանց կրթություն ստանալու եւ հասարակության մեջ ավելի բարձր տեղ գրավելու անհրաժեշտության հարցը, դատապարտում բազմակնությունը եւ շիայական իսլամում «ժամանակավոր ամուսնության» կարգը³⁴⁵: Այս գաղափարն անշուշտ չէր կարող դուր գալ իսլամադավան կիսագրագետ հասարակությանը, առավել եւս՝ կրոնական առաջնորդներին:

Թյուրքալեզու գրականության եւ գրավոր լեզվի ձեւավորման Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի գործունեությունում անկյունաքարային տեղ է գրավում Այսրկովկասի թյուրքերենի, նաեւ պարսկերենի եւ օսմանյան թուրքերենի համար կիրառվող արաբական այբուբենի բարեփոխման, հետագայում նաեւ դրա փոխարինման նախաձեռնությունը: Հարկ է հաշվի առնել Ախունդովի կյանքի եւ գործունեության շրջանում առկա՝ արաբական այբուբենը փոխարինելու համընդհանուր միտումը, որն ուժեղ էր հատկապես Օսմանյան կայսրությունում: Հայտնի է, որ մինչեւ առաջին աշխարհամարտը մի քանի փորձ է արվել օսմաներենի համար կիրառվող արաբական այբուբենը փոխարինել այլ լեզուների այբուբեններով: Օսմանյան պետության նշանավոր պետական գործիչ Մյունիֆ Փաշան 1860-ական թթ. բազմիցս բարձրացրել է օսմաներենի համար կիրառվող այբուբենը վերափոխելու եւ պարզեցնելու հարցը³⁴⁶: Գիտությանն ու պատմագրությանը հայտնի է հայատառ թուրքերենի ֆենոմենը, որով դարեր շարունակ արժեքավոր գեղարվեստական գործեր են գրվել, թերթեր են լույս տեսել: Հայկական այբուբենը հնչյունական տեսանկյունից լիարժեքորեն արտահայտում էր օսմաներենի հնչյունաբանությունը, եւ դրանով պայմանավորված, ԺԹ դ. երկրորդ կեսին օսմանյան իշխանական շրջանակներում նույնիսկ ծրագրեր կային օսմաներենի արաբական այբուբենը փոխարինել հայկականով³⁴⁷: Հայատառ թուրքերենի արդյունավետությունն ու հաջողությունը ժամանակին գնահատել է նաեւ Ախունդովը: Նա նշում էր, որ հայերն ու հույները իրենց տառերով, սակայն թուրքերեն բառերով տասից ավելի թերթեր են տպագրում, հետեւա-

³⁴⁴ **M. F. Axundzadə**, Hekayəti-molla İbrahimxəlil kimyəgər, Əsərləri, I cild, Bakı, 2005, s. 31-45.

³⁴⁵ **А. Рзаев**, Правовые взгляды М.Ф. Ахундова, Баку 1962, с. 36, 42, 51; **Ч. Мəммəдгулузadə**, указ. соч., с. 67-72; **М. Рафили**, указ. соч., с. 220.

³⁴⁶ **С. Улу**, Osmanlıda alfabe tartışmaları ve latin alfabesinin kabulü sürecinde Mustafa Kemal'in çıktığı yurt gezileri: Tekirdağ örneği, Tarih araştırmaları derneği, cilt 23, № 55, Ankara, 2014, s. 278-279.

³⁴⁷ **Հ. Ստեփանյան**, Հայատառ թուրքերենի դերը Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների առաջընթացի մեջ, – Հայոց ցեղասպանության պատմության եւ պատմագրության հարցեր, հ⁴ր 13, Երեւան, 2006, էջ 82:

բար ինչո՞ւ օսմանյան կայսրությունը թույլ չի տալիս իր ստեղծած այբուբենով գրքեր եւ թերթեր տպագրել³⁴⁸:

Հենց Միրզա Ֆաթալի Ախունդովն է առաջին անգամ հղացել արաբական այբուբենը բարեփոխելու եւ Այսրկովկասի թյուրքախոսների համար թյուրքերեն գրավոր լեզուն ավելի դյուրին դարձնելու միտքը³⁴⁹: Նա հասկանում էր, որ արաբերեն այբուբենը չի համապատասխանում թյուրքերենի առանձնահատկություններին: Արաբերեն շատ հնչյուններ Այսրկովկասի թյուրքախոսների կիրառած լեզվում իսպառ բացակայում էին: Թյուրքերենի որոշ հնչյուններ էլ, ընհակառակը, բացակայում էին արաբերենում³⁵⁰: Սակայն արաբերեն այբուբենը կապվում էր իսլամի հետ: Ցանկացած նորամուծություն եւ արաբական այբուբենը թյուրքերենին համապատասխան բարեփոխելու ամեն փորձ հանդիպում էր մահմեդական հոգեւորականության ընդդիմությանը³⁵¹:

Արաբական գրի բնագավառում կատարելության հասնելու համար տարիներ էին պահանջվում, եւ այդ ընթացքում, Ախունդովի կարծիքով, մարդը զուր ժամանակ էր կորցնում: Շատերը ժամանակի ընթացքում հասկանալով գրի դժվարությունը՝ կեսից հիասթափվում էին եւ խաչ քաշում գրագիտության վրա³⁵²: Իր հուշերում Ախունդովն այսպես էր բնութագրում այս խնդիրը. «Մահմեդականների հետամնացության առաջին պատճառը իսլամական կրոնն է, իսկ երկրորդ պատճառը արաբական այբուբենն է: Հենց այս պատճառով իմ պարտքն եմ համարել բարեփոխել այդ այբուբենը»³⁵³: Արաբական բարդ այբուբենից հրաժարվելու եւ դրանով իսկ ժողովրդի շրջանում գրագիտության մակարդակը բարձրացնելու խնդիրը Ախունդովը շոշափել է «Երեք նամակ հնդկական արքայազն Քեմալ ուղ-Դովլեից պարսկական արքայազն Ջելալ ուղ-Դովլեին եւ վերջինի պատասխանը» թյուրքերեն երկում: Այստեղ հեղինակն արքայազնի կերպարի ներքո Պարսից տիրակալին խորհուրդ է տալիս հրաժարվել արաբական այբուբենից, որպեսզի պարսկերենի բոլոր ձայնավորները բառերում գրվեն, իսկ բաղաձայները գր-

³⁴⁸ **М.Ф. Ахундов**, Письмо Мирзе Юсиф-Хану 8 июня 1871 года, Избранные философские произведения, с. 324.

³⁴⁹ **A.S. Levend**, Türk dili'nde gelişme ve sadeleşme evreleri, Ankara, 1972, s. 155.

³⁵⁰ **M. F. Axundzadə**, Өрәбсә, farsca və türkcädän ibarät olan islam dillärinin yazısı üçün yeni әlifba, Өsәrlәri, III cild, s. 16-19.

³⁵¹ **И. Тагиев**, Мирза Фатали Ахундов и новый тюркский алфавит, Культура и письменность востока, книга вторая, Баку, 1928, с. 58; **Ағамалыоғлу**, Мирзә Фәтәли Ахундов вә јени әлифба, М.Ф. Ахундов: Мәгаләләр мәчмуәси, с. 108.

³⁵² **М.Ф. Ахундов**, Его превосходительству директору канцелярии наместника Кавказского, господину действительному статскому советнику и кавалеру Алексею Фёдоровичу Крузенштерну, – Избранные философские произведения, с. 344.

³⁵³ **Ө. һағвердијев**, Мирзә Фәтәли вәэрәб әлифбасы, М.Ф. Ахундов: Мәгаләләр мәчмуәси, с. 90.

վեն իրենց համապատասխան, բնորոշիչ նշաններով, գրագրությունն իրականացվի ձախից աջ՝ երոպական ոճով. միայն այդ ժամանակ գրագիտությունը հասանելի կլինի բոլորին³⁵⁴:

Նույն միտքն է արտահայտվում նաեւ 1871 թ. Իրան ուղարկված Ախունդովի մի նամակում. «Հենց որ հիշում եմ իմ հայրենակիցների եւ կրոնակիցների տգիտության եւ խավարամտության մասին, երդվում եմ արարչով, իմ ցավի ծովսը սրտիցս խփում է ուղիղ գլխիս: Նման վիճակի եւ տգիտության պատճառը գիտության եւ գրագիտության բացակայությունն է: Իսկ անգրագիտությունն ու անկրթությունը բխում են իսլամական այբուբենի բարդությունից: Այս հիվանդության բուժումը շատ հեշտ է՝ իսլամական այբուբենը պետք է փոխարինվի»³⁵⁵:

Ախունդովը շատ ակտիվ նամակագրական կապի մեջ է եղել եւ արաբատառ այբուբենը փոխարինելու գործում համագործակցել է հայ քաղաքական-պետական գործիչ, Իրանում բարենորոգչական շարժման առաջնորդներից մեկի՝ Միրզա Մալքոմ խանի հետ: Վերջինը կողմնակից էր պարսկերենի համար կիրառվող արաբական այբուբենի բարեփոխմանը: Ախունդովի նման նա էլ այբուբենի բարեփոխման սեփական նախագիծն էր կազմել³⁵⁶: 1870 թ. Մալքոմ խանին գրած նամակում Ախունդովը ոգետրությամբ հայտնում է, որ Դադստանում ռուսական իշխանությունը արդեն մի քանի տարի ավարների եւ չեչենների համար դասավանդում էր նրանց լեզուներով նոր՝ լատինատառ այբուբենը: Այդ բարեփոխման շնորհիվ գրագիտությունն արագ տարածվել էր Դադստանի ժողովուրդների շրջանում: Միաժամանակ Ախունդովը ցավով նշում էր, որ Այսրկովկասի մահմեդականները մնում էին կատարյալ անգրագետ. «Կովկասի ցածրադիր շրջանների մոտ 2 միլիոն բնակչությունը հին մահմեդական գրի պատճառով անասունի նման կույր եւ անգրագետ է մնում: Նրանք դեռ երկար կմնան այդ վիճակում, եթե մահմեդական պետությունների ղեկավարները չսկսեն մտածել նրանց տգիտությունից փրկելու մասին»³⁵⁷:

³⁵⁴ **М.Ф. Ахундов**, Три письма индийского принца Кемал-Уд-Довле к персидскому принцу Джелал-Уд-Довле и ответ сего последнего, Избранные философские произведения, с. 82.

³⁵⁵ Там же, Письмо Шах-Заде, с. 285.

³⁵⁶ **Հ. Լ. Փահլեւանյան**, Միրզա Մալքոմ խանի հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, – ՊԲՀ, 1972, հ^մ 3, էջ 163; **М.Ф. Ахундов**, Письмо Мирзе Мелкум-хану, – Избранные философские произведения, с. 296-318.

³⁵⁷ **М.Ф. Ахундов**, Письмо Мирзе Мелкум-хану, Избранные философские произведения, с. 300.

1857 թ. Ախունդովը գրել է արաբական այբուբենի բարեփոխմանը նվիրված իր առաջին աշխատանքը: Պարսկերեն աշխատանքում նա կարելի էր այբուբենի դերը ընդհանուր մշակութային զարգացման գործում: Ախունդովը նաեւ մատնանշում էր արաբական գրի թերություններն ու դրանց վերացման ուղիները: Նրա առաջին աշխատանքում խոսք էր գնում արաբական այբուբենը բարեփոխելու, բառերում տառերն անջատ եւ կետանշաններով գրելու, պարսկերենը ընթերցանության համար ավելի դյուրին դարձնելու մասին³⁵⁸: Սակայն արդեն այդ ժամանակ Ախունդովը գիտակցում էր, որ արաբական այբուբենի ցանկացած բարեփոխում անօգուտ է, եւ կողմնակից էր գրի երկրպական համակարգի անցնելուն: Միաժամանակ Ախունդովը տվյալ ժամանակափուլում չէր ցանկանում հանդես գալ այբուբենը փոխարինելու կտրուկ առաջարկով՝ գիտակցելով իր այդ քայլի հանդեպ հոգեւորականության դիմադրությունը: Այբուբենը բարեփոխելու իր առաջին քայլով նա ցանկանում էր ցույց տալ արաբական այբուբենի թերությունը, իսկ հետո արդեն բարձրացնել այն փոխարինելու հարցը³⁵⁹:

1860 թ. Ախունդովն իր կողմից բարեփոխված այբուբենն ուղարկել է ռուս ակադեմիկոս Բ. Դորնին: Վերջինս դրական է գնահատել մտավորականի նախագիծը: Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը Դորնին խնդրում էր թյուրքերենի բարեփոխված այբուբենը ներկայացնել Ռուսաստանի Գիտությունների Կայսերական ակադեմիայի քննարկմանը: Նամակում Ախունդովը խոստովանում էր, որ իր այբուբենը դեռ չի կարող ամբողջությամբ փոխարինել կիրառվող արաբատառ գիրը՝ հաշվի առնելով մինչեւ իր շրջանը գրված արաբատառ գրականությունը, մահմեդական հոգեւորականության դիմադրությունը: Սակայն նա առաջարկում էր գործող այբուբենին զուգահեռ կիրառման մեջ դնել իր կազմածը: Ժողովուրդը աստիճանաբար կընտելանար դրան եւ ժամանակի հետ անկասկած կընտրեր շատ ավելի դյուրին եւ մատչելի այբուբենը³⁶⁰:

Իր ծրագրին աջակցություն ստանալու համար Ախունդովը 1863 թ. մեկնել է Օսմանյան կայսրություն՝ Կոստանդնուպոլիս: Նրան պատվավոր ընդունելության են արժանացրել՝ որպես ցարական պաշտոնյայի: Պոլսում Ախունդովն իր այբուբենի նախագիծը ներկայացրել է Գիտական խորհրդին (Անջուման ի դանիշ), սակայն մի քանի նիս-

³⁵⁸ Д. Джафаров, указ. соч., с. 171.

³⁵⁹ И. Тагиев, указ. соч., с. 58.

³⁶⁰ М.Ф. Ахундов, Из писем М.Ф. Ахундова Г. Меликову (Зардаби), акад. Б. Дорну, Мирза Мелкум-Хану и др., – Избранные философские произведения, с. 262-263.

տերից եւ թեժ քննարկումներից հետո խորհուրդը մերժել է նրա առաջարկը: Օսմանյան գիտնականները նիստերից մեկի ժամանակ ընդունել են, որ կարիք կա բարեփոխելու օսմաներենի այբուբենը, սակայն պատճառաբանել են, որ Ախունդովի ներկայացրած նախագիծը չի լուծում օսմաներենի տպագրության հեշտացման խնդիրը, այն շարունակում է մնալ դժվար³⁶¹:

Միաժամանակ, նրանք նշել են, որ այբուբենը փոփոխման ենթարկելու դեպքում նախկինում գրված օսմաներեն գործերը կարող են մոռացվել³⁶²: Ախունդովը, մեկնաբանելով իր բարեփոխման նկատմամբ թուրք գիտնականների առարկությունները, դրանք համարել է ուղղված ոչ այնքան իր առաջարկի, որքան արաբական այբուբենը ընդհանրապես բարեփոխելու դեմ: Ի պատասխան բոլոր առարկությունների՝ Ախունդովն առաջարկել է ընդհանրապես հրաժարվել «իսլամական» այբուբենից, ընդունել գրի եւրոպական համակարգն ու գրել ձախից աջ: Նա Ստամբուլում ներկայացրել է այբուբենի իր երկրորդ նախագիծը՝ հիմնված սլավոնական այբուբենի վրա: Տվյալ նախագիծը առավել եւս մերժվել է³⁶³:

Պոլսում ունեցած անհաջողությունից հետո Ախունդովը շարունակել է արաբական այբուբենի հիման վրա գրի համակարգը փոխելու իր գործունեությունը: Միրզա Ֆաթալին գրել է նոր նախագծեր, բրոշյուրներ եւ դրանք ուղարկել է Օսմանյան Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի իշխանության եւ գիտության ներկայացուցիչներին: Մտավորականը մտադիր էր իր նոր՝ լատինական այբուբենի վրա հիմնված այբուբենը կիրառելի դարձնել ոչ միայն Այսրկովկասի թյուրքերենի եւ օսմաներենի, այլ նաեւ պարսկերենի համար: 1868 թ. Պարսկաստան ուղարկված նրա նամակից հայտնի է դառնում, որ նա իր լատինատառ այբուբենը ներկայացրել էր Թիֆլիսում Իրանի գլխավոր հյուպատոս Ալի խանին: Վերջինիս հորդորով էլ Ախունդովը նամակով դիմել էր պարսկական արքունիքում բարձրաստիճան պաշտոնյա Էմին ուլ Մուլք Փաշա խանին՝ խնդրելով նրան Պարսից շահի եւ Իրանի լուսավորության նախարարության առջեւ միջնորդել հոգուտ նոր այբուբենի իր նախագծի³⁶⁴:

³⁶¹ Д. Джафаров, указ. соч., с. 172.

³⁶² A.S. Levend, Türk dili'nde gelişme ve sadeleşme evreleri, s. 156.

³⁶³ И. Тагиев, указ. соч., с. 59; О. Иагвердијев, Мирзэ Фэтэли вээрэб алифбасы, Мэгалэлэр мэчмуэси, с. 91; A.S. Levend, Türk dili'nde gelişme ve sadeleşme evreleri, s. 156.

³⁶⁴ М.Ф. Ахундов, Письмо Паша-Хану, Избранные философские произведения, с. 264.

Նույն տարում Ախունդովը նամակով դիմել է անձամբ Իրանի լուսավորության նախարարին, որում կոչ է արել փոխել «մահմեդական» այբուբենը եւ այդ բարեփոխմամբ հավերժ մնալ Իրանի պատմության մեջ³⁶⁵: Սակայն Իրանի լուսավորության նախարարության պատասխան նամակում նրան հայտնել են, որ Իրանում գոհ եւ բավարարված են արաբատառ այբուբենի պարսկական տարբերակներից եւ, որ մտավորականի կազմած այբուբենը Իրանում արմատավորվելու հող երբեք չի ստանա³⁶⁶:

Նոր այբուբենի կյանքի կոչման երկար տարիների փորձերից, Իրանի եւ Օսմանյան կայսրության դեսպանների, նախարարների, պալատական խորհրդականների հետ անձնական հանդիպումներից, ակտիվ նամակագրությունից հետո Ախունդովն ի վերջո հիասթափվել է՝ բախվելով այն ժամանակների մահմեդական պահպանողական դասի ամուր պատին: Նրա հիասթափությունը կարելի է պատկերացնել հետեւյալ տողերում. «Նոր այբուբենի նշանակությունը ես պարզաբանեցի մարդկանց, որոնք կանգնած էին Օսմանյան իշխանության կերակրամանի մոտ: Սակայն նրանք ինձ չկարողացան հասկանալ: Օսմանյանների իշխանավորները յուրահատուկ ավանակներ են, որոնք չունեն ո՛չ խելք, ո՛չ էլ խառնվածք: Հետո ես նոր այբուբենի նախագիծը ներկայացրի Իրանական պետության ղեկավարներին: Նույնը չի կարելի ասել իրանցիների մասին: Սակայն այստեղ արդեն առկա է այլ կարգի հիվանդություն: Շարժվելով ինքնահավանության, թշնամանքի, անտեղի հպարտության, կամակորության զգացումներով եւ խարդավանքներով՝ նրանք գիտակցաբար չեն ցանկանում լսել եւ ընդունել ուրիշների ասած ճշմարտությունը կամ այն, ինչը խելամիտ է: Այս գիծը արմատավորվել է իրանցիների բնության մեջ, եւ նրանք՝ հավատալով իրենց կատարյալ իմացությանը, ոչ մի դեպքում չեն ընդունի ուրիշի խելամիտ խորհուրդը, նույնիսկ եթե համոզված են դրա խելամտության մեջ»³⁶⁷:

Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի կազմած այբուբենի վերջնական տարբերակը բաղկացած էր 42 նշանից ու գլխավորապես հիմնված էր լատինական եւ սլավոնական այբուբենների վրա³⁶⁸: Նոր այբուբենը կազմվել էր ոչ միայն թյուրքերեն լեզվի, այլեւ արաբական այբուբենն օգտագործող բոլոր լեզուների համար: Ախունդովի այբուբենում ներ-

³⁶⁵ М.Ф. Ахундов, Письмо министру просвещения Ирана, с. 274.

³⁶⁶ Там же, Письмо к Мунифу эфенди, с. 277.

³⁶⁷ Там же, Письмо Шах-Заде, с. 285.

³⁶⁸ Д. Джафаров, указ. соч., с. 175.

առվել էին ձայնավորները, որոնք արաբերենում բացակայում են: Արդյունքում ստեղծվել էր 32 ձայնավորից ու 10 բաղաձայնից կազմված այբուբեն³⁶⁹:

Ախունդովն իր լատինատառ այբուբենը կոչում էր «նոր մահմեդական այբուբեն»: Նա Այսրկովկասի մահմեդականներին դիտում էր որպես մեկ ամբողջություն: Նրա մոտ առկա էր այդ շրջանում տարածված հավաքական ինքնագիտակցությունը՝ հիմնված կրոնական ընդհանրության վրա: Ախունդովը հաճախ օգտագործում էր «մահմեդական ազգ» եզրույթը, իսկ իրեն համարում էր այդ «ազգի» ներկայացուցիչ³⁷⁰:

Միրզա Ֆաթալի Ախունդովն ապրել ու ստեղծագործել է Ռուսական կայսրությունում, դրա այն հատվածում, որտեղ մեծամասնություն էր կազմում թյուրքախոս զանգվածը: Սակայն նրա գրական եւ հասարակական գործունեության մեջ հստակ երեւում է մշակութային կապը Իրանի հետ: Ավելին, մտավորականը ժամանակին իր հոգեւոր հայրենիք է անվանել Իրանը, սակայն ավելի շատ գրել եւ ստեղծագործել է թյուրքերեն³⁷¹:

Ախունդովը մեծ սպասելիքներ ուներ նաեւ ցարական Ռուսաստանից, որը աստիճանաբար փորձում էր վերափոխել Այսրկովկասում մահմեդականների՝ դարերով արմատացած կրթական համակարգը՝ հիմնված կրոնական սահմանափակ կրթության վրա: Պատահական չէ, որ մտավորականն իր այբուբենի բարեփոխման նախագիծն առաջինը ներկայացրել էր ցարական իշխանությանը եւ փորձում էր այն կյանքի կոչել հենց Այսրկովկասում: Սակայն քրիստոնեական գաղափարախոսության կրող ցարական Ռուսաստանը ԺԹ դ. կեսին չգնաց նման համարձակ քայլի եւ առաջ չանցավ իսլամական աշխարհի երկու գլխավոր պետություններից՝ Օսմանյան կայսրությունից ու Իրանից: Այնուամենայնիվ, Ախունդովի գործունեության, օսմանյան եւ իրանական պետական շրջանակների հետ շփումների եւ նամակագրության մասին Կովկասի ռուսական իշխանությունը տեղյակ է եղել: Լինելով ռուսական պետական ապարատի աշխատող եւ սպա՝ Ախունդովն ամեն անգամ նամակ ուղարկելուց կամ Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց առաջ բացատրագիր է գրել եւ ներկայացրել իր նամակների բովանդակու-

³⁶⁹ **И. Тагиев**, указ. соч., с. 58-59.

³⁷⁰ **М.Ф. Ахундов**, Письмо министру просвещения Ирана, Избранные философские произведения, с. 275-276.

³⁷¹ **Т. Свентоховский**, Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане, – Азербайджан и Россия: общества и государства, Вып. 4, Москва, 2001; http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_002.htm.

թյունն ու նպատակները: Հայազգի Մաքրոմ խանին ուղարկած իր նամակներից մեկում Ախունդովը գրում էր, որ շատ անգամ ռուս պաշտոնյաները հարցրել են իրեն, թե որ փոփոխում է գտնվում այբուբենի փոփոխման նախագիծը եւ արդյոք անօգուտ չեն իր ջանքերը³⁷²:

Պետք է նշել, որ ցարական իշխանությունը, տեղյակ լինելով Ախունդովի գործունեությանը, հավանություն էր տալիս դրան³⁷³: Ավելին, այդ շրջանի քաղաքական իրադրությունը վերլուծելով՝ կարելի է պնդել, որ արաբատառ այբուբենի փոխարինումը բխում էր Ռուսական կայսրության աշխարհաքաղաքական եւ տեղական (նկատի ունենք Այսրկովկասը) շահերից: Արաբատառ գիրը լատինական կամ սլավոնական այբուբենով փոխարինելը թույլ կտար Այսրկովկասի եւ Ռուսաստանի այլ շրջանների մահմեդականներին կտրել Ռուսաստանի հակառակորդներ համարվող Օսմանյան կայսրության եւ Իրանի քաղաքական, մշակութային ազդեցությունից, նաեւ արագացնել թյուրքախոսների մասնակի ռուսացումը: Նման նկատառումներից ելնելով՝ ռուսական իշխանությունը ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Դաղստանի ժողովուրդների համար կազմեց եւ տեղում ներմուծեց լատինական այբուբեն: Սակայն Իրանի եւ Օսմանյան կայսրության հետ մշակութային եւ կրոնական սերտագույն կապերով կապված Այսրկովկասի մահմեդականների՝ այդ թվում թյուրքախոսների համար, արաբատառ այբուբենի փոփոխությունը համարվում էր դեռ չհասունացած:

Այնուամենայնիվ պետք է արձանագրենք, որ Ախունդովի թյուրքալեզու գրական գործունեությամբ պարսկերենը որպես Արեւելյան Այսրկովկասում գրական լեզու սկսեց դուրս մղվել³⁷⁴: Այս իրողությունը ռուսական իշխանության կովկասյան քաղաքականության գլխավոր նպատակներից մեկն էր:

Կարող ենք վստահաբար նշել, որ Ախունդովը ստեղծագործական առումով կրում էր պարսկական մշակույթի ազդեցությունը: Նրա գրած պիեսները թարգմանվել են նաեւ պարսկերեն եւ իրենց դերն ունեցել Իրանում լուսավորչական միտումների ձեւավորման գործում³⁷⁵: Սակայն նրա քաղաքական հայացքները ձեւավորվել են ռուսական

³⁷² **М.Ф. Ахундов**, Дорогой Рухильгудс, Избранные философские произведения, с. 289.

³⁷³ Там же, Высокому правительству Ирана, с. 352.

³⁷⁴ Տե՛ս **T. Swietochowski**, op. cit., p. 26.

³⁷⁵ **Ա. Կոզմոյան**, Պարսից գրականությունը հետդասական զարգացումներում, – Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հտ. XXX, Երեւան, 2016, էջ 233:

միջավայրի ներգործությամբ: Ախունդովը լիարժեքորեն տեղավորվում էր ցարական իշխանության պատկերացրած «տեղական մահմեդական կադրերի» շրջանակում, որոնք «հավատարիմ եւ վստահելի կլինեին եւ կմտածեին ռուսաբար»³⁷⁶: Հենց նրա նման առաջադեմ մահմեդականների եւ ռուսամետ մահմեդական ազնվականության միջոցով էր ցարական ռուսական վարչակազմը փորձում ամրապնդել սեփական իշխանությունը եւ թուլացնել պարսկական ազդեցությունը:

Ինչ վերաբերում է այբուբենի բարեփոխման Ախունդովի ձգտմանը, ապա այն իրականություն դարձավ միայն Ի դ. 20-ական թթ.: Արդեն Թուրքիայի հանրապետության օրոք՝ 1929 թ. Մուսթաֆա Բենալի նախաձեռնությամբ արաբական այբուբենի փոխարեն շրջանառության մեջ մտավ եւ պարտադիր դարձավ թուրքերենի նոր՝ լատինատառ այբուբենը³⁷⁷: Նույն 1929 թ. Խորհրդային Ադրբեջանում հաստատված եւ կիրառության մեջ մտած ադրբեջաներեն լատինատառ այբուբենը բավական նման էր կես դար առաջ Ախունդովի կազմած այբուբենին³⁷⁸: Ախունդովի մահից կես դար անց տեղի ունեցած բեկումնային իրադարձությունները անշուշտ պայմանավորված էին նաեւ ԺԹ դ. երկրորդ կեսին նրա վարած ակտիվ գործունեությամբ:

Այսպիսով, մեծապես Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի գործունեության շնորհիվ եւ ցարական իշխանության ակտիվ համաձայնության պայմաններում ԺԹ դարի կեսերից պարսկերենը սկսեց զիջել իր դիրքերը՝ որպես Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության գրավոր լեզու: Ախունդովի գրական ժառանգությունն ու գործունեությունը հետագայում մեծ ազդեցություն ունեցան իր սերնդակիցների եւ նոր ձեւավորվող ավելի երիտասարդ սերնդի մտավորականների վրա: Ստեղծվեցին այն կարեւոր նախադրյալները, որոնց շնորհիվ հետագա տարիներին երկրամասի մահմեդականների եւ առաջին հերթին թյուրքախոսների համար նամակագրության, մամուլի եւ գրականության լեզու պիտի դառնար նորաստեղծ գրական թյուրքերենը:

³⁷⁶ А. Мильман, указ. соч., с. 105.

³⁷⁷ A.S. Levend, Türk dili'nde gelişme ve sadeleşme evreleri, s. 403.

³⁷⁸ Д. Джафаров, указ. соч., 176-177.

2.2 ԹՅՈՒՐՔԱԼԵՂՈՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՒ ՆՈՐ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁԵՒԱՎՈՐՈՒՄԸ

Ինչպես հայտնի է, մտավորականությունը ամեն մի հասարակության կրթված հատվածն է, որը որպես իր գործունեության արդյունք տալիս է մտավոր կամ հոգեւոր արգասիք: «Մտավորականություն» հայերեն եզրույթն իր ընկալմամբ եւ արտահայտած իմաստով ունի իր տարբերակները արեւմտյան եւ ռուսական գիտական դպրոցներում:

Ռուսական իրականության մեջ, սկսած ԺԹ դ. երկրորդ կեսից, տարածում է գտել «интеллигенция» եզրույթը, որի հիմքում ընկած է լատիներեն *intelligens* («իմացող», «հասկացող») բառը: Այն ստուգաբանվում է որպես հասարակության մտավոր զարգացած դասերի ամբողջություն, որոնք ապրում են քաղաքականության, գրականության եւ մշակույթի հետաքրքրություններով: «Интеллигенция» բառից առաջացել է «интеллигент» (մտավորական) եզրույթը, որը բնորոշում է «интеллигенция» (մտավորականություն) դասին պատկանող մարդուն³⁷⁹:

Ռուսական գիտական գրականության մեջ ընդունված է նաեւ հետեւյալ մոտեցումը. «интеллигенция»-ն հասարակության այն շերտն է, որը միավորում է մասնագիտորեն մտավոր գործունեությամբ եւ գեղարվեստական ստեղծագործությամբ զբաղվող, դրանից եկամուտ ստացող մարդկանց»: Ռուսական կայսրության, ապա նաեւ Խորհրդային միության ժամանակաշրջանում «интеллигенция»-ն լայն իմաստով ընկալվում էր նաեւ որպես հասարակության կրթված մասի այն հատվածը, որն իր վրա էր վերցնում ժողովրդի շահերն արտահայտելու, իշխանության առջեւ ժողովրդին ներկայացնելու գործառույթները³⁸⁰: Ռուսական գիտական շրջանակներում լայնորեն ընդունված է այն մոտեցումը, որ այս երեւույթը ձեւավորվել է արեւմտյան մշակույթի ազդեցության տակ, սակայն վերջնարդյունքում առաջ եկած բուն «интеллигенция» ասվածը հատուկ է միայն ռուսական իրականությանն ու մշակույթին³⁸¹:

Արեւմտյան գիտական միջավայրում մտավորականություն հասկացությունն ընդունված է կոչել «intellectuals» (ինտելեկտուալներ) եզրույթով: Մաքս Վեբերը «ինտելեկ-

³⁷⁹ Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, т. II, Вып. IV, СПб., 1909, с. 2046.

³⁸⁰ В.С. Меметов, В.Н. Расторгуев, Интеллигенция, Большая Российская Энциклопедия, т. 11, Москва, 2008; http://bigenc.ru/domestic_history/text/2013995.

³⁸¹ Б.А. Успенский, Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры, – Русская интеллигенция и западный интеллектуализм: История и типология, Москва, Изд. О.Г.И., 1999, с. 7.

տուալներ» եզրույթը բացատրել է որպես մարդիկ, որոնք ստանձնում են մշակութային հանրության առաջնորդությունը³⁸²: Ժամանակակից արեւմտյան գիտական շրջանակներում ինտելեկտուալների կամ մտավորականների դերը տեսնում են հրատապ հարցերի շուրջ նոր գիտակցություն ձեւավորելու մեջ: Ըստ այս կոնցեպցիայի՝ մտավորականությունը պարտավոր է հասարակական կարծիքի այնպիսի մթնոլորտ եւ միջավայր ստեղծել, որը կնպաստի հասարակության համակարգային վերափոխմանը (տրանսֆորմացիային)³⁸³: Չեխ հայտնի պատմաբան եւ տեսաբան Միրոսլավ Հրոխը նշել է, որ ինտելեկտուալները, նույնն է թե մտավորականությունը, ունակ է ազգ «ստեղծել», սակայն մինչեւ այդ պետք է ստեղծվեն այդ ազգի ձեւավորման համար անհրաժեշտ պայմանները: Մինչեւ էթնիկ կամ ազգային ինքնագիտակցության ձեւավորումը պետք է առաջանա այն, ինչը պետք է գիտակցել³⁸⁴:

Գերմանացի սոցիոլոգ Բերնհարդ Գեսենի եւ պատմաբան Յորգ Բաբերովսկու տեսության համաձայն կոմունիկացիայի բյուրոկրատական եւ արտաբյուրոկրատական խողովակները՝ օրենքներն ու որոշումները մի կողմից, դպրոցական կրթության, մամուլի եւ գրատպության ստանդարտացումը մյուս կողմից, նպաստում են միասնության գիտակցության ձեւավորմանը: Նման պատկերացումը հասարակության կրթված հատվածին (մտավորականությունը) մղում է իրենց հանրային ակունքներն ու ծագումը կապել կոնկրետ տարածքի հետ³⁸⁵:

Մտավորականության էթնոհամախմբող դերի վերաբերյալ մեր կարծիքով ունիվերսալ եւ գիտական բոլոր դպրոցների կողմից ընկալելի բանաձեւը տվել է խորհրդային նշանավոր ազգագրագետ ակադ. Յուլիան Բրոմլեյը: Նա պնդում է, որ ազգային ինքնագիտակցության ձեւավորման հարցում մտավորականությունը (ինտելիգենցիա) ակտիվ դերակատարություն ունի: Մտավորականությունը սերտ կապ ունի այն լեզվի եւ մշակույթի հետ, որոնք արտացոլում են էթնիկ կամ ազգային ինքնատիպությունը: Ուշադրության է արժանի նշանավոր ազգագրագետ-գիտնականի հետեւյալ դիտարկումը. «Պայքարելով մայրենի լեզվի եւ մայրենի լեզվով գրականության զարգացման համար՝

³⁸² R. Swedberg, The Max Weber dictionary: Key words and central concepts, Stanford, 2005, p. 127.

³⁸³ D.L. Sheth, Movements, intellectuals and the state: Social policy in nation-building, Economic and political weekly, Vol. 27, № 8, 1992, p. 425.

³⁸⁴ М. Хрох, От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе, – Нация и национализм, Москва, 2002, с. 122.

³⁸⁵ Й. Баберовски, Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе, Москва, 2010, с. 34.

մտավորականությունը հիմք է ստեղծում ազգային ինքնագիտակցության զարգացման համար»³⁸⁶: Բրոմլեյի այս պնդումը լիովին կիրառելի է ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասում ձեւավորված թյուրքախոս մտավորականության դեպքում, քանի որ այն իր գլխավոր խնդիրն էր համարում մայրենի լեզվի տարածումը դրա գրական գրավոր լեզվի ստեղծման միջոցով: Վերջինի արդյունքում էլ ձեւավորվեց նաեւ մայրենի լեզվով գրականություն եւ մամուլ, որոնք էլ դարձան այն գործիքն ու ամբիոնը, որոնց միջոցով արատհայտվում էին էթնիկ ինքնագիտակցության վերաբերյալ գաղափարները:

Թվում է, թե Արեւելյան Այսրկովկասում ձեւավորված թյուրքալեզու մտավորականությունը պետք է դիտարկել ավելի շատ հենց «ինտելիգենցիա» ռուսական եզրույթի շրջանակում, քանի որ երկրամասը ԺԹ դ. սկզբից Ռուսական կայսրության մի մասն էր, մեծ էր նաեւ վերոնշյալ մտավորականության վրա ռուսական մշակույթի, մտածողության, կրթության եւ ռուսերենի ազդեցությունը: Այսրկովկասում ռուսական տիրապետության հատատումից եւ ամրապնդումից հետո, Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի լուսավորչական գործունեության եւ Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի սկզբնավորման արդյունքում ԺԹ դ. երկրորդ կեսին երկրամասում ի հայտ էր եկել թյուրքալեզու մտավորականության նոր սերունդ:

Նոր տիպի ինտելիգենցիան առանձնանում էր մի քանի տեսանկյունից: Նախ եւ առաջ սրանք այն գործիչներն էին, ովքեր ծնվել էին արդեն ռուսական տիրապետության շրջանում: Ի տարբերություն նախորդ սերնդի՝ նրանք ընտրության հնարավորություն ունեին՝ կա՛մ սովորել ավանդական մահմեդական դպրոցներում (մոլլախանա, մեդրեսե), կա՛մ կրթություն ստանալ Այսրկովկասում ցարական իշխանության բացած ռուսական դպրոցներում եւ վարժարաններում: Ավելին, թյուրքալեզու մտավորականության նոր սերնդի մեծամասնությունը սկսեց բարձրագույն կրթություն ստանալ Մոսկվայի եւ Պետերբուրգի համալսարաններում: Նրանց մի մասը նույնիսկ հնարավորություն ստացավ կրթվել Եւրոպայում:

Իսլամական ավանդական կրթության դերի որոշակի նվազումը նպաստեց իրանական եւ օսմանյան միջավայրերի ազդեցության թուլացմանը: Միաժամանակ Արեւելյան Այսրկովկասի կրթված մտավորականության շրջանում դանդաղ տեմպերով եւ ոչ

³⁸⁶ Ю.В. Бромлей, Очерки теории этноса, Москва, 1983, с. 194-195.

զանգվածաբար, սակայն սկսեցին տարածվել այդ ժամանակաշրջանի եւրոպական գաղափարներ եւ արժեքներ:

Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդականների նոր սերնդի շարքերում իր գործունեությամբ առանձնացել է Հասան-բեկ Ջարդաբին: Հասան-բեկ Մելիքով Ջարդաբին ծնվել է 1842 թվականին, մեկ այլ վարկածի համաձայն էլ՝ 1837-ին, Շամախիի նահանգի Գյոքչայի գավառի Ջարդաբ գյուղում (ներկայումս՝ Ջարդոբ քաղաք-նավահանգիստ Կուր գետի հյուսիսային ափին)³⁸⁷: 1884 թ. «Կասպիյ» թերթում գրած իր հոդվածներից մեկում նա նկարագրում է ԺԹ դ. 50-ական թթ. Ջարդաբը, երբ իր իսկ խոսքով ինքը 7-8 տարեկան էր: Հեղինակի այդ խոսքերից կարելի է պնդել, որ նա ծնվել է 1842 թ.³⁸⁸: Հենց ծննդավայրի անունից էլ առաջացել է նրա ազգանվան երկրորդ՝ «Ջարդաբի» մասը, որով էլ մտավորականն առավել հայտնի է:

Ապագա մտավորականի հայրը՝ Սելիմ Մելիքովը եղել է Ջարդաբ գյուղի բեկը: Նա եւ Հասան-բեկի պապը՝ Ռահիմ-բեկը համարվել են իրենց շրջապատում կրթված եւ հայտնի մարդիկ³⁸⁹:

Հասան-բեկ Ջարդաբին եւ նրա ընտանիքը եղել են իսլամի սուննիական ուղղության հետետորդ³⁹⁰: Նա հիշատակում է, որ Ջարդաբում բնակչության հոգեւոր առաջնորդը սուննիական հոգեւորական շեյխ Հաջի-Աբդի էֆենդի Քարաջալին էր³⁹¹: Այսրկովկասի բնակչության վիճակագրական տվյալների հավաքածոյում Բաքվի նահանգի Գյոքչայի գավառի Ջարդաբ գյուղական համայնքի ամբողջ բնակչությունը 1886 թ. վիճակագրական տվյալներում ներկայացված է որպես թաթարներ³⁹²: Ինքը Ջարդաբին իրեն եւ իր համագյուղացիներին անվանում էր թաթար³⁹³: Իսկ 1906 թ. գրած մի հոդվածում Ջարդաբին իրեն եւ իր համերկրացիներին անվանում էր թյուրք³⁹⁴: Միաժամանակ պետք է նշել, որ Ջարդաբ անվանումը պարսկերեն է: Այն բաղկացած է զարդ (դեղին) եւ ար (ջուր) բառերից, որը թույլ է տալիս ենթադրել բնակավայրի եւ նրա բնակիչների

³⁸⁷ **Ի.Բ. Յարդաբի**, Сечилмиш эсэрлэри, Баку, 1960, с. 7; **Գ.Բ. Յարդաբի**, Избранные статьи и письма, Баку, 1962, с. 7.

³⁸⁸ Նույն տեղում:

³⁸⁹ **Ի.Բ. Յարդաբի**, Сечилмиш эсэрлэри, с. 8; **Գ.Բ. Յարդաբի**, указ. соч., с. 7.

³⁹⁰ **T. Swietochowski**, op. cit., p. 28.

³⁹¹ **Գ.Բ. Յարդաբի**, указ. соч., с. 65.

³⁹² Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Гёкчайский уезд, Зардобское сельское общество, Тифлис, 1893.

³⁹³ **Գ.Բ. Յարդաբի**, Избранные статьи и письма, с. 87, 90.

³⁹⁴ **Ի. Բ. Յարդաբի**, Иттиһади-лисан, Сечилмиш эсэрлэри, с. 244.

հնարավոր իրանական ծագման մասին³⁹⁵: Ավելին, ԺԹ դարում ուսումնասիրողները արձանագրել են Կուր գետի ափին մոտ՝ Զարդաբի եւ Ալվանդի ուղղությամբ բնակվող թաթերի մասին, որոնք դարձել էին թյուրքախոս եւ իրենց կոչում էին թաթար³⁹⁶: Հետեւաբար հնարավոր է նաեւ Զարդաբի թաթական ծագումը:

Հասան-բեկ Մելիքովը նախնական կրթությունը ստացել է Շամախիի քառամյա դպրոցում, որտեղ սովորել է այդ ժամանակաշրջանի համար ավանդական կրոնական առարկաներ³⁹⁷: Հիշելով իր մանկության տարիները՝ մտավորականը ղուրան կարդալը համարում էր իր համար պատիժ³⁹⁸: 1856 թ. Զարդաբին ընդունվել է Թիֆլիսի վարժարան (գիմնազիա), որտեղ 5 տարի սովորելուց եւ հաջողությամբ ավարտելուց հետո ընդունվել է Մոսկվայի համալսարանի Ֆիզիկա-մաթեմատիկական ֆակուլտետի Բնական գիտությունների բաժին³⁹⁹: Մոսկվայում ուսանելու տարիներին Զարդաբին ծանոթացել է ռուսական քաղաքակրթությանն ու մշակույթին, ինչը մեծ ազդեցություն է ունեցել ապագա մտավորականի հայացքների եւ գործունեության վրա: Հենց Մոսկվայում անցկացրած տարիներին Զարդաբիի մոտ արմատավորվել են Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության կենցաղը եւրոպական օրինակով վերափոխելու գաղափարները:

1869 թ. Հասան-բեկը Բաքվի Ռեալական գիմնազիայում սկսել է աշխատել որպես ուսուցիչ: Երիտասարդ մանկավարժը գիմնազիայում աշխատելու տարիներին իր համար պարզել է մի ուշագրավ փաստ, որ կրթօջախում մահմեդական աշակերտները չնչին տոկոս էին կազմում: Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդականները խուսափում էին իրենց երեխաներին ռուսական կրթական հաստատություններ ուղարկել: Դրանցում սովորող փոքրաթիվ մահմեդական երեխաներն էլ հիմնականում ունեւոր ընտանիքներից էին⁴⁰⁰:

Բաքվի Ռեալական գիմնազիայի իրականությունը Զարդաբիին մղել է մի գործունեության, որի նպատակն էր կազմակերպել երկրամասի մահմեդական երեխաների աշխարհիկ կրթությունը: Այդ նպատակով 1872 թ. նա հիմնել է «Աջակցություն սովորող

³⁹⁵ Գ.Ա. Գեյбуллаев, Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое обозрение), с. 94.

³⁹⁶ Բ. Миллер, Таты, их расселение и говоры, Баку, 1929, с. 9.

³⁹⁷ Современники о Зардаби, Баку, 1985, с. 3.

³⁹⁸ Գ.Б. Зардаби, указ. соч., с. 64.

³⁹⁹ Ի.Б. Зордаби, Сечилмиш Өсөрлөри, с. 11; Современники о Зардаби, с. 3.

⁴⁰⁰ Խ. Меликова, Биография Гасан бека Меликова Зардаби, Современники о Зардаби, с. 31.

մահմեդականներին» միությանը⁴⁰¹: Նա իր երկու աշակերտների հետ շրջել է Այսրկովկասի խոշոր բնակավայրերով, մահմեդական հարուստ առետրականներին, դրամատերերին ու բեկերին համոզել է դառնալ իր հիմնած միության բարեգործ-անդամ եւ ամսական որոշակի գումար վճարել ի աջակցություն երիտասարդ մահմեդականների կրթության⁴⁰²: Սկզբնական շրջանում Ջարդաբին իր սեփական տանը նախաձեռնել էր 10 պատանու կրթության գործը, սակայն ամեն ամիս նրա միության ֆինանսավորումը պակասում էր, քանի որ անդամագրված մեծահարուստ մահմեդականները հրաժարվում էին վճարել իրենց անդամավճարները⁴⁰³:

Ուշագրավ է, որ Բաքվում նման միություն հիմնելիս Ջարդաբին որպես օրինակ է վերցրել եւ ոգեշնչվել քաղաքի հայ համայնքից: Ջարդաբին գրում էր, որ Բաքվում իրենից դեռ 40 տարի առաջ հայերը բարեգործական միություն էին հիմնել, եւ դա այն պարագայում, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Բաքվում հայերը շատ չէին: Ջարդաբին իր հողվածներից մեկում հիացմունքով շարադրել է, թե ինչպես են հայ մեծահարուստները բարեգործական հիմնադրամին գումարներ նվիրաբերել՝ հայ երեխաներին կրթելու նպատակով⁴⁰⁴: Ջարդաբիի այս համեմատությունն ուշագրավ է նրանով, որ նա Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդականներին եւ առաջին հերթին թյուրքախոսներին համեմատում էր հարյուրամյակներ առաջ որպես ազգ կայացած հայ ժողովրդի հետ: Հետագայում՝ մտավորական ներկայացուցիչների ավելի երիտասարդ սերնդի ուսումնասիրության ժամանակ կտեսնենք, որ նրանց մոտ թյուրքախոս էթնիկ հանրույթի համեմատությունը հայերի եւ վրացիների հետ, նրանց դիտարկումը որպես Այսրկովկասի երեք հիմնական եւ իրավահավասար ժողովուրդներ՝ գնալով ավելի լայն տարածում է ստացել:

Ջարդաբիի կարծիքով նախ եւ առաջ պետք էր երկրամասի քոչվոր եւ կիսաքոչվոր բնակչությանը դարձնել նստակյաց, որպեսզի զարգանան գյուղատնտեսությունն ու առհասարակ տնտեսությունը, տեղացի բնակչությունը դառնա քաղաքակիրթ: Սրանով Ջարդաբին բարձրացնում էր Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքական ծագմամբ բնակչության համար ամենացավոտ հարցերից մեկը, քանի որ ռուսական կայսերական եւ հարեան հայ ու վրաց էթնոսների՝ էապես ավելի քաղաքակիրթ շրջանակում հայտնված

⁴⁰¹ **Ի.Բ. Зордаби**, Сечилмиш Өсөрлөри, с. 11; **Х. Меликова**, указ. соч., с. 33.

⁴⁰² **Г.Б. Зардаби**, Письмо в редакцию, – Избранные статьи и письма, с. 463-465.

⁴⁰³ **Х. Меликова**, указ. соч., с. 34.

⁴⁰⁴ **Ի.Բ. Зордаби**, Чәмијјәти-хејријјә бинасы, Сечилмиш әсәрләри, с. 210-211.

տվյալ հանրային զարգացման հնարավորությունն ուղղակի կապված էր քոչվոր կենսակերպից հրաժարվելու հետ: Երկրորդ քայլով, ըստ նրա՝ պետք էր հանձն առնել բնակչության կրթությունը: Զարդաբիի խոսքով ռուսական վարչակազմը չպետք է դպրոցների բացումն ու ֆինանսավորումը թողներ տեղացիների վրա, քանի որ նոր-նոր նստակյաց դարձող բնակչությունը դժվար թե ինքնական ստանձներ կրթվելու գործը⁴⁰⁵:

Այսրկովկասի մահմեդականների կրթության կազմակերպումը Զարդաբիի հրապարակախոսական հոդվածներում եւ ընդհանրապես մտավորականի գործունեության մեջ անկյունաքարային տեղ է զբաղեցրել: Զարդաբին «Էքինչի» եւ «Կասպիյ» թերթերում գրած իր հոդվածներում ակտիվորեն բարձրացնում էր Այսրկովկասում մահմեդականների կրթության հարցը: Հայտնի է, որ մտավորականը հայրենի գյուղում բեկերին եւ ունետորներին համոզում էր գումարային աջակցություն ցուցաբերել Զարդաբում դպրոց բացելու համար⁴⁰⁶: 1885 թ. դրությամբ ամբողջ Գյոքչայի գավառում գործում էր միայն մեկ մահմեդական դպրոց՝ Գյոքչայ ավանում: Նկարագրելով այս ոլորտում տիրող աղետալի վիճակը, երբ բնակչության միայն 4-5 տոկոսն էր գրագետ՝ Զարդաբին արձանագրում էր, որ ցարական իշխանությունը միջոցներ չունեի դպրոցներ բացելու նույնիսկ մեծ բնակչություն ունեցող գյուղերում, իսկ մահմեդական գյուղական բնակչությունը բացասական էր վերաբերվում կրթություն ստանալու մտքին⁴⁰⁷:

ԺԹ դ. կեսին Այսրկովկասում մահմեդականների մեծ մասը հրաժարվում էր սեփական երեխաներին ուղարկել ոչ միայն նորաբաց ռուսական դպրոցներ, այլեւ ավելի ուշ շրջանում բացված խառը՝ ռուս-թաթարական դպրոցներ, որտեղ առաջին տարում կրթությունը տարվում էր մայրենի լեզվով (թյուրքերենով): Ավանդական իսլամական դպրոցները ցարական կառավարությունը որպես կրթական հաստատություններ չէր ընդունում՝ համարելով, որ դրանցում երեխաների մեջ սերմանում էին կրոնական մոլեռանդություն⁴⁰⁸: Բացի այդ՝ Ռուսաստանի իշխանությունն ի դեմս լուսավորության նախարար իշխան Տոլստոյի ԺԹ դ. երկրորդ կեսին բացեցիբաց հայտարարում էր, որ կայսրության ծայրամասերում ռուսական կրթական համակարգի ներմուծումը այլ ժողո-

⁴⁰⁵ **Н.Б. Зардаби**, Чөмијјәти-хејријјә бинасы, Сечилмиш әсәрләри, с. 210-211.

⁴⁰⁶ **Г.Б. Зардаби**, Избранные статьи и письма, с. 55.

⁴⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 87:

⁴⁰⁸ **Е.А. Шершнёва**, Проблемы реформирования мусульманского образования в Российской империи в начале XX в., – Известия Алтайского государственного университета, Вып. 4, 2012, с. 266.

վորդներին «ռուսացնելու» նպատակ էր հետապնդում⁴⁰⁹: Տվյալ պարագայում լիովին հասկանալի էր դառնում, թե ինչու թյուրքախոս մահմեդականները խուսափում էին իրենց երեխաներին ուղարկել ռուսական դպրոցներ:

Զարդաբին ինքն էլ նշել է, որ 1883 թ. դրությամբ Բաքվի նահանգի բնակչությունը թշնամանք էր տաժում ժողովրդական վարժարանների նահանգային տնօրինության (դիրեկցիայի) նկատմամբ: Նման պայմաններում Արեւելյան Այսրկովկասի քաղաքներում ռուսական իշխանության նախաձեռնությամբ բացված ռուսական վարժարանները չէին կարող էապես ազդել մահմեդական բնակչության կրթվածության մակարդակի բարելավման վրա⁴¹⁰: Զարդաբին ժողովրդի կողմից դրսևորվող թշնամանքն ու բացասական վերաբերմունքը բացատրում էր նաեւ նրանով, որ բացվող դպրոցներում եւ վարժարաններում կրթությունը տարվում էր ռուսերենով, որը բնակչության մեծամասնության համար խորթ էր:

ԺԹ դ. վերջում Արեւելյան Այսրկովկասի գյուղական համայնքներում բացված ռուս-թաթարական դպրոցները Զարդաբին գնահատում էր որպես դրական երեւոյթ: Դրանցում երեխաներին սովորեցնում էին կարդալ եւ գրել եւ՛ ռուսերեն, եւ՛ թաթարերեն, հաշվել, ծանոթանալ մահմեդական կրոնին: Սակայն մտավորականը նշում էր, որ նման խառը դպրոցների թիվը խիստ փոքր էր: Այնտեղ սովորում էր թաթար գյուղացի երեխաների չնչին մասը: Բացի այդ՝ դպրոցն ավարտելուց հետո մնալով գյուղական միջավայրում, ուր ռուսերենը խորթ էր, նրանք շատ չանցած մոռանում էին այդ լեզուն: Թաթարերենի (Այսրկովկասի թյուրքախոսների լեզուն) ուսուցիչներն էլ այդ լեզվին թերի էին տիրապետում, իսկ որոշ դեպքերում նույնիսկ գրեթե անգրագետ էին: Նման պայմաններում թյուրքերեն գրի դասավանդման արդյունավետությունը եւս ցածր էր⁴¹¹:

Հասան-բեկ Զարդաբին նամակագրական կապի մեջ է եղել Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի հետ: Նամակագրությունից պարզ է դառնում, որ նրանց քննարկման գլխավոր հարցերն են եղել Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդականների կրթության կազմակերպումը եւ թյուրքալեզու թերթի հիմնումը: 1873 թ. Ախունդովին գրած նամակում Զարդաբին խոսում էր թաթարերեն լեզվով թերթ հրատարակելու նախաձեռնության

⁴⁰⁹ **А. Махмутова**, Становление светского образования у татар (борьба вокруг школьного вопроса, 1861-1917), Казань, 1982, с. 23; **Й. Баберовски**, указ. соч., с. 46.

⁴¹⁰ **Г.Б. Зардаби**, Избранные статьи и письма, с. 49.

⁴¹¹ Там же, Наши сельские школы, с. 218.

մասին, որին Կովկասի ցարական իշխանությունը Ջարդաբի կարծիքով բացասական էր վերաբերվում⁴¹²:

Նամակներից մեկում Ախունդովը մեջբերում էր Ջարդաբի հոդվածներում հաճախ կրկնվող հորդորը՝ «սովորե՛ք գիտությունը», եւ քննադատություն պարունակող հարց տալիս Հասան-բեկին՝ «որտե՞ղ սովորել, ումի՞ց եւ ի՞նչ լեզվով»: Միրզա Ֆաթալին իրավացիորեն նշում էր, որ գյուղերում դպրոցներ չկան, քաղաքներում էլ կան դպրոցներ, սակայն միայն պետական եւ ոչ բավարար քանակով. «Չկան ուսուցիչներ, որոնք տիրապետում են թյուրքերենին, պարսկերենին եւ արաբերենին, տվյալ լեզուներով չկան դասագրքեր: Հնարավոր է ուսուցումն իրականացնել ռուսերենով, սակայն նույնիսկ հզոր Ռուսական կայսրությունը ֆինանսական հնարավորություն չունի Այսրկովկասի ողջ գյուղական բնակչությանը՝ ներառյալ կանանց, ապահովելու կրթությամբ: Իսկ իրենք՝ մահմեդականները, առավել եւս դրամական միջոցներ չունեն սեփական դպրոցներ բացելու համար: Մահմեդականների շատ փոքր մասը հնարավորություն ունի փոքրիշատե գրագետ դառնալու թյուրքերեն, արաբերեն կամ էլ պարսկերեն գրել սովորելով, սակայն ոչ ավելին»: Ախունդովը հարցնում էր, թե ինչու է նման պայմաններում Ջարդաբին զարմանում, որ իր թերթը չեն գնում. «Ինչո՞ւ պետք է կարդալ չիմացող գյուղերի եւ քաղաքների բնակիչները, խաներից սերող ազնվականները, բեկերը, վաճառականներն ու չոբանները գնեն այդ թերթը»: Ախունդովը խնդրում էր իր այս մտքերը առանց խմբագրելու տպել «էքինչի» թերթում⁴¹³:

Մահմեդականների շրջանում երոպական արժեքներ, գրականության ու մշակույթի նկատմամբ սեր առաջացնելու նպատակն ունենալով՝ Ջարդաբին նախաձեռնել է Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքերենով առաջին թատերական ներկայացումները: 1873 թ.՝ Բաքվի Ռեալական դպրոցում դասավանդելու շրջանում, դպրոցում ուսանող եւ ապագա հայտնի դրամատուրգ Նաջաֆ-բեկ Վեզիրովի հետ Ջարդաբին դպրոցի շենքում բեմադրել է ներկայացում՝ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի «Լենքորանի խանության վեզիրը» պիեսի հիման վրա⁴¹⁴: Նույն տարում նրանք բեմադրել են նաեւ Ախունդովի

⁴¹² Г.Б. Зардаби, Избранные статьи и письма, Письмо М.Ф. Ахундову, с. 466.

⁴¹³ М.Ф. Ахундов, Письмо Гасан-Беку, Избранные философские произведения, Баку, 1953, с. 333-334.

⁴¹⁴ История всемирной литературы в девяти томах, т. 7, с. 218; А.А. Алиева, указ. соч., с. 3.

«ժլատի արկածները» պիեսը⁴¹⁵: Սրանով Հասան-բեկ Ջարդաբին համարվում է Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքալեզու թատրոնի հիմնադիրը:

Հասան-բեկ Ջարդաբի գործունեության գլխավոր ձեռքբերումը համարվում է Այսրկովկասում առաջին թյուրքալեզու թերթի հիմնադրումը: Սկսած 1873 թվականից՝ Ջարդաբին դիմում էր Կովկասի ռուսական ղեկավարությանը՝ խնդրելով թույլ տալ թյուրքերենով թերթ հրատարակել: Հարկ է նշել, որ մտավորականն այս դժվար գործը նախաձեռնել էր թատերական ներկայացումներ կազմակերպելու, պատանի մահմեդականներին աշխարհիկ կրթություն տալու իր նախաձեռնությունների նկատմամբ մահմեդական հասարակության բացասական վերաբերմունքից հետո:

Ինքը Ջարդաբին թյուրքալեզու թերթ հիմնելու մտահղացման մասին ժամանակին ասել է. «Կաթիլը քար է ծակում: Ի վերջո կհասկանան, որ ես իրենց ընկերն եմ, կհասկանան դպրոցի եւ թատրոնի օգուտը: Իսկ եթե նրանց տայինք նաեւ թերթ, կշրջեինք մահմեդականների ամբողջ աշխարհայացքը»⁴¹⁶:

Ի վերջո, 1875 թ. ցարական իշխանությունը թույլատրել է Բաքվում թյուրքերենով թերթ հրատարակել: Ջարդաբին իր հիմնած պարբերականն անվանել է «Էքինչի», որը թարգմանաբար նշանակում է «հողագործ», «մշակ»:

«Էքինչի»-ն առաջին թյուրքալեզու թերթն էր ոչ միայն Այսրկովկասում, այլեւ ամբողջ Ռուսական կայսրությունում⁴¹⁷: Թեեւ թերթը գոյատեւեց միայն 2 տարի եւ հիմնականում տարածված էր թյուրքախոս հանրության նոր ձեւավորվող մտավորականության շրջանում, այնուամենայնիվ այն նաեւ խթան հանդիսացավ լուսավորության եւ թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի զարգացման համար⁴¹⁸:

Պատահական չէ, որ Ջարդաբիի գիտակից կյանքի մեծ մասի ընթացքում ցարական գաղտնի ոստիկանությունը հետեւել է նրան եւ նրա գործունեությանը⁴¹⁹: Պահպանվել են այս փաստը վկայող գաղտնի ոստիկանության զեկույցներ: Դրանցից մեկում Բաքվի նահանգապետարանի ոստիկանապետը զեկույցել է «ադրբեջանական» գրականության եւ ընդհանրապես մահմեդականների առաջադիմական շարժման մեջ «նոր հո-

⁴¹⁵ А.А. Алиева, указ. соч., с. 4; X. Меликова, указ. соч., с. 34.

⁴¹⁶ Նույն տեղում:

⁴¹⁷ T. Swietochowski, op. cit., p. 28; X. Меликова, указ. соч., с. 38.

⁴¹⁸ «Էքինչի» թերթի վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս սույն աշխատանքի երրորդ գլխում:

⁴¹⁹ Əkinçi, 1875-1877 (Tam mətni), Bakı, 2005, s. 16; Из «совершенно секретного» письма МВД Бакинского губернатора в департамент полиции от 14 ноября 1901 г. за № 1886, – Современники о Зардаби, с. 203-206.

վերի» մասին: Իր զեկույցում պաշտոնյան նշում էր, որ «ադրբեջանական» գրականության մեջ նորարարական երկերի հեղինակներ են հանդիսանում Բաքվում ապրող մի քանի մահմեդականներ, որոնց շարքում առաջինը կարելի է անվանել «Կասպիյ» թերթի թղթակից Հասան-բեկ Մելիքովին⁴²⁰:

Լինելով լրագրող եւ թղթակցելով ոչ միայն «Էքինչի», այլեւ ռուսալեզու «Կասպիյ», «Կովկաս» եւ «Նովոյե օբոզրենիե» թերթերին՝ Ջարդաբին համարվում է նաեւ Արեւելյան Այսրկովկասում մահմեդական լրագրության հիմնադիրը⁴²¹:

Ընդհանրապես Ջարդաբին Այսրկովկասի թյուրքերեն լեզվի եւ դրա կիրառման խնդիրների վերաբերյալ հետաքրքիր մտքեր է շարադրել: Ավելի ուշ շրջանում՝ 1906 թ. «Հայաթ» թերթում իր գրած «Լեզու եւ կրոն» հոդվածում մտավորականը բարձրացրել է լեզվի եւ կրոնի հարցը: Հոդվածում նա գրում էր. «Ամեն ազգ (միլլեթ) զարգանալու համար պետք է երկու բան վառ պահի: Մեկը տվյալ ազգի լեզուն է, մյուսը՝ կրոնը, դավանանքը (մազհաբ): Այս երկու հիմքերն են, որոնց վրա հենվում է ազգը: Եթե ազգը դրանցից մեկը կորցնում է, նրա մեջքն ասես կոտրված լինի: Եթե ազգը երկրորդն էլ է կորցնում, խառնվում է այլ ազգերի հետ եւ անհետանում»⁴²²:

Մտավորականի այս մտքում նկատվում է էթնիկ ինքնագիտակցության դրսեւորում եւ որոշակի ինքնության փնտրտուք: Նա գիտակցում է իրեն եւ իրեն նմանների տարբերությունը մյուսներից՝ նախ եւ առաջ այլադավան հայերից, վրացիներից, ռուսներից, ապա այլալեզու մահմեդական ժողովուրդներից, իսկ այդ տարբերության հիմքում դնում է էթնոսներին բնորոշող 2 կարեւոր գործոն՝ լեզուն եւ կրոնը⁴²³: Միաժամանակ Ջարդաբին իր հոդվածում լեզվով եւ կրոնով տարբերվող հանրույթի համար անվանում չի առաջարկում, ընդհակառակը՝ հոդվածում առաջ քաշվող խնդիրները քննարկելիս հաճախ կիրառում է «Ռուսաստանի մահմեդականներ» ընդհանրական եզրույթը⁴²⁴: Այնուամենայնիվ, Ջարդաբիի «Լեզու եւ կրոն» հոդվածի համատեքստը լիովին թույլ է տալիս պնդել, որ հեղինակը նկատի ուներ եւ առանձնացնում էր Արեւելյան Այսր-

⁴²⁰ Из «совершенно секретного» письма МВД Бакинского губернатора в департамент полиции от 14 ноября 1901 г. за № 1886, – Современники о Зардаби, с. 203-206.

⁴²¹ Современники о Зардаби, с. 3; Г.Б. Зардаби, Избранные статьи и письма, с. 9.

⁴²² Г.Б. Зардаби, Дил вә дин, Сечилмиш эсэрлэри, с. 237.

⁴²³ Հմմ. Ю.В. Бромлей, указ. соч., с. 17.

⁴²⁴ Г.Б. Зардаби, Дил вә дин, Сечилмиш эсэрлэри, с. 237.

կովկասի թյուրքալեզուներին կամ թաթարներին եւ նրանց մահմեդական կրոնը՝ լինի շիա, թե սուննի ուղղվածության:

Նույն տարում իր գրած «Միասնական լեզու» հոդվածում Ջարդաբին առաջ է քաշել նաեւ պանթյուրքիստական գաղափարներ: Նա առաջարկում էր՝ իր բնորոշմամբ պատմականորեն բաժանված թյուրքական լեզուները միավորել մեկ միասնական լեզվի մեջ⁴²⁵: Սակայն պետք է հաշվի առնել, որ մտավորականն այս երկու հոդվածները գրել է ոչ թե ԺԹ դ. երկրորդ կեսին, այլ 1906 թվականին, երբ ընդհուպ մինչեւ 1907 թ. ընտրվում էր որպես Բաքվի քաղաքային դումայի անդամ⁴²⁶: Ի դ. սկիզբը լիովին այլ իրականություն էր եւ պատմական այլ շրջան Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու բնակչության համար: Սակայն միեւնույն ժամանակ հենց ինքը Ջարդաբին եւ նրա հոդվածները այս երկու ժամանակահատվածների հաջորդականության, շաղկապվածության եւ էթնիկ ինքնագիտակցության վերափոխման (տրանսֆորմացիայի) խոսույն օրինակներ են:

Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի ծեւավորման եւ զարգացման գործում իր հետքն է թողել Հասան-բեկ Ջարդաբիի աշակերտներից Նաջաֆ-բեկ Վեզիրովը (1854-1926): Նա ծնվել է 1854 թ. Արցախի Շուշի քաղաքում: Հայրը՝ Ֆաթալին, եղել է Ջումրուդխաչ գյուղի ունեզրկված բեկ: Պատանի Նաջաֆը նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրի մահմեդական դպրոցում (մոլլախանա): Այդտեղ ընդունվելով միայն տասներկու տարեկանում՝ Վեզիրովը սովորել է պարսկերեն եւ կարդալ Ղուրան: 1867 թ. նա ընդունվել է Շուշիի ռուսական քաղաքային դպրոց, սակայն այնտեղ սովորել է ընդամենը մեկ տարի⁴²⁷: 1868 թ. Նաջաֆ-բեկ Վեզիրովը մեկնել է Բաքու եւ ընդունվել Բաքվի ռեալական դպրոց, որտեղ դասավանդում էր Հասան-բեկ Ջարդաբին: Վերջինի հետ նրա ծանոթությունն ու նրա ղեկավարությամբ ուսում ստանալը մեծ ազդեցություն են ունեցել Վեզիրովի հետագա գործունեության վրա: Հենց Ջարդաբիի նախաձեռնությամբ Բաքվի Ռեալական դպրոցում 1873 թ. բեմադրվել է երկու ներկայացում՝ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի պիեսների հիման վրա⁴²⁸: Ներկայացումներում ներգրավվել են բացառապես գիմնազիայի աշակերտները: Որպես տաղան-

⁴²⁵ **Н.Б. Зәрдаби**, Иттиҳади-лисан, Сечилмиш әсәрләри, с. 244.

⁴²⁶ **А. Мильман**, указ. соч., с. 221-222.

⁴²⁷ **Н.Б. Везиров**, Избранные произведения, Баку, 1950, с. 6; **N.B. Vəzirov**, Tərcümeyi-halım, Əsərləri, Bakı, 2005, s. 416; Азәрбајҹан әдәбијҹаты тарихи, Нәчәфдәј Вәзиров, Үч чилдә, II чилд, Бақы, 1960, с. 320.

⁴²⁸ История всемирной литературы в девяти томах, т. 7, с. 218. **А.А. Алиева**, указ. соч., с. 3; **Н.Б. Везиров**, Избранные произведения, с. 6; **N.B. Vəzirov**, Tərcümeyi-halım, Əsərləri, s. 416.

դավոր աշակերտի՝ Ջարդաբին բեմականացմանը ներգրավել է նաև Վեզիրովին, որը միաժամանակ հանդես է եկել որպես դերասան՝ մարմնավորելով կնոջ կերպար⁴²⁹: Ի դեպ, նա իր ինքնակենսագրականում նշում էր, որ հանդիսատեսների մեծ մասը հայեր էին⁴³⁰:

Ներկայացումների բեմադրությամբ տասնիննամյա Նաջաֆ-բեկը մասնակից է դարձել Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքալեզու թատրոնի ստեղծմանը: Հետաքրքրական է այն փաստը, որ ինքնակենսագրականում Վեզիրովն իրեն է համարում Այսրկովկասում թյուրքալեզու թատրոնի հիմնադիր: Նա ավելացնում է, որ հակառակ դրան՝ ուսուցիչ Հասան-բեկ Ջարդաբին «Հայաթ» թերթում թատրոնի հիմնադիր էր անվանում ինքն իրեն: Նրա հուշերից պարզ է դառնում, որ Վեզիրովի եւ Ջարդաբիի միջեւ տարակարծություն է եղել այն հարցի շուրջ, թե ով է Այսրկովկասում թյուրքալեզու թատրոնի հիմնադիրը⁴³¹:

Բաքվի ռեալական դպրոցն ավարտելուց հետո երիտասարդ Վեզիրովը մեկնել է Մոսկվա եւ ընդունվել տեղի Պետրովյան գյուղատնտեսական ակադեմիա⁴³²: Ինչպես տվյալ ժամանակաշրջանի Այսրկովկասի մահմեդական մտավորականության սերնդի այլ ներկայացուցիչներ, Նաջաֆ-բեկն էլ բարձրագույն կրթություն է ստացել Ռուսաստանում: Իր սերնդակիցների նման, նա էլ է ծանոթացել ժամանակի ռուսական մտավորական շրջանակներին եւ նրանց գաղափարներին:

Մոսկվայում սովորելու տարիներին Վեզիրովը թղթակցել է իր ուսուցիչ Հասան-բեկ Ջարդաբիի հիմնած «Էքինչի» թերթին: Իր հոդվածներում Վեզիրովը նկարագրում էր Մոսկվայի իրականությունը, իր կրթօջախի առօրյան⁴³³: Միաժամանակ նա ներկայացնում էր Այսրկովկասի մահմեդականների կենցաղի եւ բարքերի բացասական կողմերը՝ ի հակադրություն իր նոր միջավայրի: Օրինակ՝ հոդվածներից մեկում հեղինակը քննադատել է Այսրկովկասի մահմեդականների մոտ տարածված «աղջիկ փախցնելու» սովորույթը: Իսկ մեկ այլ հոդվածում նկարագրել է իսլամական դպրոցներում աշակերտներին ծեծելու՝ սովորական համարվող պրակտիկան⁴³⁴: Հատկանշական է, որ Վե-

⁴²⁹ **А.А. Алиева**, указ, соч., с. 4; **Х. Меликова**, указ. соч., с. 34; **Е.М. Аух**, указ. соч.

⁴³⁰ **N.B. Vəzirov**, Tərcümeyi-halim, Əsərləri, s. 417.

⁴³¹ Նույն տեղում:

⁴³² **Н.Б. Везилов**, Избранные произведения, с. 7.

⁴³³ **N.B. Vəzirov**, Əsərləri, s. 407.

⁴³⁴ Նույն տեղում, էջ 408-409:

զիրովը 1875-1877 թթ. «Էքինչի» թերթում գրած իր հոդվածներում օգտագործել է «մահմեդական ցեղ» (թայֆա) եզրույթը⁴³⁵:

Նաջաֆ-բեկ Վեզիրովը իր լուսավորչական եւ ակտիվ հասարակական գործունեությանը աչքի է ընկել ԺԹ դ. երկրորդ կեսի թյուրքախոս մտավորականության շարքում: Սակայն նա առավել հայտնի է որպես դրամատուրգ եւ Արեւելյան Այսրկովկասում առաջին թյուրքալեզու ողբերգության հեղինակ: Վեզիրովը 1874-1898 թթ. ընթացքում գրել է տասից ավելի պիեսներ՝ հիմնականում կատակերգական ժանրի: «Միսը քեզ, ուկորը ինձ» կատակերգությունում հեղինակը ծաղրել է մահմեդական կրոնավորների բարքերն ու տգիտությունը, հանդես եկել արաբա-պարսկական լեզվի հիման վրա կրոնական կրթություն տվող հետամնաց դպրոցները ժամանակակից կրթական հաստատություններով փոխարինելու պահանջով: «Դժբախտի ողբերգությունը» դրամայում Վեզիրովը ներկայացրել է մահմեդական հասարակության մեջ կնոջ ողբալի վիճակը⁴³⁶:

Հեղինակի համար բեղմնավոր են եղել հատկապես 1890-ական թվականները, երբ նա տեղափոխվել է Բաքու: 1890 թ. նա թյուրքերենով գրել է իր «Նետված քարը կրունկին է դիպչում» եւ «Ուշացած զոջումը օգուտ չի տալիս» կատակերգությունները, որոնցում ծաղրել է Այսրկովկասի մահմեդականների սնահավատությունն ու հետամնաց կենցաղը⁴³⁷: Հեղինակին ճանաչում են բերել 1895-1898 թթ. գրված «Անձրեւից հետո հեղեղի տակ» եւ «Մեր օրերի հերոսները» պիեսները, որոնցում ներկայացվել են ԺԹ դ. վերջի Այսրկովկասի կալվածատերերի, բեկերի եւ առեւտրականների բարքերը⁴³⁸:

Նաջաֆ-բեկ Վեզիրովի ամենահայտնի ստեղծագործությունը «Ֆահրեդդինի վիշտը» ողբերգությունն է՝ գրված 1896 թ.: Ստեղծագործության գլխավոր հերոսը ժամանակակից ազատական գաղափարներով ոգեշնչված երիտասարդ ազնվական Ֆահրեդդինն է: Ողբերգության հիմքում երկու կալվածատեր ընտանիքների թշնամանքն է՝ մի կողմից արտասահմանում կրթություն ստացած եւ հայրենիք վերադարձած Ֆահրեդդինի, մյուս կողմից՝ Ռուստամ-բեկի: Վերջինի կերպարում Վեզիրովը խտացրել է մահմեդական բնակչության պահպանողական շերտի հատկանիշները: Նրանք ընդդիմա-

⁴³⁵ N.B. Vəzirov, Əsərləri, s. 412.

⁴³⁶ Азербайжан әдәбијаты тарихи, Нәчәфбәј Вәзиров, с. 326; Н.Б. Везиров, Избранные произведения, с. 9.

⁴³⁷ N.B. Vəzirov, Əsərləri, s. 24-56.

⁴³⁸ Н.Б. Везиров, Из под дождя да под ливень, Избранные произведения, с. 19-69; там же, Герои наших дней, с. 115-159.

նում են ցանկացած նորության, մերժում գիտությունն ու ժամանակակից կրթությունը, ամենից վեր են դասում արյան վրեժի գաղափարը⁴³⁹: «Ֆահրեդդինի վիշտը» երկը համարվում է Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու գրականության պատմության մեջ առաջին ողբերգությունը, որով սկիզբ է դրվել տվյալ ժանրին⁴⁴⁰:

Վեզիրովի ստեղծագործությունները գրվել են Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքերեն լեզվով եւ համարվում են տվյալ ժամանակաշրջանի նոր ձեւավորվող թյուրքալեզու գրականության կարեւոր նմուշներ: Հեղինակի կատակերգությունները, դրամաները եւ հատկապես «Ֆահրեդդինի վիշտը» ողբերգությունը համալրել են Այսրկովկասի թյուրքալեզու թատրոնի խաղացանկը, որը մինչ այդ հիմնականում հիմնված էր Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի պիեսների վրա⁴⁴¹:

Վեզիրովը համարվում է ոչ միայն իր ուսուցիչ Ջարդաբիի գաղափարակից համակիրն ու գործընկերը, այլեւ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի գրական գործունեության, դրամատուրգիայի շարունակողը:

Արեւելյան Այսրկովկասում նոր սերնդի մտավորականության նշանավոր ներկայացուցիչներից Ախունդովի եւ Ջարդաբիի գաղափարակիցն էր բանաստեղծ Սեիդ Ազիմ Շիրվանին (1835-1888): Բանաստեղծի իսկական անունը եղել է Սեիդ Ազիմ Միր Ջաֆարզադե: Շիրվանի անունը նա վերցրել է ի պատիվ Արեւելյան Այսրկովկասի այդ հատվածի պատմական Շիրվան անվան: Սեիդ Ազիմը ծնվել է 1835 թ. Շամախի քաղաքում, մահմեդական հոգեւորականի ընտանիքում⁴⁴²: Վաղ հասակում կորցրել է հորը եւ մոր հետ տեղափոխվել վերջինիս կողմից պապի՝ մոլլա Հուսեյնի մոտ, ով բնակվում էր Դաղստանում: 11 տարի Շիրվանին այնտեղ սովորել է արաբերեն եւ պարսկերեն: 1855 թ. մեկնել է Իրաք եւ Սիրիա, սովորել տեղի կրոնական դպրոցներում: Վերադառնալով հայրենի Շամախի՝ նա հրաժարվել է կրոնավոր դառնալու մտքից, սկսել է զբաղվել գրական եւ կրթական գործունեությամբ: Այս քայլի համար պահպանողական մահմե-

⁴³⁹ История всемирной литературы в девяти томах, т. 7, с. 218; **Н. Б. Везиров**, Горе Фахреддина, Избранные произведения, с. 69-115.

⁴⁴⁰ **T. Swietochowski**, op. cit., p. 27; **N. B. Vəzirov**, Əsərləri, s. 4; История всемирной литературы в девяти томах, т. 7, с. 219.

⁴⁴¹ **А.А. Алиева**, указ. соч., с. 7.

⁴⁴² Азэрбајҹан эдэбијјаты тарихи, Сејид Өзим Ширвани, II чилд, Бақы, 1960, с. 291.

դական դասը նրան հռչակել է որպես «խելագար» եւ «մահմեդականների դավաճան»⁴⁴³.

Շիրվանին թյուրքերենով գրել է քասիդներ, գազելներ, ռուբայիներ, որոնց մեծ մասը նվիրել է Այսրկովկասի մահմեդականների այն ժամանակի արդիական խնդիրներին: Բանաստեղծի երկերը գրված են թյուրքերենով, սակայն պետք է նկատել, որ նրա պոետիկ լեզուն լի է արաբա-պարսկական բառերով, կրոնական եզրույթներով, որոնք խոսակցական թյուրքերենում պակաս կիրառելի էին: Այս փաստն անշուշտ մեծապես պայմանավորված է արեւելյան պոեզիայի դարավոր ավանդույթներով, որոնք Շիրվանի կյանքի տարիներին Այսրկովկասում դեռ կենսունակ էին:

Շիրվանիի ռեալիստական պոեզիայում կենտրոնական տեղ է զբաղեցրել մահմեդականների կրթության, նրանց շրջանում լուսավորության տարածման խնդիրը: Հասան-բեկ Ջարդաբիին ուղարկած «Կոչ Կովկասի մահմեդականներին» բանաստեղծությունում Շիրվանին իր կրոնակիցներին կոչ էր անում դուրս գալ խավարից, ընտրել կրթվելու ուղին: Նա դժգոհում էր, որ երկրամասի ամեն շրջանում տասնյակ հազարավոր մոլլաներ, ախունդներ ու դերվիշներ կային, որոնք միայն խավար եւ տգիտություն էին տարածում: Սրա կողքին ամեն շրջանում կարելի էր գտնել միայն 5-6 գրագետ մարդու: Հեղինակի բնորոշմամբ մյուս ժողովուրդների առջեւ ամոթի մեջ հայտնված մահմեդականների միակ փրկությունը գիտության մեջ էր⁴⁴⁴:

Հատկանշական է, որ Շիրվանին էլ իր կոչի մեջ օգտագործել է «մահմեդական ազգ» (միլլեթի իսլամ) եզրույթը՝ որպես մահմեդականների հավաքական ինքնության բնութագրիչ⁴⁴⁵: Ընդհանրապես Շիրվանիի մոտ առկա է մահմեդականներին որպես ազգ ներկայացնելու՝ այդ ժամանակաշրջանում տարածված գաղափարը: Սակայն միաժամանակ բանաստեղծն իր պոեզիայում Այսրկովկասի թյուրքախոսներին առանձնացնում էր մյուս մահմեդականներից: Որպես նրանց տարբերակող գործոն բանաստեղծի երկերում հանդես է գալիս թյուրքերեն լեզուն, որը Շիրվանին կոչում էր «թյուրքի»:

⁴⁴³ История всемирной литературы в 9-и томах, т. 7, с. 221.

⁴⁴⁴ С.А. Ширвани, К мусульманам Кавказа, – Современники о Зардаби, с. 207; S.Ə. Şirvani, Həsən bey Məlikova, Seçilmiş əsərləri, 3 cildde, с. 2, Bakı, 2005, s. 117-122.

⁴⁴⁵ S.Ə. Şirvani, Həsən bey Məlikova, Seçilmiş əsərləri, s. 117; С.А. Ширвани, Обращение к мусульманам Кавказа, – Обращение к сыну, Баку, 1961, с. 95.

Շիրվանին ժամանակին շատ էր ոգետրվել Այսրկովկասում առաջին թյուրքալեզու թերթի՝ «Էքինչի»-ի հիմնումով: Իր ոգետրությունն ու աջակցությունը նա արտահայտել է մի բանաստեղծությունում, որը նվիրել է Ջարդաբիին եւ նրա թերթին⁴⁴⁶: Դրանում Շիրվանին դիպուկ նկարագրել է Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս բնակչության վիճակը հետեւյալ տողերով.

Տարբեր լեզուներով բազում թերթեր կան,
Սակայն մեզ դրանից՝ ոչ մի օգուտ:
Չգիտենք մենք ռուսերեն, ֆրանսերեն լեզուն,
Ամեն ազգ իր լեզվի գրությունը գիտի,
Մենք չունենք ռուսական կամ ֆրանսիական կրթություն:
Եղել ենք մենք թյուրքախոս, պարսկերենին գերի,
Սակայն պարսկերեն էլ հիմնավոր չգիտենք,
Ժողովրդի մեծ մասը պարզամիտ է, անգրագետ:
Իսկ «Էքինչի»-ն մեզ համար ընդունելի է,
Գինը՝ հարմար, վաստակը՝ աղքատ⁴⁴⁷:

Պարսկերենին եւ արաբերենին կատարելապես տիրապետող Շիրվանին մեծ կարեւորություն էր տալիս մայրենի թյուրքերենին: Բանաստեղծի վերաբերմունքը աստիճանաբար հանրայնացող գրավոր թյուրքերենի նկատմամբ երեւում է նրա՝ թյուրքալեզու «Ջիյա» թերթի հիմնադիր Հաջի Սեիդ Ունսիզադեին նվիրված բանաստեղծության տողերում, որտեղ Շիրվանին Այսրկովկասի մահմեդականներին կոչ էր անում թյուրքերենից բացի սովորել նաեւ այլ լեզուներ.

Մեզ անհրաժեշտ է նվազագույնը երեք լեզու իմանալ,
Մեկը արաբերենն է, որով գրված է Ղուրանը:
Կարելու է, որ մենք իմանանք մեր հայրենիքում խոսվող լեզուն,
Անհրաժեշտ է հաստատապես, որ մենք կիրառենք թյուրքերեն բառը:

⁴⁴⁶ Տ.Փ. Տիրվանի, Seçilmiş əsərləri, c. 2, s. 60.

⁴⁴⁷ Նույն տեղում: Բանաստեղծությունների բառացի թարգմանությունը թյուրքերենից հայերեն մերն է:

Մյուսը ռուսերենն է՝ հարկավոր շատերին,

Որ հասկանանք օրենսդրությունը եւ առեւտրականներին...⁴⁴⁸:

Սեիդ Ազիմ Շիրվանին Շամախիում հիմնել է ԺԹ դ. երկրորդ կեսի Այսրկովկասի չափանիշներով արդիական դպրոց: Այստեղ Շիրվանին աշխատում էր որպես ուսուցիչ, դասավանդում թյուրքերեն, ռուսերեն եւ պարսկերեն⁴⁴⁹: Մինչեւ այս կրթական հաստատության բացումը Արեւելյան Այսրկովկասում գործում էին 2 տիպի դպրոցներ՝ կրոնական (մահմեդական) եւ ռուսական: Ցարական իշխանության հիմնած ռուսական դպրոցների թիվը փոքր էր, բացի այդ՝ այնտեղ սովորելը թանկ էր: Շիրվանիի դպրոցով սկիզբ է դրվել Այսրկովկասում խառը՝ ռուս-թաթարական դպրոցների ստեղծմանը: Շամախիի այս դպրոցը գործել է 19 տարի, որի ընթացքում այնտեղ կրթություն են ստացել Այսրկովկասի մահմեդական մտավորականության շատ ներկայացուցիչներ: Թյուրքերեն լեզվով դասագրքի բացակայության պայմաններում Շիրվանին ինքն էր դասագիրք հեղինակել, որում ընդգրկել էր սեփական բանաստեղծությունները, ասացվածքները, Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի պիեսները, նաեւ օտարերկրյա գրողների երկեր՝ իր կողմից արված թյուրքերեն թարգմանությամբ⁴⁵⁰:

Շիրվանին որպես ուսուցիչ դասավանդել է նաեւ 1874 թ. Շամախիում պետական թույլտվությամբ բացված «Մեջլիս» անունով դպրոցում: Շամախիի սուննիական հոգեւոր խորհրդի նախաձեռնությամբ հիմնված կրթական այդ հաստատությունը խառը տիպի էր՝ ե՛լ աշխարհիկ, ե՛լ հոգեւոր: Այնտեղ դասավանդվում էր ինչպես թյուրքերենը, այնպես էլ ռուսերենը⁴⁵¹: Դպրոցի ղեկավարությունը ստանձնել էր քաղաքի սուննիական հոգեւոր խորհրդի անդամ, 1879 թվականից Թիֆլիսում լույս տեսնող թյուրքալեզու «Չիյա» թերթի հիմնադիր Հաջի Սեիդ Ունսիզադեն, ով միաժամանակ դասավանդում էր նույն դպրոցում⁴⁵²:

1877 թվականից նույն Շամախի քաղաքի մեքթեբում (մահմեդական կրոնական ուղղվածությամբ դպրոց) Շիրվանին դասավանդել է թյուրքերեն գիր եւ շարիաթի դա-

⁴⁴⁸ С.А. Ширвани, Наставление, – Обращение к сыну, с. 99-100; Там же, Три языка, с. 103-104; S.Ə. Şirvani, Hacı Səid Ünsizadəyə, Seçilmiş əsərləri, cild. 2, s. 192.

⁴⁴⁹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Sejid Əzim Şirvani, с. 292; История всемирной литературы в девяти томах, т. 7, с. 221.

⁴⁵⁰ S. Ə. Şirvani, Seçilmiş əsərləri, s. 7.

⁴⁵¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Sejid Əzim Şirvani, с. 293.

⁴⁵² S. Ə. Şirvani, Seçilmiş əsərləri, с. 2, s. 7.

սեր⁴⁵³: Կրոնական դպրոցում դասավանդելու հիմնական շարժառիթը եղել է պատանիներին արաբատառ թյուրքերեն գիրն ուսուցանելն ու տարածելը, ինչը կնպաստեր նաև թյուրքախոսների շրջանում գրագիտության բարձրացմանը:

Սեիդ Ազիմ Շիրվանիին հաճախ համեմատում են Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի հետ, քանի որ երկուսն էլ ռեալիստական գրական հոսանքի հետետորդներ էին: Եթե Ախունդովը համարվում է թյուրքալեզու նոր արձակ գրականության հիմնադիրը, ապա թյուրքալեզու չափածոյի բնագավառում այդ կոչումը պատկանում է Շիրվանիին:

Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը, Սեիդ Ազիմ Շիրվանին եւ Նաջաֆ-բեկ Վեզիրովը ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասում սկիզբ առած թյուրքալեզու գրականության տվյալ դարաշրջանի ամենանշանավոր գրողներն են: Սակայն բացի դասական առումով գրողներից, տվյալ ժամանակահատվածում ձեւավորված մտավորականության մի կարեւոր մասն են կազմել նաև այն գործիչները, որոնք զբաղվել են հրապարակախոսությամբ, մանկավարժությամբ եւ լրագրությամբ: Ընդհանրապես, 1870-ական թվականներից սկսած թյուրքալեզու մտավորականության դասական ներկայացուցիչը «լրագրող-հրապարակախոս» կերպարով է հանդես գալիս:

Լրագրող-հրապարակախոս մտավորականի կերպարը սկզբնավորվել է Հասան-բեկ Զարդաբիի գործունեության արդյունքում: Նա ինքը որպես թղթակից աշխատում էր տարբեր ռուսալեզու թերթերի համար, իսկ 1875 թ. հիմնել էր իր սեփական թյուրքալեզու թերթը: Այս ավանդույթի շարունակողների մեջ իր գործունեությամբ առանձնացել է Մուհամմեդ-աղա Շահթախտինսկին (1846-1931): Նա ծնվել է 1846 թ. Արեւելյան Հայաստանի պատմական Նախիջեւան գավառի Շահթախտի գյուղում: Նախնական կրթությունը ստացել է Նախիջեւան քաղաքի մեդրեսեներից մեկում, այնուհետեւ 14 տարեկանում ավարտել է տեղական նախակրթարանը: Պատանի տարիներին Մուհամմեդը սովորել է պարսկերեն, արաբերեն, ռուսերեն, ծանոթացել է այս լեզուներով գրականությանը⁴⁵⁴:

Շահթախտինսկին իր հասուն տարիների կյանքն ապրել է Թիֆլիսում եւ Բաքվում: Նրա գործունեությունը կապված է Այսրկովկասի եւ նրա թյուրքախոս բնակչության հետ: 14 տարեկանում նա մեկնել է Թիֆլիս եւ ընդունվել տեղի վարժարան: 1865

⁴⁵³ Азәрбајҹан әдәбијҹаты тарихи, Сејид Әзим Ширвани, с. 293.

⁴⁵⁴ М. Шахтәли, Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006, s. 3-4.

թ. ավարտելով վարժարանը՝ 19-ամյա Մուհամմեդը մեկնել է Պետերբուրգ, որտեղ սովորել է գերմաներեն: 1871-1873 թթ. նա Գերմանիայի Լայպցիգ քաղաքի համալսարանում ուսումնասիրել է պատմություն, փիլիսոփայություն եւ իրավագիտություն: Որպես ազատ ունկնդիր 1873-1875 թթ. Շահթախտինսկին դասախոսություններ է լսել Փարիզի արեւելյան լեզուների դպրոցում, որտեղ էլ սովորել է նաեւ ֆրանսերեն⁴⁵⁵:

1875 թ. Մուհամմեդ-աղան վերադարձել է Կովկաս եւ հաստատվել Թիֆլիսում: 1870-ական թթ. նա թղթակցել է այստեղ լույս տեսնող «Կավկազ», «Նովոյե Օբոզրենիե», «Թիֆլիսսկիյ լիստոկ» թերթերին՝ հանդես գալով հրապարակախոսական հոդվածներով: Շահթախտինսկին շատ է ոգեւորվել Բաքվում 1875 թ. «Էքինչի» առաջին թյուրքալեզու թերթի հրատարակմամբ: Անձամբ չճանաչելով Հասան-բեկ Ջարդաբիին՝ 1876 թ. նամակ է ուղարկել նրան: Նամակում Շահթախտինսկին իր հիացմունքն է հայտնել Ջարդաբիի սկսած գործունեության առիթով: Նա պատմել է իր մասին՝ նշելով, որ բարձրագույն կրթություն է ստացել Պետերբուրգում, Փարիզում եւ Շվեյցարիայում, ուսումնասիրել է արտասահմանյան գրականությունը եւ, որ այդ պահին աշխատում է որպես «Թիֆլիսսկիյ վեստնիկ» թերթի քաղաքական բաժնի վարիչ: Շահթախտինսկին նամակում նշել էր, որ դեռեւս լավ չի տիրապետում թյուրքերենին, սակայն ցանկություն ունի համագործակցել Ջարդաբիի հիմնած «Էքինչի» թերթի հետ՝ ուղարկելով ռուսերեն հոդվածներ արտասահմանյան քաղաքականության վերաբերյալ⁴⁵⁶:

«Էքինչի» թերթի արգելումից մոտ երկու տասնամյակ անց՝ 1896 թ., Շահթախտինսկին ինքն է փորձել Թիֆլիսում թյուրքալեզու թերթ հիմնել՝ «Թիֆլիս» անունով: Սակայն ցարական իշխանությունը հավանություն չի տվել այդ նախաձեռնությանը՝ այն համարելով պանիսլամիզմի դրսեւորում: Մտավորականին հաջողվել է իր նպատակին հասնել 1903 թ., երբ Կովկասի իշխանության թույլտվությամբ Թիֆլիսում լույս է տեսել «Շարգ ի Ռուս» (Ռուսական արեւելք) թերթը, որը 1904 թվականից սկսել է լույս տեսնել ամեն օր՝ վերածվելով օրաթերթի⁴⁵⁷: Նույն թերթի 1903 թ. 115-րդ համարում գրած իր հոդվածում Շահթախտինսկին նշում էր, որ իր եւ իր համախոհների համար թյուրքալեզու թերթ հիմնելու դրդապատճառ է եղել հարեւան ազգերի՝ հայերի եւ վրացիների շր-

⁴⁵⁵ M. Şahıtaxlı, Seçilmiş əsərləri, s. 4-5.

⁴⁵⁶ И.С. Шахтагинский Гасан беку, Современники о Зардаби, с.172-173.

⁴⁵⁷ A. Aşırı, Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Bakı, 2009, s. 53.

ջանում ամեն օր լույս տեսնող թերթերի առկայությունը. «Հարեւան ազգերը՝ հայերը, վրացիները ունեն ամեն օր լույս տեսնող իրենց օրաթերթերը: Մենք էլ եկանք այն եզրակացության, որ նրանց թերթերի նման մեր թերթն էլ դարձնենք ամենօրյա եւ նորությունները ընթերցողներին ներկայացնենք նույն օրը»⁴⁵⁸: Այս ուշագրավ փաստը խոսում է այն մասին, որ ԺԹ դ. վերջին եւ Ի դ. սկզբին Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթի ամենազարգացած հատվածը՝ մտավորականությունը, իրեն առանձնացնում էր մահմեդական այլ էթնիկական խմբերից եւ նույնիսկ արդեն սկսել էր համեմատության եւ մրցակցության մեջ դնել Այսրկովկասի երկու հիմնական եւ վաղուց ձեւավորված ազգերի հետ: Որպես էթնոս ձեւավորվելու, համախմբվելու եւ զարգանալու ճանապարհը նրանք տեսնում էին արդեն կայացած ազգերից՝ հայերից եւ վրացիներից հետ չմնալու մեջ:

Մուհամեդ-աղա Շահթախտինսկին թղթակցել է նաեւ Բաքվում լույս տեսնող ռուսալեզու «Կասպիյ» թերթին: 1891-1893 թթ. նա եղել է «Կասպիյ»-ի գլխավոր խմբագիրը: Հենց այս թերթում է Շահթախտինսկին գրել մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից իր ամենաուշագրավ հոդվածը: 1891 թ. գրված «Ինչպես կոչել Այսրկովկասի մահմեդականներին» հոդվածում հեղինակն առաջարկում է Այսրկովկասի թյուրքախոսներին անվանել ոչ թե թաթար կամ մահմեդական, այլ «ադրբեջանցի», իսկ Այսրկովկասի թյուրքերենը՝ ադրբեջաներեն⁴⁵⁹: Սույն հոդվածն ամբողջությամբ ներկայացված եւ մանրամասն վերլուծության է ենթարկված մեր աշխատանքի երրորդ գլխում, որտեղ ի մի են բերված Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթի էթնիկ գիտակցության վերաբերյալ ուսումնասիրության առարկա ժամանակշրջանում լույս տեսած համանման հոդվածները:

Մուհամեդ-աղա Շահթախտինսկին որպես լեզվաբան եւ արեւելագետ հայտնի է նաեւ արաբական այբուբենի բարեփոխման իր նախագծով: Արաբական այբուբենի բարեփոխման եւ այն ավելի մատչելի դարձնելու գործունեության համար նրան ընդունված է համարել Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի գործի շարունակող⁴⁶⁰: Դեռ 1879 թ. նա հեղինակել է «Համաժողովրդական մահմեդական այբուբեն» գքույկը, որում ներկայացրել է

⁴⁵⁸ **М. Шахтатли**, Türk və tatar qövminə müraciət, Seçilmiş əsərləri, s. 89.

⁴⁵⁹ **М. Шахтагинский**, Как называть Закавказских мусульман, – «Каспий», № 93, Баку, 1891.

⁴⁶⁰ История всемирной литературы в девяти томах, т. 7, с. 218; **Е.М. Аух**, указ. соч.

արաբական այբուբենի բարեփոխման իր սկզբնական գաղափարները⁴⁶¹: Հետագա գործունեության ընթացքում Շահթախտինսկին անընդհատ կատարելագործել է իր այբուբենը եւ 1902-1903 թթ. այս խնդրի վերաբերյալ հրատարակել երեք գրքույկ՝ «Фонетическая Восточная Азбука», «Маленькая Азербайджанская Азбука», «Пояснительная записка о фонетической восточной азбуке»:

Արաբական այբուբենի բարեփոխման իր նախագծում Շահթախտինսկին ներկայացրել է արաբերենում չգրվող ձայնավորների իր տառատեսակները, որոնք տասն էին եւ իրենցից ներկայացնում էին մեզանում տարածված արաբական թվերը 0-ից մինչեւ 9-ը՝ հայելային (հակառակ) պատկերով⁴⁶²: Բացի այդ՝ նա փոփոխության էր ենթարկել արաբերենի բաղաձայների մի մասի գրությունը, որպեսզի դրանք միմյանցից տարբերվեին: Ի տարբերություն արաբերենի՝ Շախտախտինսկու նախագծում տառերը բառամիջում գրվում էին անջատ, ինչն ավելի էր հեշտացնում դրանց ընթերցանությունը⁴⁶³:

Հատկանշական է, որ հեղինակն իր գրքույկներից մեկն անվանել է «Փոքր ադրբեջանական այբուբեն»⁴⁶⁴: Ավելին, 1902 թ. լույս տեսած իր մեկ այլ գրքույկում թյուրքերեն եզրույթին զուգահեռ Շահթախտինսկին Այսրկովկասի թյուրքերենը հաճախ անվանում էր «ազերերեն»⁴⁶⁵: Եթե այս երկու հանգամանքին ավելացնենք նաեւ 1891 թ. «Կասախյ» թերթում նրա տպագրած հոդվածը, կարելի է պնդել, որ Մուհամեդ-աղա Շահթախտինսկին առաջին թյուրքախոս մտավորականն էր, ով պարբերաբար եւ հետետողականորեն Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս բնակչության եւ նրանց լեզվի համար շրջանառության մեջ էր դնում «ադրբեջանցի» եւ «ադրբեջաներեն» արհեստաձին եզրույթները, առաջարկում թաթար եզրույթի փոխարեն հենց տվյալ եզրույթն ընդունել որպես Այսրկովկասի թյուրքախոս բնակչության էթնանվանում: Ինչպես հայտնի է, դրանից միայն 2-3 տասնամյակ անց «Ադրբեջան» արհեստական եզրույթն առաջին անգամ, այն էլ պանթյուրքիստական քաղաքական հեռահար նպատակներից ելնելով՝ պաշտոնապես կիրառվեց որպես Արեւելյան Այսրկովկասում ձեւավորված պետության անվանում:

⁴⁶¹ **М. Шахтахтинский**, Seçilmiş əsərləri, s. 12.

⁴⁶² **М. Шахтахтинский**, Пояснительная записка фонетической восточной азбуке, Тифлис, 1902, с. 5.

⁴⁶³ Երկն տեղում, էջ 3-4:

⁴⁶⁴ **М. Шахтахтинский**, Маленькая Азербайджанская Азбука, фонетическое восточное письмо, – Seçilmiş əsərləri, s. 385.

⁴⁶⁵ **М. Шахтахтинский**, Пояснительная записка о фонетической восточной азбуке, с. 2.

Արեւելյան Այսրկովկասում արդիական կրթության տարածման, թյուրքալեզու մանուկի եւ գրականության ձեւավորման գործը պահանջել է նաեւ ֆինանսական լուրջ միջոցներ: Այս գործին մեծապես նպաստել է նոր ծնվող թյուրքախոս բուրժուազիան՝ ի դեմս մեծահարուստների Շամսի Աբդուլլայեւի, Մուսա Նադիեւի: Սակայն թյուրքախոս բուրժուազիայի ամենահայտնի եւ ունեւոր ներկայացուցիչը եղել է Հաջի Ջեյնալարդին Թադիեւը (1838-1924): Բաքու քաղաքի պատմական թաղամասում ծնված Թադիեւը երիտասարդ տարիքում որպէս առեւտրական կարողացել էր զգալի կարողություն կուտակել: Սակայն իր հսկայական կարողության հիմնական մասը Թադիեւը կուտակել էր ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Բաքվում սկսված նավթային բումի հաշվին⁴⁶⁶: Մասնավորապես, նրան էին պատկանում Բաքվի հարավում գտնվող Բիբի-էյբաթ նավթային հարուստ հանքավայրը, Կասպից ծովի առեւտրային նավատորմի նշանակալի մասը⁴⁶⁷:

Ուշագրավ է, որ Թադիեւը լինելով անգրագետ՝ հովանավորել է ամբողջ դպրոցներ, թերթեր, վճարել է Ռուսաստանում ու Եւրոպայում սովորող մահմեդական ուսանողների ուսման համար: Նրա բարեգործությունների հիմնական մասն ուղղվում էր մահմեդական բնակչության շրջանում կրթության եւ լուսավորության տարածմանը: Հենց Թադիեւի ֆինանսական օժանդակությամբ 1901 թ. Բաքվում բացվել է վարժարան իգական սեռի ուսանողների համար, որն ամբողջությամբ նոր երեսույթ էր Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական իրականության մեջ⁴⁶⁸: Նրա գումարային օժանդակության հաշվին էին գործում նաեւ նորաբաց ռուս-թաթարական դպրոցները: 1883 թ. Թադիեւի միջոցներով կառուցվել, իսկ 1893 թ. ընդարձակվել է Բաքվի թատրոնի շենքը, որը ստացել էր «Թադիեւի թատրոն» անունը: 1895 թ. այդ թատրոնի բեմում առաջին անգամ հնչել է թյուրքերենը՝ որպէս ներկայացման լեզու: 1897-1900 թթ. Բաքվի թատրոնում բեմադրվել են ներկայացումներ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի պիեսների հիման վրա⁴⁶⁹:

Հաջի Ջեյնալարդին Թադիեւն առանձնակի կարեւորություն էր տալիս թյուրքալեզու մանուկին: Նրան է պատկանում հետեւյալ խոսքը. «Իմ մեկ ձեռքը ղուրանի վրա նշանակում է, որ ես հավատարիմ եմ իմ կրոնին: Մյուս ձեռքս թերթի վրա է, ինչը նշանա-

⁴⁶⁶ Հմմ. **T. Swietochowski**, *op. cit.*, p. 23.

⁴⁶⁷ **Й. Баберовски**, *Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг.*, с. 323.

⁴⁶⁸ Նույն տեղում:

⁴⁶⁹ **Е.М. Аух**, *указ. соч.*; **А.А. Алиева**, *указ. соч.*, с. 7-9.

կում է, որ պետք է շարժվել առաջ»: 1897 թ. Թաղիելը Բաքվի ռուսներից գնել է ռուսալեզու «Կասախյ» թերթը, որը սկսել է ավելի շատ անդրադառնալ թյուրքախոս բնակչության տնտեսական, քաղաքական եւ մշակութային հարցերին: Իսկ արդեն Ի դ. սկզբին Թաղիելը ֆինանսավորել է թյուրքալեզու «Հայաթ» թերթը⁴⁷⁰:

Հատկանշական է այն փաստը, որ Հաջի Ջեյնալաբդին Թաղիելը, ինչպես եւ Մուհամեդ-աղա Շահթախտինսկին 1907 թ. մտել են Ռուսական կայսրության պետական դոմա՝ որպես Այսրկովկասի մահմեդական բնակչությունից ընտրված պատգամավորներ⁴⁷¹: Որպես Այսրկովկասի մահմեդականների շրջանում հեղինակավոր անձ՝ Թաղիելը փաստացի ներկայացնում էր Բաքվի թյուրքախոս բնակչության շահերը Բաքվի տեղական եւ Պետերբուրգի կենտրոնական կառավարական մարմիններում ու գործարար շրջանակներում⁴⁷²:

Ընդհանուր առմամբ ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասում նոր մտավորականության ձեւավորումը, կրթության եւ հասարակության բարեփոխման շարժումը կարելի է ընդգրկել նույն այս ժամանակաշրջանում Ռուսական կայսրության մահմեդականներով բնակեցված այլ շրջաններում տարածված շարժման շրջանակներում: Իսլամի նոր մեկնաբանություն տալու, մահմեդական հասարակությունը, նրա կենցաղը եւ առաջին հերթին կրթությունը բարեփոխելուն միտված այդ շարժումը մահմեդական աշխարհում սկիզբ է առել ԺԹ դ. կեսից եւ հայտնի է «ուսուլ ուլ ջադիդ» կամ «ջադիդիզմ» անվամբ, որն արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է նոր ձեւ, մեթոդ: 1880-ական թթ. Միջին Ասիայում եւ Մերձվոլգայում ջադիդիզմի եւ հատկապես՝ կրթության բարեփոխման գաղափարի հիմնական տարածողը եղել է Ղրիմի թաթար Իսմայիլ Գասպրինսկին, ով համարվում է նաեւ պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության հայրերից մեկը⁴⁷³: Մեր կարծիքով՝ ԺԹ դ. երկրորդ կեսին բուռն գործունեություն ծավալած թյուրքախոս մտավորականներին եւ առաջին հերթին Միրզա Ֆաթալի Ախունդովին ու Հասանբեկ Ջարդաբիին, ովքեր գլխավոր նպատակ էին համարում արաբատառ գրի եւ մահմե-

⁴⁷⁰ **Д.Б. Сеидзаде**, Азербайджанские Депутаты в Государственной Думе России, Баку, 1991, с. 7; **T. Swietochowski**, op. cit., p. 35.

⁴⁷¹ **Д.Б. Сеидзаде**, указ. соч., с. 42.

⁴⁷² **Й. Баберовски**, указ. соч., с. 323.

⁴⁷³ **A. Khalid**, The Politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia, Berkeley, 1998, p. 89-90; **K. Hitchens**, Jadidism, – Encyclopaedia Iranica, Vol. XIV, Fasc. 4, p. 339-346; **N. Devlet**, Studies in the politics, history and culture of Turkic peoples, Istanbul, 2004, p. 28.

դական դպրոցների արդիականացումը, կարելի է համարել Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրային ջադիդիզմի ներկայացուցիչներ:

Այսպիսով, ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասում ձեւավորվել էր նոր թյուրքալեզու մտավորականություն, որը ոչ միայն խոսում էր թյուրքերեն, այլեւ գրում էր գրական դարձած մայրենի լեզվով: Եթե Միրզա Ֆաթալի Ախունդովն իր գործունեության ժամանակահատվածի գերակշիռ մասում միայնակ էր, ապա այս գործիչները միմյանց հետ գտնվում էին անձնական եւ գրական կապի մեջ, հաճախ գործում էին համատեղ եւ ընդհանուր գաղափարների հիման վրա: Այսինքն՝ այս ժամանակահատվածում գործ ունենք ոչ թե առանձին-առանձին գործող կրթված անձանց, այլ նույն մտահոգություններն ունեցող մարդկանց՝ որպես մեկ ամբողջություն հանդես եկող հասարակական երեւոյթի հետ: Ընդ որում մտավորականության հենց այս սերունդը թյուրքերենը դարձրեց գրական լեզու եւ ինքն էլ սկսեց այն կիրառել ու տարածել: Միաժամանակ, թյուրքախոս մտավորականությունը, չհանդիսանալով Ռուսական կայսրության տիրապետող ազգի խավ եւ չունենալով իշխանական լծակներ, ինքնուրույն ձեռնարկեց թյուրքերեն լեզվով կրթության կազմակերպումը: Ստեղծվեցին փոքրաթիվ ռուս-թաթարական մասնավոր դպրոցները, որտեղ նոր գրականության հիմնադիրներն իրենք էին դասավանդում թյուրքերենն ու իրենց ստեղծագործությունները՝ որպես դասագրքային նյութեր: Նման գործունեությունը նպաստում էր էթնիկ ինքնագիտակցության ձեւավորմանը: Դրա ապացույցը թյուրքալեզու, երբեմն նաեւ ռուսալեզու գրական եւ հրապարակախոսական երկերում բարձրացվող էթնիկ պատկանելության հարցն էր: Էթնիկ ինքնանվանման փնտրտուքը որոշ դեպքերում հանգում էր «մահմեդական ազգ» կրոնական պարզունակ գիտակցությանը, որոշ դեպքերում էլ՝ հանգում «ադրբեջանցի» արհեստական եզրույթին: Էթնոնիմի վերջին՝ «ադրբեջանցի» տարբերակը հաճախ արդյունք էր Ռուսական կայսրությունում նոր-նոր ձեւավորվող պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության, որն իր որոշակի ազդեցությունն է ունեցել ԺԹ դ. վերջում Արեւելյան Այսրկովկասում ընթացած գործընթացների եւ գաղափարների վրա:

2.3 ՊԱՆԹՅՈՒՐՔԻՉՄԻ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԹՅՈՒՐՔԱԽՈՍ ՀԱՆՐՈՒՅԹԻ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՁԵԽՎՈՐՄԱՆ ՎՐԱ

Պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը ծնվել է ԺԹ դ. երկրորդ կեսին: Այն ենթադրում էր թյուրքալեզու բոլոր ժողովուրդների եւ ցեղերի, որոշ մեկնաբանությամբ էլ՝ Ուրալ-Ալթայան լեզվաընտանիքի լեզուներով խոսող ժողովուրդների, միավորումը մեկ միասնական՝ Թուրան պետության մեջ: Միավորումը պետք է տեղի ունենար Օսմանյան Թուրքիայի շուրջ⁴⁷⁴: Գիտական գրականության մեջ պանթյուրքիզմ եզրույթը հաճախ հանդիպում է նաեւ պանթուրանիզմ եւ թյուրքիզմ եզրույթներով: Որոշ հեղինակներ դրանք նույնացնում են, ոմանք էլ նշում դրանց միջեւ առկա տարբերությունները: Թյուրքիզմ եզրույթը հատկապես տարածված է Թուրքիայում, որոշ չափով նաեւ թյուրքալեզու նախկին խորհրդային եւ Ռուսաստանի դաշնային հանրապետություններում⁴⁷⁵: Գոյություն ունի նաեւ թյուրքիզմի եւ պանթուրանիզմի տարբերակումը, որը հիմնված է թյուրքիզմի գաղափարախոս Զիյա Գյոքալփի սկզբունքների վրա⁴⁷⁶: Ըստ Գյոքալփի՝ թյուրքիզմը նախատեսում էր նախ եւ առաջ թյուրք օղուզներից սերած ժողովուրդների (Փոքր Ասիայի թյուրքեր, Այսրկովկասի թյուրքախոսներ, թուրքմեններ) միավորումը մեկ պետության մեջ: Գյոքալփի պատկերացրած թուրանիզմն իր իսկ բնորոշմամբ՝ ավելի հեռահար գաղափար էր, որը պետք է միավորեր ոչ միայն օղուզներին, այլեւ թյուրքերի բոլոր ճյուղավորումներին⁴⁷⁷:

Պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունն առավել հայտնի է որպես Օսմանյան կայսրության գոյության վերջին շրջանի երեւույթ, որը դարձել էր երիտթուրքական իշխանության պաշտոնական քաղաքականությունը: Սակայն պանթյուրքիզմը նախապես ծագել է Ռուսական կայսրությունում՝ Ղրիմի եւ Վոլգայի թաթարների շրջանում⁴⁷⁸: Ռու-

⁴⁷⁴ **Зареванд**, Турция и Пантуранизм, Париж, 1930, с. 35; **Z. Gökalp**, The principles of Turkism, Leiden, 1968, p. 19-20; **F. Geogon**, Türk milliyetçiliyinin kökenleri, Yusuf Akçura, İstanbul, 1999, s. 7-8; **Ե. Ճէրէճեան**, Փանթուրանիզմը, Պէյրուֆ, 1998, էջ 5:

⁴⁷⁵ **И. Гилязов**, Тюркизм: Становление и развитие (характеристика основных этапов), Казань, 2002, с. 5.

⁴⁷⁶ Զիյա Գյոքալփի եւ նրա գաղափարների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս **Ա. Սաֆարյան**, Զիյա Գյոքալփը եւ «Թյուրքականության հիմունքները», Երեւան, 2012:

⁴⁷⁷ **Z. Gökalp**, op. cit., p. 17-19; **Ա. Սաֆարյան**, նշ. աշխ., էջ 79-80:

⁴⁷⁸ **Зареванд**, указ. соч., с. 37; **J.M. Landau**, Pan-Turkism: From irredentism to cooperation, London, 1995, p. 7; **И. Гилязов**, указ. соч., с. 14; **Н.С. Encausse**, Islam and the Russian empire: Reform and revolution in Central Asia

սական կայսրությունում պանթյուրքիզմի հիմնադիրներ ու առաջին քարոզիչներ են համարվում Ղրիմի թաթար մտավորական, հրապարակախոս եւ քաղաքական գործիչ Իսմայիլ Գասպրինսկին (1851-1914), ծագումով Կազանի թաթար, լրագրող եւ պատմաբան Յուսուֆ Աքչուրան (1876-1935), Այսրկովկասի թյուրքախոս մտավորականներ Ալի-բեկ Հուսեյնզադեն (1864-1940) եւ Ահմեդ-բեկ Աղաեւը (1868-1839)⁴⁷⁹:

Վերոնշյալ գործիչներից ամենաավագը՝ Իսմայիլ Գասպրինսկին 1883 թ. Ղրիմի Բախչիսարայ քաղաքում հիմնաժ «Թերջյուման» (թարգմանիչ) թյուրքալեզու թերթի միջոցով ոչ միայն բարձրացնում էր Ռուսական կայսրության մահմեդականների իրավունքների հարցը, անդրադառնում նրանց մշակութային եւ քաղաքական խնդիրներին, այլեւ քարոզում էր պանթյուրքիստական գաղափարներ⁴⁸⁰: Ժամանակակիցների խոսքով «Թերջյուման»-ի լեզուն հասկանալի էր ինչպես Ռուսական կայսրության թյուրքախոսների, այնպես էլ օսմանյան թյուրքերի համար⁴⁸¹: Գասպրինսկու համար իր թերթն ապացույց էր, որ բոլոր թյուրքերը կարող են միավորվել ընդհանուր լեզվի շուրջ⁴⁸²: Ռուսական կայսրությունում մահմեդական նոր տիպի դպրոցներ հիմնելու նախաձեռնությունը պատկանում էր հենց Գասպրինսկուն: 1883 թվականին նա Բախչիսարայում հիմնել է իր ժամանակակից մահմեդական դպրոցը, ուր վերապատրաստվելու են մեկնել ուսուցիչներ Միջին Ասիայից, Սիբիրից, նաեւ Այսրկովկասից: Ինքը Գասպրինսկին, մինչեւ 1883 թ. «Թերջյուման» թերթի հիմնումը, այցելել է վերոնշյալ շրջանները՝ այդ թվում Արեւելյան Այսրկովկաս, որտեղ ծանոթացել է տեղի թյուրքախոս մահմեդական մտավորականության հետ⁴⁸³: Հենց այդ շրջանում են ձեւավորվել նրա սերտ կապերը տեղի մտավորականության ներկայացուցիչների (Զարդաբիի, Ունսիզադե եղբայրների, Շահթախտինսկի եւն) հետ: Նրա մոտ աջակիցն ու գլխավոր գաղափարակիցն էր ծագումով թաթար Յուսուֆ Աքչուրան (Աքչուրին): Վերջինս հայտնի է իր «Երեք տիպի քաղաքականություն» ուսմունքով, որը բաղկացած էր երեք գաղափարախոսու-

University of California press, 1998, p. 60-61; **С.И. Алиева**, Модернизация в Азербайджане и на Северном Кавказе в начале XX века, – «Вопросы истории», № 11, Москва, 2014, с. 144.

⁴⁷⁹ **А. Сваранц**, Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Москва, 2002, с. 38; **Ш. Натали**, Пантюркизм от Анкары до Баку, Ереван, 2013, с. 39.

⁴⁸⁰ **J. M. Landau**, op. cit., p. 10; **И. Гилязов**, указ. соч., с. 16-17; **Зареванд**, указ. соч., с. 38.

⁴⁸¹ **Ю.Б. Османов**, Просветитель востока Исмаил Гаспринский, Симферополь, 2014, с. 135.

⁴⁸² **Z. Gökalp**, op. cit., 1968, p. 5.

⁴⁸³ **Ю.Б. Османов**, указ. соч., с. 129.

թյուններից՝ օսմանիզմ, պանիսլամիզմ, պանթյուրքիզմ⁴⁸⁴: Հարկ է նշել, որ Աքչուրան իր պանթյուրքիստական գաղափարի իրականացումը տեսնում էր նաև «թյուրքերի միջև պատնեշի պես խրված» հայերի եւ Հայաստանի ոչնչացմամբ⁴⁸⁵:

Պանթյուրանիստական կամ պանթյուրքիստական գաղափարները պարարտ հող էին գտնում Ռուսական կայսրության այն շրջաններում, որտեղ կար թյուրքական ծագմամբ հոծ բնակչություն՝ Ղրիմ, Թաթարստան, Միջին Ասիա: Այս տեսանկյունից բացառություն չէր նաև Արեւելյան Այսրկովկասը՝ իր գերակշռող թյուրքախոս բնակչությամբ: Հեղինակ Ջարեանդը եւ արդի ուսումնասիրող Բրենդա Շաֆերն իրավացիորեն նշում են, որ Արեւելյան Այսրկովկասում ԺԹ դ. կեսից ազդեցիկ էր պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը: Դա կապված էր այն բանի հետ, որ տեղի թաթարների (Այսրկովկասի թյուրքախոսների) մոտ չկար ազգային ինքնագիտակցություն եւ քարոզչությունը տարվում էր կրոնական հողի վրա⁴⁸⁶: Այս պայմաններում որպես իսլամի կենտրոն դիտվում էին Կոստանդնուպոլիսը եւ օսմանյան սուլթանը, ով կրում էր բոլոր մահմեդականների խալիֆի տիտղոսը⁴⁸⁷: Բացի այդ՝ պանիսլամիզմը ինքնագիտակցության ունիվերսալ բայց նաև ժամանակավոր լուծում էր Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների համար, եթե հաշվի առնենք այն անսովոր իրողությունը, որ նրանք միաժամանակ է՛լ թյուրքեր էին, է՛լ մեծամասամբ շիա մահմեդականներ⁴⁸⁸: Ինչպես նշում է Ջարեանդը, հետագայում այսրկովկասյան թաթարների շրջանում տարվող քարոզչությունը ստացել է էթնիկ բնույթ՝ թյուրքության հիման վրա. «Քարոզվում էր, որ օսմանյան թուրքն ու այսրկովկասյան թաթարն ունեն միեւնույն լեզու եւ մշակույթ»:

Անկասկած Իսմայիլ Գասպրինսկու պանթյուրքիստական գաղափարները, որոնք հիմնականում քարոզվում էին «Թերջուման» թերթի միջոցով, ազդեցություն էին ունենում Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս մահմեդականների եւ հատկապես մտավորականության վրա: Պանթյուրքիզմի գաղափարի ազդեցության տակ «մահմեդական» կրոնական գիտակցության կողքին ավելի էր տարածվում «թյուրքական» ինքնագի-

⁴⁸⁴ Յուսուֆ Աքչուրայի եւ նրա հայացքների վերաբերյալ մանրամասն տե՛ս **F. Geogon**, Türk milliyetçiliğinin kökenleri, Yusuf Akçura, İstanbul, 1999; **И. Гилязов**, указ. соч., с. 20-27.

⁴⁸⁵ **Ш. Натали**, указ. соч., с. 26.

⁴⁸⁶ **Зареванд**, указ. соч., с. 44; **B. Shaffer**, Borders and brethren: Iran and the challenge of Azerbaijani identity, Cambridge, 2002, p. 23.

⁴⁸⁷ **Зареванд**, указ. соч., с. 44.

⁴⁸⁸ **B. Shaffer**, op. cit., p. 23.

տակցությունը: Օսմանյան պետության հետ մշտապես պատերազմի եւ քաղաքական մրցակցության մեջ գտնվող Ռուսական կայսրությունում պանթյուրքիստական գաղափարների ազատ քարոզչությունն ու պանթյուրքիստական շարժման հետագա զարգացումն անհնար էր, քանի որ ցարական իշխանությունը իրավացիորեն պանթյուրքիզմի եւ պանիսլամիզմի մեջ ակնհայտ վտանգ էր տեսնում:

Իրավիճակն այլ էր Օսմանյան կայսրության պարագայում, որտեղ պանթյուրքիստական գաղափարները ողջունվում էին եւ դրանք կարելի էր ազատ քարոզել: Այս փաստը եւ պանթյուրքիզմի դոկտրինում Օսմանյան պետությանը տրվող առաջնակարգ դերը նպաստեցին նրան, որ պանթյուրքիստական շարժումը Ռուսաստանից տեղափոխվեց Օսմանյան Թուրքիա, գաղափարապես հասունացավ եւ տիրապետող դարձավ հենց այդ պետության մեջ:

Պատահական չէ, որ ԺԹ դ. վերջին տասնամյակում Ռուսական կայսրությունից, այդ թվում՝ նաեւ Արեւելյան Այսրկովկասից, բազմաթիվ թյուրքախոս ուսանողներ մեկնում էին Օսմանյան կայսրություն: Այնտեղ նրանք կրթություն էին ստանում, թղթակցում «Թյուրք յուրդու» (Թյուրքական հայրենիք), «Թյուրք սյոզլու» (Թյուրքական խոսք), «Իսլամ մեջմուասի» (Իսլամական ժողովածո) եւ մի շարք այլ համանման պանթյուրքիստական եւ պանիսլամիստական ամսագրերի⁴⁸⁹: Նրանց մեծ մասը Ի դ. սկզբին մասնակցեց երիտթուրքական շարժման ծնունդին եւ Օսմանյան կայսրությունում երիտթուրքական կուսակցության իշխանության հաստատմանը: Ավելին, հայտնի պանթյուրքիստներ Ալի-բեկ Հուսեյնզադեն, Ահմեդ-բեկ Աղաեւը, Մամեդ Էմին Ռասուլզադեն իրենց անմիջական մասնակցությունն ունեցան 1918 թ. Արեւելյան Այսրկովկասում «Ադրբեջան» անունով պետության ստեղծմանը:

Մեր ուսումնասիրության տեսանկյունից առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում առաջին պանթյուրքիստներից Ալի-բեկ Հուսեյնզադեն եւ Ահմեդ-բեկ Աղաեւը, քանի որ նրանք ծնվել էին Այսրկովկասում եւ հանդիսանում էին երկրամասի թյուրքալեզու մտավորականության ներկայացուցիչներ: Փաստացի նրանք են համարվում երկրամասում պանթյուրքիստական գաղափարների առաջին ներկրողները:

⁴⁸⁹ А. Сибгатуллина, Контакты тюркок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв., Москва, 2010, с. 232.

Նրանցից Ալի-բեկ Հուսեյնզադեն (1864-1940) ծնվել է 1864 թ. Բաքվի նահանգի Սալյան բնակավայրում: Վաղ հասակում կորցրել է հորը՝ շիա մուլլա Հուսեյնին, եւ նրա դաստիարակությունը ստանձնել է մոր կողմից պապը՝ Կովկասի շեյխ ուլ-իսլամ, շիայական ախունդ Ահմադ Սալյանին: 1875-1885 թթ. Հուսեյնզադեն սովորել է Թիֆլիսի գիմնազիայում: 1885 թ. ընդունվել է Պետերբուրգի համալսարան եւ դարձել է Ֆիզիկա-մաթեմատիկական ֆակուլտետի ուսանող⁴⁹⁰: Պետերբուրգում Հուսեյնզադեի վրա ազդեցություն են ունեցել ուսանողների շրջանում առկա ազգայնական գաղափարները: Նրան հատկապես գրավել է ռուս ուսանողների շրջանում տարածված պանսլավիզմի գաղափարը, ինչի ազդեցությամբ էլ Հուսեյնզադեն կառուցել է պանթյուրքիզմի իր հայեցակարգը⁴⁹¹:

1889 թ. Հուսեյնզադեն մեկնել է Օսմանյան Թուրքիա, որտեղ սկսել է տարածել պանթյուրանիզմի գաղափարները⁴⁹²: Իր Կոստանդնուպոլիս մեկնելը նա բացատրում էր հետեւյալ խոսքերով. «Ես թյուրք եմ, մահմեդական եմ: Թուրքիան թյուրքական եւ մահմեդական պետություն է: Այս զգացումից ելնելով այն ավելի շուտ իմ հայրենիքն է: Ես պետք է ճանաչեմ այս հայրենիքն ու իմ այս հայրենակիցներին»⁴⁹³: 25 տարեկան հասակում նրա արտահայտած այս միտքը մի քանի հետեւությունների տեղիք է տալիս: Նախ եւ առաջ այն, որ նոր ծնված պանթյուրանիստական գաղափարները, որոնք տարածվում էին «Թերջյուման» թերթի միջոցով, արձագանք էին գտնում Ռուսական կայսրության թյուրքախոսների, այդ թվում՝ նաեւ Այսրկովկասի թաթարների շրջանում: Այս օրինակով նաեւ նկատվում է, թե ինչպիսի կարեւոր նշանակություն ուներ երիտասարդ պանթյուրանիստների համար Օսմանյան կայսրությունը՝ որպես միավորող կենտրոն: Միեւնույն ժամանակ Հուսեյնզադեի խոսքերը վկայում են, որ սեփական առանձին ազգային ինքնագիտակցության բացակայության պայմաններում, Այսրկովկասի թյուրքախոսները որոշ դեպքերում այդ ինքնագիտակցությունը փնտրում էին վերազգային մակարդակում, այս պարագայում՝ թյուրքական: Իսկ օսմանցի թուրքի կերպարը նրանց

⁴⁹⁰ **A. Turan**, Փլի бəй Huseynzadə, Moskva, 2008, s. 13; **A. Caferoğlu**, Azərbaycan, İstanbul, 1940, s. 32; **И. Гилязов**, указ. соч., с. 27.

⁴⁹¹ **M. Malkasian**, Gha-ra-bagh!: The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia, Detroit, 1996, p. 151; **Z. Gökalp**, op. cit., p. 6.

⁴⁹² **T. Swietochowski**, op. cit., p. 33.

⁴⁹³ **A. Caferoğlu**, Azərbaycan, s. 33.

կողմից դիտարկվում էր որպես ամենակայացածը, քանի որ թուրքերը կարողացել էին ստեղծել ու պահպանել սեփական պետությունը:

Ալի-բեկ Հուսեյնզադեն է առաջ քաշել Օսմանյան Թուրքիայի ոչ թյուրք ժողովուրդների ձուլման եւ պետության արդիականացման քաղաքականության երեք սկզբունքները՝ «թյուրքացում, իսլամացում, երոպականացում (արդիականացում)»⁴⁹⁴: Յուսուֆ Աբչուրան ժամանակին նշել է, որ թյուրքիստների եռասկզբունք գաղափարի «հայրը» Ալի-բեկն էր, իսկ այդ գաղափարները զարգացնողն ու տարածողը եղավ Զիյա Գյոքալփը⁴⁹⁵: Հուսեյնզադեից հատկապես ոգեշնչվել է թրքության գաղափարախոսության ապագա հայր Զիյա Գյոքալփը, ով ինքն էլ հետագայում Ալի-բեկին անվանել է իր ուսուցիչներից մեկը⁴⁹⁶: Գյոքալփը եւս խոստովանել է, որ «թյուրքացում, իսլամացում, երոպականացում (արդիականացում)» գաղափարի հեղինակն իր ուսուցիչ Ալի-բեկ Հուսեյնզադեն էր⁴⁹⁷:

Կոստանդնուպոլսում 1889 թ. Հուսեյնզադեն ընդունվել է ռազմաբժշկական բարձրագույն դպրոց, որտեղ էլ ծանոթացել է օսմանյան պանթյուրքիստական շրջանակների, ապագա երիտթուրքական կուսակցության կորիզը կազմած գործիչների հետ: Այդ դպրոցում սովորելու տարիներին պանթուրանիստական գաղափարները Հուսեյնզադեի մոտ ավելի են խորացել⁴⁹⁸: Կրթական այս հաստատությունում Հուսեյնզադեն հայտնի էր որպես պանթյուրքիզմի քարոզիչ⁴⁹⁹:

Ուսանելու տարիներին՝ 1892 թվականից, Հուսեյնզադեն սկսել է իր անվան տակ ստորագրել որպես «Թուրանի»⁵⁰⁰: Կոստանդնուպոլսում նրա գրած «Թուրան» պոեմը համարվում է պանթյուրքիզմի առաջին հռչակագիրը⁵⁰¹:

Ինքը Հուսեյնզադեն փորձում էր իր մայրենի լեզուն հնարավորինս մոտեցնել օսմաներենին եւ դրա համար կարդում էր թուրք գրող Հալիդ Զիյա Ուշաքլիգիլի վեպերը.

⁴⁹⁴ **И. Гилязов**, указ. соч., с. 28.

⁴⁹⁵ **F. Geogon**, Türk milliyetçiliyinin kökenleri, s. 154.

⁴⁹⁶ **T. Swietochowski**, op. cit., p. 33.

⁴⁹⁷ **Z. Gökalp**, op. cit., p. 5-6; **B. Shaffer**, op. cit., p. 31.

⁴⁹⁸ **A. Turan**, Əli bəy Hüseynzadə, s. 16;

⁴⁹⁹ **D. Akünal**, Hüseyinzade Ali bey; Kafkasya'da Türkçülük hareketine bir bakış, Çınaraltı, 14 Şubat 1942, Sayı: 28, s. 13.

⁵⁰⁰ **A. Turan**, Əli bəy Hüseynzadə, s. 18; **T. Swietochowski**, op. cit., p. 29.

⁵⁰¹ **J.M. Landau**, op. cit., p. 36; **Z. Gökalp**, op. cit., p. 5; **A. Alstadt**, The Azerbaijani Turks Power and Identity under Russian Rule, Stanford, 1992, p. 69.

«Ես կովկասցի թյուրք եմ: Նման ստեղծագործությունները կարդում եմ՝ լեզուս հղկելու, օսմաներենին, մասնավորապես՝ Ստամբուլի խոսվածքին հարմարեցնելու համար»⁵⁰²:

Պետք է ասել, որ այս շրջանում Թուրքիայում էլ դեռ էթնիկական ինքնության ձեւավորման գործընթաց էր գնում, եւ թուրքալեզու բնակչության գլխավոր ինքնությունը «օսմանցին» էր: «Թուրք» կամ «թյուրք» եզրույթները հարգի չէին, եւ իրենց մեջ բացասական իմաստ էին կրում: ԺԹ դարի վերջին նույնիսկ երիտթուրքերը դեռեւս վերջնականապես չգիտեին ինչպես եւ որ եզրույթով ներկայանան: Այս հարցը քննարկել է թուրք պատմաբան Թաներ Աքչամը եւ այդ կապակցությամբ մեջբերել է բազմաթիվ անեկդոտներից մեկը. «ԺԹ դարավերջին Փարիզում երիտթուրքերի ներկայացուցիչներին հարցնում էին.

- Դուք ի՞նչ ազգից եք:
- Մենք մահմեդականներ ենք:
- Բայց դա չէ՞ որ կրոնական պատկանելություն է:
- Այդ դեպքում մենք օսմաններ ենք:
- Բայց դա նույնպես ազգություն չէ:

Երիտթուրքերը շփոթված էին, բայց նրանցից ոչ մեկի մտքով չէր անցել իրեն թուրք անվանել»⁵⁰³:

Ապրելով Օսմանյան կայսրությունում՝ Հուսեյնզադեն ականատես է եղել այդ երկրում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացներին, երբ կայսրությունը փրկելուն ուղղված պանիսլամիզմի, այնուհետեւ օսմանիզմի քաղաքականությունն աստիճանաբար իր տեղը զիջում էր պանթյուրքիզմին: Հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, գրող Շահան Նաթալին նշում է. «Հուսեյնզադեն ականատես է եղել 1895 թվականի հայկական ջարդերին, որոնք անշուշտ մեծ դեր են խաղացել նրա բնաջնջողական տաղանդի զարգացման վրա»⁵⁰⁴:

1903 թ. Ալի-բեկ Հուսեյնզադեն վերադարձել է Բաքու, որտեղ լծվել է պանթյուրքիստական գաղափարներն Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների շրջանում տարածելու գործին: Նույն տարում նա Ահմեդ Աղաօղլուի, Ադիլ Զիյադիսանի, Ալի Մարդան-

⁵⁰² **A. Turan**, Өлі бəy Huseynzadə, s. 21.

⁵⁰³ **Т. Акчам**, Турецкое национальное «я» и Армянский вопрос, Москва, 1995, с. 18-19.

⁵⁰⁴ **Ш. Натали**, указ. соч., с. 35.

բեկ Թոփչիբաշեի հետ «Կովկասի մահմեդականների պատվիրակության» կազմում մեկնել է Պետերբուրգ: Այնտեղ պատվիրակությունը հանդիպել է Ռուսաստանի վարչապետ Սերգեյ Վիտտեի հետ եւ Կովկասի մահմեդականների դրությունը բարելավելու առաջարկներ արել⁵⁰⁵:

Բաքվում Ահմեդ-բեկ Աղաեի եւ Ալի Մարդան-բեկ Թոփչիբաշեի հետ միասին Հուսեյնզադեն ստանձնել է ռուսալեզու «Կասպիյ» եւ 1905 թ. հիմնված թյուրքալեզու «Հայաթ» թերթերի գործունեությունը: Հենց այս թերթերը դարձել էին Ի դ. սկզբում Արեւելյան Այսրկովկասում պանթյուրքիզմի քարոզչական հիմնական տպագիր օրգանները⁵⁰⁶:

Ալի-բեկ Հուսեյնզադեն համարվում է 1905 թ. Այսրկովկասում հայկական ջարդերի կազմակերպիչներից եւ այդ ջարդերի գաղափարական ուղղորդողներից մեկը⁵⁰⁷: Մեծապես նաեւ նրա պանթյուրքիստական գաղափարներն էին 1905 թ. հայ-թաթարական բախումների ժամանակ թյուրքախոսներին հրահրում երկրամասի հայ բնակչության դեմ: Գանձակում, Բաքվում եւ Արցախում հայերի դեմ կազմակերպված ջարդերը նաեւ փորձառություն են եղել Հուսեյնզադեի համար, ով հետագայում դարձել է երիտթյուրքական «Միասնություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության ակտիվ անդամ, մասնակցել է Հայոց ցեղասպանության ծրագրմանը⁵⁰⁸:

Հուսեյնզադեի գաղափարներն իրենց ազդեցությունն են ունեցել Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս էթնիկ հանրայթի ինքնագիտակցության վրա: Հետաքրքիր է Հուսեյնզադեի 1906 թ. գրված նամակը, որով նա դիմում էր Բաքվի նահանգից ռուսական Դումա ընտրված պատգամավորներին՝ գրելով. «Մենք կովկասցի ենք, Կովկասի ժողովրդի համար սեփական կյանքը տնօրինելու համար անհրաժեշտ ինքնավարություն պահանջե՛ք: Մենք մահմեդական ենք, հետեւաբար մեր կրոնի շրջանակներում մեր խղճի ազատության համար ինչ որ անհրաժեշտ է՝ դա պահանջե՛ք: Մենք թյուրք ենք, ջանացե՛ք, որ մեր լեզվի, գրականության զարգացմանը խանգարող ամեն տեսակ պատնեշները քանդվեն, վերանան»⁵⁰⁹: Արեւելյան Այսրկովկասի թաթարների շրջանում

⁵⁰⁵ **A. Turan**, *Əli bəy Hüseynzadə*, s. 31.

⁵⁰⁶ **D. Akünal**, *Hüseynzade Ali bey; Kafkasya'da Türkçülük hareketine bir bakış*, s. 13; **Й. Баберовски**, *Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье*, с. 329; **A. Caferoğlu**, *Azerbaycan*, s. 33.

⁵⁰⁷ **Зареванд**, *указ. соч.*, с. 43.

⁵⁰⁸ **III. Нагали**, *указ. соч.*, с. 36.

⁵⁰⁹ **M. Aslanov**, *Üzeyir Hacıbəyov gündəlik yazmış olsaydı*, Bakı, 1994, s. 69.

մեծ ազդեցություն ունեցած Ալի-բեկ Հուսեյնզադեի այս խոսքերում երեւում է Օսմանյան կայսրությունում վերջնականապես ձեւավորված պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության տեղային (կովկասյան) կիրառությունը: Հեղինակի պանթյուրքիստական հայեցակարգի մյուս տարրը իսլամն էր, որը լիովին համապատասխանում էր Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթի «մահմեդական» կրոնական ինքնագիտակցությանը: Դրան գումարվում էր ամենակարեւորը՝ «թյուրք» լինելու եւ թյուրքական աշխարհի մի մասը լինելու գաղափարը, որը համեմատաբար նոր գաղափար էր երկրամասի թյուրքախոսների համար, սակայն խորթ չէր եւ չէր հակասում Արեւելյան Այսրկովկասի նոր մտավորականության (Ախունդով, Ջարդաբի, Վեզիրով, Շիրվանի, Շահթախտինսկի եւն) ավելի վաղ առաջ քաշած գաղափարներին, ովքեր «մահմեդական» ինքնանվանման մեջ խտացված կրոնական ինքնագիտակցության հետ մեկտեղ առաջ էին քաշում նաեւ թյուրքական ինքնագիտակցությունը՝ միայն թե առանց համաթյուրքական միասնության գաղափարի:

Պանթյուրանիստական-պանթյուրքիստական շարժման հայտնի դեմքերից եւ Ալի-բեկ Հուսեյնզադեի կրտսեր գաղափարակից Ահմեդ-բեկ Աղաեւը (հանդիպում է նաեւ ազգանվան Աղաօղլու տարբերակը) ծնվել է 1869 թ. Արցախի Շուշի քաղաքում, շիա մահմեդական բեկի ընտանիքում: Նրա հայրը՝ Միրզա Հասանը, թյուրքական Քուրտելի ցեղից էր, մայրը՝ Թազե հանումը, կիսաքոչվոր Սարըջալի ցեղից: Աղաեւը նախ սովորել է Շուշիի կրոնական դպրոցում (մեքթեբ), ապա տեղի ռուսական գիմնազիայում: Այնուհետեւ տեղափոխվել է Թիֆլիս եւ ընդունվել տեղի ռուսական վարժարան: 1887 թ. Աղաեւը տեղափոխվել է Պետերբուրգ, որտեղ ցանկացել է ընդունվել Տեխնոլոգիական ինստիտուտ, սակայն քննությունը տապալելով՝ որոշել է մեկնել Փարիզ: Ֆրանսիայում Աղաեւը ուսանել է Փարիզի Իրավունքի դպրոցում: Այստեղ ծանոթացել է Ահմեդ Ռիզայի, Էսաթ փաշայի եւ ապագա երիտթյուրքական կուսակցության այլ հայտնի դեմքերի հետ⁵¹⁰: Աղաեւի դուստրը հոր մասին հուշերում նշել է, որ հայրը հիշում էր, որ Փարիզում ժամեր շարունակ զրուցում էր Ահմեթ Ռիզայի հետ, որը հրատարակում էր երիտթյուրքերի «Մեշվերեթ» թերթը⁵¹¹: 1890-ականների սկզբին նա սկսել է համագործակցել

⁵¹⁰ **A.H. Shissler**, *Between two empires: Ahmet Ağaoğlu and the new Turkey*, London – New York, 2003, p. 43, 45; **Թ. Աղաօղլու**, *Seçilmiş əsərləri*, Bakı, 2007, s. 5; **Y. Özkaya**, *Ahmet Ağaoğlunun Hüseyinzade Ali beye mektupları*, Türk yurdu, Nisan 2011, cilt 31, sayı 284, s. 13.

⁵¹¹ **A.H. Shissler**, *op. cit.*, p. 116.

Թիֆլիսում հրատարակվող «Կովկաս» եւ Բաքվում լույս տեսնող «Կասպիյ» թերթերի հետ⁵¹²:

Ահմեդ Աղաեի երիտասարդ տարիների գործունեության մեջ հստակ ուրվագծվում էր պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը: Իր հողվածներում նա շոշափում եւ քարոզում էր իսլամական աշխարհի միասնականության գաղափարը: Երիտասարդ տարիքում՝ դեռ Ֆրանսիայում գրած հողվածներում նա հաճախ հանդես էր գալիս իսլամի շուրջ համախմբվելու գաղափարի շուրջ: Հատկանշական է, որ պանթյուրքիզմի ջատագով, հետագայում երիտթուրքական եւ հանրապետական Թուրքիայում մոլի թուրք ազգայնականի համբավ ձեռք բերած Աղաեյը, լինելով շիա մահմեդական, իր գործունեության վաղ շրջանում համակրում էր Իրանին եւ քննադատում Օսմանյան կայսրությանը⁵¹³: Ավելին, Աղաեյն այդ շրջանում Այսրկովկասի մահմեդականներին անվանում էր «պարսկական հասարակություն»⁵¹⁴: Նա անխնա քննադատում էր Հասան-բեկ Ջարդաբիին՝ իսլամական հասարակությանը խորթ արեւմտյան նորամուծություններ քարոզելու եւ նոր լեզու (նկատի ունի «Էքինջի» թերթի թյուրքերենը) ներմուծելու համար: Աղաեի քննադատության մեջ անշուշտ իր տեղն ունեւ Արեւելյան Այսրկովկասի համար հատուկ շիա – սուննի հակամարտությունը, քանի որ հակառակ Իրանի կողմնակից եւ շիա Աղաեի՝ Ջարդաբին սուննի էր, ով իր թերթում քննադատում էր շիայական մոլեռանդությունը, շահսեյ-վահսեյի ծիսակատարությունը⁵¹⁵: Իսկ արդեն փակված «Էքինջի» թերթին եւ նրա հետ համագործակցած մտավորականներին Աղաեյն անվանում էր կորած մարդիկ⁵¹⁶:

Աղաեի մոտ իրանական ինքնությունից անցումը դեպի թյուրքական ինքնություն Արեւելյան Այսրկովկասում մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանի էթնիկ գիտակցության վերափոխման (տրանսֆորմացիայի) վառ օրինակ է: Ամերիկացի հետազոտող, թուրքագետ Ա.Հ. Շիսսլերը, ով մանրամասն ուսումնասիրել է Աղաեի գործունեությունն ու հայացքները, նրա ինքնության անցումը պայմանավորում է մի քանի պատճառներով: Նախ եւ առաջ, նրա կարծիքով Աղաեի վրա ազդել է Արեւելյան Ասրկովկասում

⁵¹² Թ. Ağaoğlu, Seçilmiş əsərləri, s. 6.

⁵¹³ T. Swietochowski, op. cit., p. 34.

⁵¹⁴ Նույն տեղում:

⁵¹⁵ H. Shissler, op. cit., p. 110.

⁵¹⁶ T. Swietochowski, op. cit., p. 35.

թյուրքալեզու մշակույթի ձեավորումն ու զարգացումը, կրոնական կրթության դերի նվազումը եւ ռուսական մշակույթի ներքո եւրոպական արժեքների ներմուծումը երկրամաս⁵¹⁷: Երկրորդ պատճառը ձեավորված նոր մտավորականության ձգտումն էր՝ ռուսների եւ հայերի հետ մրցակցության եւ նրանց կողմից աճող ճնշման պայմաններում միավորել Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական հասարակությանը՝ հաղթահարելով շիա – սուննի հակասությունները: Իրանական ինքնությունը նշանակում էր մոլեռանդ շիալականություն, մերժում էր սուննիների հետ ցանկացած համագործակցություն, հետեւաբար խոչընդոտում էր մահմեդականների միավորմանը⁵¹⁸: Երրորդ պատճառը, ըստ Շիսսլերի՝ այն էր, որ Իրանի համեմատ Օսմանյան Թուրքիան ավելի ազդեցիկ եւ հզոր իսլամական պետություն էր, որտեղ բարեփոխումները համեմատաբար ավելի արագ էին տեղի ունենում: Հակառակ դրան՝ Իրանը ԺԹ դ. վերջին եւ Ի դ. սկզբին թույլ պետություն էր՝ Ռուսական եւ Բրիտանական կայսրությունների կողմից բաժանված ազդեցության գոտիների⁵¹⁹: Ընդունելով ամերիկացի ուսումնասիրողի օբյեկտիվ դիտարկումները եւ համաձայնելով դրանց հետ՝ հարկ է ընդգծել, որ Աղաեւի ինքնության շուրջ գաղափարների վերափոխման վրա իր ազդեցությունն է ունեցել ԺԹ դ. վերջին Ռուսական կայսրությունում սաղմնավորված պանթուրքիստական շարժումը, որն ի վերջո տեղափոխվեց Օսմանյան կայսրություն: Աղաեւի կյանքում բեկումնային է եղել Փարիզում երիտթուրքական շրջանակների հետ շփումը եւ 1894 թ. նրա առաջին այցելությունը Ստամբուլ:

1894 թ. ստանալով հոր մահվան լուրը՝ Ահմեդ-բեկը Փարիզից վերադարձել է Այսրկովկաս: Վերադարձի ճանապարհին նա անցնել է Ստամբուլով, որտեղ անց է կացրել 4 ամիս եւ ծանոթացել Օսմանյան կայսրության լուսավորության նախարար Մյունիֆ էֆենդիի հետ: Այստեղ Աղաեւին եւ Հուսեյնզադեին ներկայացրել են օսմանյան մտավորականությանը, նրանց հետ մշակել հետագա համատեղ գործունեության ծրագրեր⁵²⁰: Այդ շրջանում Ստամբուլում բնակվող Ալի-բեկ Հուսեյնզադեի միջնորդությամբ Աղաեւը մտերմացել է երիտթուրքական շրջանակների հետ⁵²¹: Իր հուշերում նա հոր օ-

⁵¹⁷ A.H. Shissler, op. cit., p. 119.

⁵¹⁸ Նույն տեղում:

⁵¹⁹ Նույն տեղում, էջ 120:

⁵²⁰ Թ. Aġaoġlu, Səçilmiş əsərləri, s. 7; Y. Özkaya, Ahmet Aġaoġlunun Hüseyinzade Ali beye mektupları, s. 14.

⁵²¹ A.H. Shissler, op. cit., p. 116.

րինակով ներկայացրել է տվյալ ժամանակաշրջանում տարածված Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների ինքնության հարցը. «Եթե ինչ-որ մեկը հորս հարցներ՝ ո՞վ ես դու, նա կպատասխաներ, որ ինքն օրինյալ Մուհամեդի համայնքից է, Ալիի հետեւորդ, իր հայրը Միրզա Իբրահիմն է, որի հայրն էլ Քուրթեյի ցեղից Հասան աղան է: Նա երբեք չի գիտակցել, որ ինքը թյուրք է: Նրան չէր անհնանգատացնում, որ ռուսները եկել եւ իրենց թեւերը փռել են քուրթեյիների հողի վրա»⁵²²:

Հայ հետազոտող Թ. Վարդանյանը Աղաեւի այս մտքում իրավացիորեն տեսել է կրոնական ինքնության գերակայությունը, նաեւ թյուրքական էթնոլեզվական ինքնագիտակցության բացակայությունն ու ցեղային պատկանելության մնայունությունը⁵²³: Համաձայնելով Թ. Վարդանյանի այս մտքի հետ, պետք է սակայն ավելացնենք, որ արդեն տարեց Աղաեւի այս մտքում կարելի է հստակ շոշափել վերելում մեր նշած ինքնության պատկերացման վերափոխումը՝ պարսկական մշակույթի եւ ինքնության կրող ցեղային պատկանելությամբ շիա մահմեդականից դեպի ունիվերսալ դավանանքով թյուրքական ինքնություն: Այս օրինակում պարզ երեւում է երկու սերունդների միջեւ ինքնագիտակցության տարբերությունը, որը անշուշտ հետեւանք էր իր հոր համեմատությամբ Աղաեւի գրագիտության եւ գաղափարական հասունության:

1897 թ. Ահմեդ-բեկ Աղաեւը Շուշիից տեղափոխվել է Բաքու, որտեղ մեծահարուստ Հաջի Ջեյնալաբդին Թաղիեւի առաջարկով Ալիմարդան-բեկ Թոփչիբաշեւի հետ ստանձնել է «Կասախյ» թերթի խմբագրի եւ հոդվածագրի կարգավիճակը⁵²⁴: Հենց նրանց օրոք ռուսալեզու «Կասախյ» թերթը վերածվել է Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու հանրույթի տպագիր կարեւոր օրգանի, որը չնայած ռուսերեն էր լույս տեսնում, սակայն արտացոլում էր թյուրքալեզու մահմեդական բնակչության իրականությունը, խնդիրները եւ պահանջները:

«Կասախյ» թերթի իր հոդվածներից մեկում Աղաեւն առաջ է քաշել նաեւ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս մահմեդականների ինքնության հարցը՝ հիմնված պանթյուրքիզմի իր հայացքների վրա: Նա նշում էր, որ Ռուսաստանի թյուրքերը կազմում են «էթնիկ օրգանիզմ», որը հիմնված է «թյուրք-թաթարական մեծ ռասայի» վրա⁵²⁵:

⁵²² **A.H. Shissler**, op. cit., p. 43-44.

⁵²³ **Т. Варданян**, Азербайджанцы, История одного незавершённого этнопроекта, Москва, 2012, с. 20.

⁵²⁴ **Ə. Ağaoğlu**, Seçilmiş əsərləri, s. 8; **Y. Özkaya**, Ahmet Ağaoğlunun Hüseyinzade Ali beye mektupları, s. 15.

⁵²⁵ **И. Баберовски**, Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг., с.329.

1905 թ. Հուսեյնզադեի, Թուփչիբաշեի հետ միասին, մեծահարուստ Ջեյնալ Թաղիեի ֆինանսական օժանդակությամբ Աղաեւը սկսել է հրատարակել «Հայաթ» (Կյանք) թյուրքալեզու օրաթերթը⁵²⁶: Բացի Կովկասից՝ թերթի օրինակները տարածվում էին նաև Վոլգայի թյուրքախոս բնակչության շրջանում, Միջին Ասիայում, Թուրքիայում եւ Իրանում: Թերթի լեզուն շատ մոտ էր օսմաներենին: Այս փաստը պատահական չէր, քանի որ Աղաեւը, ինչպես նաև Հուսեյնզադեն ճիշտ էին համարում, որպեսզի Արեւելյան Այսրկովկասում տարածված թյուրքերեն գրավոր լեզուն, որը նաև թյուրքալեզու մամուլի լեզուն էր, փոխարինվեր օսմաներենով: Թերթը զբաղվում էր նաև հակահայ քարոզչությամբ, պնդելով, որ հայերը ցանկանում են իրենց պետությունը հիմնել Այսրկովկասի մահմեդականների հողերի հաշվին⁵²⁷: Թերթն անմիջապես գրավել է ցարական իշխանության եւ գրաքննության ուշադրությունը: Մեկ տարի անց թերթի գործունեությունը կասեցվել է: Աղաեւին մեղադրել են պանիսլամիզմի եւ պանթյուրքիզմի, իսլամական մոլեռանդության քարոզչության, օսմանյան սուլթանի ազդեցության մեծացման քարոզչության համար⁵²⁸:

Աղաեւը հանդիսացել է 1905 թ. Այսրկովկասում հայ-թաթարական բախումների կազմակերպիչներից մեկը: Հայ ականատեսները պատմում էին, որ Ստամբուլում գործունեության ժամանակ նա քարոզում էր հայերին ձուլելու, նրանց որպես ազգ վերացնելու քաղաքականությունը⁵²⁹: Շահան Նաթալին եւս Ահմեդ-բեկ Աղաեւին հիշատակում է որպես 1905 թ. հայ-թաթարական բախումների հիմնական կազմակերպիչներից մեկը⁵³⁰: Աղաեւը նաև գործուն մասնակցություն է ունեցել 1906 թ. Գանձակում թաթարների հակահայկական «Դեֆայի» քաղաքական կազմակերպության ստեղծմանը⁵³¹:

Թե՛ Ալի-բեկ Հուսեյնզադեի, թե՛ Ահմեդ-բեկ Աղաեւի գործունեության մեծ մասը վերաբերում է Ի դ. սկզբին: Այն հիմնականում առնչվում է 1905 թ. հայկական ջարդերի կազմակերպմանը, Արեւելյան Այսրկովկասում պանթյուրքիզմի գաղափարների արմատավորմանը, Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության ծրագրմանը: Իսկ երկու ազդեցիկ պանթյուրքիստների գործունեության ամենամեծ արդյունքը եղել է 1918

⁵²⁶ **Е.К. Саркисян**, Пантюркистская и панисламистская агентура Османской империи в Закавказье накануне первой мировой войны, – Известия АН Арм. ССР, № 7, Ереван, 1962, с. 21.

⁵²⁷ **A. Alstadt**, op. cit., p. 41-42, 69.

⁵²⁸ **A.H. Shissler**, op. cit., p. 118; **Փ. Aĝaoĝlu**, Seçilmiş əsərləri, s. 10.

⁵²⁹ **Дж. Киракосян**, Младотурки перед судом истории, Ереван, 1989, с. 117.

⁵³⁰ **III. Нагали**, указ. соч., с. 155.

⁵³¹ **A. H. Shissler**, op. cit., p. 127.

թ. օսմանյան բանակի միջոցով Արեւելյան Այսրկովկասում «Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետություն» անունով պետական միավորի ստեղծումը: Վերոնշյալ իրադարձությունները ոչ պակաս կարեւոր եւ բեկումնային են եղել Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու հանրույթի վերջնական էթնոհամախմբման ու էթնոձեւավորման գործընթացում եւ, մեր կարծիքով՝ հանդիսացել են այդ գործընթացի հաջորդ փուլերը: Այնուամենայնիվ, պետք է արձանագրել, որ ԺԹ դ. վերջին Ռուսական կայսրությունում ծնված եւ Օսմանյան կայսրությունում կենտրոնացած պանթյուրքիստական շարժումն ու այդ շարժման ղեկավարներից Հուսեյնզադեն եւ Աղաեւը զգալի ազդեցություն են ունեցել Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս մահմեդական հանրույթի քաղաքական գաղափարների եւ էթնիկ ինքնագիտակցության վրա: Պանթյուրքիզմի գաղափարի ներթափանցումը երկրամաս նպաստել է, որպեսզի «մահմեդական» կրոնական համընդհանուր եւ ոչ էթնիկ ինքնանվանման կողքին արմատավորվի նաեւ «թյուրք» ինքնանվանումը: Վերջինը նույնպես կոնկրետ էթնոս չէր ենթադրում, սակայն մատնանշում էր թյուրքախոս հանրույթի էթնիկական ծագումը: Միաժամանակ պանթյուրքիզմը զգալիորեն փոխեց Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների եւ առաջին հերթին՝ մտավորականության քաղաքական կողմնորոշումը դեպի Օսմանյան կայսրություն: Այդ փոփոխությունը հստակ դրսևորվեց Ի դարի առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում:

ԳԼՈՒԽ III

ԷԹՆԻԿ ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ԹՅՈՒՐՔԱԽՈՍ ՆՈՐ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՍՈՒՅԹՈՒՄ

3.1 ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ՄԱՄՈՒԼԻ ՁԵՒՎՈՐՈՒՄԸ

Մամուլը նոր ժամանակների էթնոսների համախմբման-ծեավորման հարցում կարելի էր եւ նշանակություն ունի: Նրա միջոցով տվյալ լեզուն կրող հանրույթի մոտ առաջանում է ընդհանրության ավելի ընդգծված զգացում: Իռլանդացի քաղաքագետ-պատմաբան Բենեդիկտ Անդերսոնի դիպուկ բնորոշմամբ՝ մամուլը երկարատեւ ազդեցության արդյունքում ներարկում է ազգային ինքնագիտակցության հիմքերը: Նախ եւ առաջ այն ընթերցող հասարակության շուրջը ստեղծում է լեզվական կոմունիկացիոն դաշտ, որի ներսում հազարավոր կամ միլիոնավոր մարդիկ շփվում են միեւնույն լեզվով⁵³²: Բացի այդ՝ մամուլի միջոցով աստիճանաբար հղկվում եւ կարծրանում է գրավոր գրական լեզուն, այն ճանաչելի եւ կիրառելի է դառնում հասարակության ավելի լայն շերտերի համար: Տարածքային սկզբունքի հիման վրա գոյատեւող բարբառները եւ աստիճանաբար ենթարկվում են համընդհանուր դարձող գրավոր լեզվին⁵³³: Ժամանակակից գիտության մեջ առաջ է քաշվել նաեւ «էթնիկ մամուլ» երեւույթի արձանագրումը: Դրա տակ հասկացվում են այն լրատվամիջոցները, որոնց գլխավոր խնդիրն է կոնկրետ էթնիկ խմբի խնդիրների լուսաբանումը եւ էթնո-մշակութային կարիքների բավարարումը⁵³⁴: Այս ամենից բխում է, թե որքան կարելի է ուսումնասիրել թյուրքալեզու պարբերականների դերը, հրապարակումների քաղաքական եւ գաղափարախոսական ուղղվածությունը թյուրքախոս նոր մտավորականության խոսույթի (դիսկուրսի) դիտանկյունից:

Մեր կարծիքով՝ վերոնշյալ դիտարկումները լիովին կիրառելի են նաեւ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթի համար, որը ԺԹ դ. երկրորդ կեսին ստեղծեց սեփական տպագիր մամուլը՝ որպես թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի կարելի բաղադրիչ: Հարկ ենք համարում առանձնակի շեշտել թյուրքալեզու մամուլի նշանակությունը

⁵³² **Б. Андерсон**, Воображаемые сообщества, Москва, 2001, с. 67.

⁵³³ Նույն տեղում, էջ 68:

⁵³⁴ **О.А. Богатова**, Конструирование этничности и этническая пресса, – Информационная политика в регионе: между прошлым и будущим, Саранск, 2003, с. 149.

թյուրքախոս մահմեդականների էթնոհամախմբման գործընթացում, քանի որ տվյալ հանրույթի՝ սեփական էթնիկ պատկանելությունը առաջինը գիտակցած դասը՝ էլիտան կամ մտավորականությունը, մայրենի լեզվով մամուլը, դրա ստեղծումն ու զարգացումը դիտարկում էր որպես թյուրքալեզու բնակչության շրջանում էթնիկ ինքնագիտակցության տարածման գլխավոր գործիք: Պատահական չէ, որ թյուրքերենով գրավոր լեզվի եւ գրականության ստեղծումից անմիջապես հետո մտավորականության ներկայացուցիչները փորձում էին հիմնել թերթեր եւ համապատասխան նախաձեռնություններով դիմում էին Այսրկովկասի ռուսական իշխանությանը:

Այսրկովկասի առաջին թյուրքալեզու պարբերականը Բաքվում հիմնված «Էթին-չի» թերթն էր, որի անվանումը երկրամասի թյուրքերեն լեզվից թարգմանաբար նշանակում է հողագործ, մշակ: Հենց թերթի անվանումը ցույց էր տալիս, որ դրա հիմնական ուղղվածությունը լինելու էր գյուղատնտեսական, իսկ կենտրոնում լինելու էին Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության խնդիրներն ու շահերը:

Հասան-բեկ Ջարդաբին 1873 թվականից պաշտոնապես մի քանի անգամ դիմել էր Բաքվի նահանգապետ գեներալ-մայոր Ստարոսելսկուն՝ թյուրքալեզու թերթ հիմնելու ցանկությամբ: Ջարդաբին իր հուշերում գրել է, որ Ստարոսելսկին է իրեն խորհուրդ տվել թերթի համար նման անվանում ընտրել եւ հիմնական շեշտը դնել գյուղատնտեսական լուրերի վրա՝ ցարական գրաքննության կասկածամտությունը չհարուցելու համար⁵³⁵: 1873 թ. Հասան-բեկը՝ թյուրքալեզու թերթ հիմնելու նախաձեռնության համար որպես օգնություն 1000 ռուբլի է ստացել Ռուսական բանակի գեներալ-մայոր Աբդուլլաաղա Բաքիխանովից, ով հայտնի գրող եւ պետական գործիչ Աբբասղուլի-աղա Բաքիխանովի հորեղբոր որդին էր⁵³⁶: Բաքիխանովի այդ ֆինանսական շոշափելի օգնությունը թույլ է տվել հանձն առնել թերթի տպագրության ծախսատար գործը:

Հայտնի է, որ Այսրկովկասում տպագրության համար արաբական տառատեսակների բացակայության պատճառով Ջարդաբին դրանք պատվիրել է Կոստանդնուպոլսից⁵³⁷: Տառատեսակները պատվիրելու եւ Թիֆլիսից տպագրական սարքերը Բաքու տեղխափոխելու դժվար գործընթացը նա մանրամասն ներկայացրել է Թիֆլիսում լույս

⁵³⁵ **A. Aşırı**, *Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920)*, Bakı, 2009, s. 17.

⁵³⁶ **A. Şahverdiyev**, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, Bakı, 2006, s. 20.

⁵³⁷ **Əkinçi**, 1875-1877 (Tam mətni), Bakı, 2005, s. 7.

տեսնող հայկական «Մշակ» թերթի հիմնադիր եւ խմբագիր Գրիգոր Արծրունուն ուղարկած իր նամակում⁵³⁸:

Ընդհանրապես, Հասան-բեկ Ջարդաբին եւ Գրիգոր Արծրունին անձնապես լավ են ճանաչել միմյանց եւ գտնվել են նամակագրական կապի մեջ: 1875 թ. փետրվարի 27-ին լույս տեսած «Մշակ» թերթի 8-րդ համարի առաջին էջում հրապարակվել է հոդված՝ նվիրված «Էքինչի»-ին: «Մի լրագիր թուրքերէն լեզուով» հոդվածում նշվում էր. «Կովկասյան թուրք ազգաբնակչությունը արգելք է հանդիսանում գյուղատնտեսության եւ հասարակական զարգացման համար: Ուստի ցանկություն կա, որպեսզի հայ եւ վրացի հասարակությունների համանմանությամբ «թուրք» հասարակության մեջ էլ ի հայտ գային «ամբոխից բարձր եւ մտավոր կյանքով ապրող երիտասարդների խմբեր»⁵³⁹: Այս տեսանկյունից «Մշակ»-ը կարելի էր «Էքինչի» թերթի հիմնումը: Հայկական թերթում Հասան-բեկ Ջարդաբին ներկայացվել է այս կերպ. «Մի բարձր ուսում ստացած երիտասարդ, Հասան-բեկ Մէլիքով, առաջինն է, որ յաղթելով բոլոր նախապաշարմունքները եւ ամեն տեսակ արգելքներ, հանդես պիտի գայ՝ թուրքերէն լեզուով մի լրագիր հրատարակելով Բագուի մէջ: Մենք առանձին բաւականութեամբ մեր ընթերցողների ուշադրութիւնն ենք դարձնում այդ երեւոյթի վրա... Մի լուսաւորուած թուրք կամենում է, լուսաւորուած մնալով՝ թուրք մնալ... Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է սա մի բոլորովին նոր երեւոյթ պէտք է լինի մեր մահմետական ազգաբնակութեան կեանքի մէջ: Յուսանք, որ պ. Մէլիքովի յանձն առած գործը արձագանք կը գտնի նրա համադաւանների շրջանում, յուսանք, որ նրա լրագիրը առաջին քայլ կը լինի՝ մի անշարժ տարր եւրոպական ընդհանուր մարդկային լուսաւորութեան հետ ծանօթացնելու եւ նրա ուղղութեան հետ հաշտեցնելու համար»⁵⁴⁰:

Հետագայում էլ «Մշակ»-ի էջերում տեղեկություններ էին հրապարակվում առաջին թուրքալեզու թերթի մասին: «Մշակ»-ի 1876 թ. համարներից մեկում կարդում ենք. «Գանձակի թուրքերից ոչ մինը «Ակինչի» թուրք լրագիրը չէ ստանում, այդ պատճառով մի քանի հայեր իրանց բարեկամ թուրքերին նուիրում են 4 եւ 5 օրինակ, որ նոքա կարդան եւ հասկացողութիւն կազմեն, թէ իրանց հաւատակիցների եւ թէ տէրութեան կար-

⁵³⁸ **Ս. Агаян**, К вопросу об издании азербайджанской газеты «Экинчи» и связи «Экинчи» с армянской периодической печатью, – Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, հ^մ 11, 1950, էջ 58:

⁵³⁹ «Մշակ», հ^մ 8, Թիֆլիս, 1875:

⁵⁴⁰ Նույն տեղում:

գաղութիւնների վերայ: Գոնէ հայերը փոքր ինչ լաւ են ընթերցասիրութեան կողմից, բայց այդ ողորմելի թուրքերը բոլորովին մթութեան մէջ են, բացառութեամբ մի քանի ծառայողների»⁵⁴¹:

Հասան-բեկի անձնական ծանոթությունը եւ մտերմությունը Գրիգոր Արծրունու հետ, նաեւ փաստը, որ առաջին թյուրքալեզու թերթի անունը եւս նշանակում էր հողագործ կամ մշակ, մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ Հասան-բեկ Զարդաբին ոգեշնչվել էր ազդվել է հայկական մամուլից եւ մասնավորապէս «Մշակ» թերթից:

Հասան-բեկն իր հուշերում նշել է այն դժվարությունները, որոնց առաջ էր կանգնել թյուրքալեզու թերթ հիմնելու մտադրության սկզբից՝ 1868 թվականից. «Ես ինչպե՞ս հիմնեցի թերթը: Փող չկար, գրող գործընկեր չունեի, տպագրատուն չկար, տառատեսակներ չկային, ընթերցողների թիվն էլ մեկ-երկու հարյուրից չէր անցնելու: Իսկ պետությունից թույլտվություն ստանալն էլ շատ ավելի մեծ դժվարություն էր»⁵⁴²:

Բաքվի նահանգապետարան ուղարկած դիմումի տեքստում Զարդաբին հայտնել էր, որ ցանկանում է Բաքվում թերթ հրատարակել իր բնորոշմամբ «ադրբեջաներեն խոսվածքի թաթարերեն լեզվով, որը հասանելի էր Այսրկովկասի ամբողջ մուսուլմանական բնակչությանը»⁵⁴³: Նման խառը եւ ոչ գիտական անվանում է տվել Հասան-բեկը Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքերեն լեզվին: Նա նաեւ նշել է, որ թերթը լույս էր տեսնելու երկու շաբաթը մեկ անգամ, իսկ տարեկան բաժանորդագրությունը արժենալու էր երկու ռուբլի: Թերթի վաճառքից ստացվելիք հասույթն ուղղվելու էր Բաքվում Զարդաբիի հիմնած «Օգնություն սովորող մահմեդականներին» միությանը⁵⁴⁴:

Ի վերջո, 1875 թ. Հասան-բեկ Զարդաբին մեծ դժվարությամբ եւ հողվածները մանրակրկիտ գրաքննության ենթարկելու պայմանով ստացել է ցարական իշխանության թույլտվությունը: «Էքինչի»-ի առաջին համարը լույս է տեսել հուլիսի 22-ին: Հենց առաջին համարում Զարդաբին ներկայացրել է իր թերթի բովանդակային կառուցվածքը: Ըստ այդ կառուցվածքի՝ թերթը բաղկացած էր 4 բաժիններից՝ 1. հեղինակային հոդվածներ, 2. գյուղատնտեսական լուրեր, 3. գիտական լուրեր, 4. նորություններ⁵⁴⁵: Հե-

⁵⁴¹ «Մշակ», հ^մ 7, Թիֆլիս, 1876:

⁵⁴² **A. Şahverdiyev**, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, s. 16.

⁵⁴³ **И. Агаян**, *указ. соч.*, с. 53.

⁵⁴⁴ Նույն տեղում:

⁵⁴⁵ *Əkinçi*, № 1, 1875, *Əkinçi*, 1875-1877 (Tam mətni), s. 20; **A. Aşırıli**, *Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920)*, s. 18.

տագայում Ջարդաբին այս 4 բաժիններին ավելացրեց եւս մեկը՝ նամականին⁵⁴⁶: Թերթի յուրաքանչյուր համար ամեն անգամ Թիֆլիս գրաքննության չուղարկելու համար՝ Հասան-բեկի խնդրանքով «Էքինչի»-ի գրաքննությունը ստանձնել եւ երաշխավորել է անձամբ Բաքվի նահանգապետ Ստարոսելսկին⁵⁴⁷:

Առաջին թյուրքալեզու թերթի լեզուն հնարավորինս պարզեցված եւ մոտեցված էր ժողովրդական խոսակցական լեզվին: Ջարդաբին, համեմատելով իր թերթի եւ 1883 թ. Իսմայիլ-բեկ Գասպրինսկու հիմնած «Թերջյուման»-ի լեզուն, վերջինին քննադատում էր օսմաներենին տուրք տալու եւ ժողովրդական լեզվից հեռանալու մեջ: Ամերիկացի ուսումնասիրողներ Ա.Հ. Շիսսլերը եւ Տ. Սվետոխովսկին իրավացիորեն նկատել են, որ «Էքինչի» թերթում քիչ էին պարսկերեն եւ արաբերեն փոխառությունները, ինչը նոր երեւոյթ էր Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքերենի համար⁵⁴⁸: Մեկ այլ հետազոտող Բ. Շաֆֆերն էլ գտնում է, որ «Էքինչի»-ի լեզուն օսմանականացված էր եւ գրեթե չէր տարբերվում օսմաներենից⁵⁴⁹: Մեր կարծիքով՝ վերջինիս գնահատականը չափազանցված է եւ արդյունք է Ջարդաբի կողմից պարսկերեն ու արաբերեն բառերի փոխարեն թյուրքական արմատներով բառերի նախընտրության, ինչը սակայն ամենեւին էլ հատուկ չէր ԺԹ դարի օսմաներենին (որը լի էր արաբա-պարսկական փոխառություններով) եւ, ընդհակառակը՝ հատուկ էր Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս բնակչության խոսակցական թյուրքերենին: Հայ ուսումնասիրող Ծատուր Աղայանը եւս «Էքինչի» թերթի լեզուն համարել է բավականին մոտ ժողովրդական խոսակցական լեզվին⁵⁵⁰:

Հասան-բեկ Ջարդաբին 1877 թվականի «Էքինչի»-ի առաջին համարում նշել է, որ թերթի գոյության 2,5 տարվա ընթացքում դրա բաժանորդների թիվը գնալով պակասել է: 1875 թ. թերթն ունեցել է մոտ 600 բաժանորդ, սակայն այդ թիվն աստիճանաբար նվազել է Այսրկովկասի գյուղական համայնքներում փոստային ծառայության վատ աշխատանքի պատճառով⁵⁵¹: Արդեն 1877 թ. թերթն ուներ միայն 109 հիմնական բաժանորդ՝ Այսրկովկասի տարբեր շրջաններից⁵⁵²:

⁵⁴⁶ **A. Şahverdiyev**, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, s. 18.

⁵⁴⁷ **П. Агаян**, указ. соч., с. 57.

⁵⁴⁸ **A.H. Shissler**, op. cit., p. 119; **T. Swietochowski, B.C. Collins**, *Akinchi, Historical dictionary of Azerbaijan*, Scarecrow press, 1999, p. 14.

⁵⁴⁹ **B. Shaffer**, op. cit., p. 30.

⁵⁵⁰ **П. Агаян**, указ. соч., с. 53.

⁵⁵¹ Թինչի, № 1, 1877, Թինչի, 1875-1877 (Տամ մետնի), s. 255.

⁵⁵² Թինչի, № 3, 1877, Թինչի, 1875-1877 (Տամ մետնի), s. 269.

Զարդաբին, ինքը լինելով սուննի, իր թերթի էջերում հաճախ քննադատում էր շիայական Իրանին՝ որպես հետամնաց բարքերով պետություն, որտեղ տիրում էր անգրագիտությունը⁵⁵³: Թերեւս նաեւ այս պատճառով էր, որ երկրամասի մահմեդական պահպանողական շրջանակները բացասաբար ընդունեցին «Էքինչի» թերթի ի հայտ գալը: Զարդաբին «Էքինչի»-ում գրած իր հոդվածներում քննադատում էր շիայական հոգեւորականությանն ու շիայական կրոնական ծեսերը: Բացի այդ՝ նրա թերթը ուղղակի մարտահրավեր էր պարսկերեն լեզվին, որի կողմնակիցների դիրքերը Արեւելյան Այսրկովկասում դեռ ամբողջությամբ չէին սասանվել⁵⁵⁴:

Վերոնշյալ հանգամանքները առաջ էին բերել շիայական պահպանողական շրջանակների զայրոյթն ու ատելությունը⁵⁵⁵: Ասվածի վառ ապացույց կարելի է համարել երիտասարդ տարիքում մոլի շիա, իրանամետ եւ Այսրկովկասի մահմեդականներին «պարսկական հասարակություն» անվանող, իսկ հետագայում որպէս հայտնի պանթուրքիստ հանդես եկած Ահմեդ-բեկ Աղաեւի՝ «Էքինչի» թերթի փակվելուց տարիներ անց հնչեցրած քննադատական խոսքը Զարդաբիի եւ նրա համախոհների հասցեին: Նրա գրած տողերից կարելի է պատկերացում կազմել, թե ինչպէս էին վերաբերվում Այսրկովկասի մահմեդական բնակչության պահպանողական շրջանակները «Էքինչի» թերթի գործունեությանը. «Կրթություն ստանալուց հետո նրանք փորձում էին «Էքինչի» թերթի միջոցով գյուղացիների շրջանում տարածել խորթ նորամուծություններ եւ ոչ ասիական, եւրոպական սկզբունքներ: Տեղացիները նրանց կոչում էին անպիտաններ կամ կորած մարդիկ, ինչը լիովին բնութագրում էր նրանց փուչ բարոյականությունն ու արհամարհանքը, որը նրանք դրսեւորում էին իրենց հայրենիքի նկատմամբ»⁵⁵⁶:

Պետք է հաշվի առնել, որ Կովկասի ցարական իշխանությունը թույլատրել էր «Էքինչի» թերթի հիմնումն այն պայմանով, որ դրանում չէին հրապարակվելու քաղաքական եւ հասարակական սուր բնույթի նորություններ: Հետեւաբար թերթը գտնվում էր գրաքննական մարմինների խստացված հսկողության ներքո: Այս պայմաններում հիմնական ուշադրությունը դարձվում էր մահմեդականների շրջանում կրթության տարած-

⁵⁵³ Թինչի, № 9, 1875, Թինչի, 1875-1877 (Tam mətni), s. 77; Թինչի, № 18, 1876, Թինչի, 1875-1877 (Tam mətni), s. 209; Թինչի, № 18, 1877, Թինչի, 1875-1877 (Tam mətni), s. 377-378.

⁵⁵⁴ T. Swietochowski, B.C. Collins, op. cit., p. 13-14.

⁵⁵⁵ Հմմ. A.H. Shissler, op cit., p. 110.

⁵⁵⁶ T. Swietochowski, op. cit., p. 35; A.H. Shissler, op. cit., p. 110.

մանը, թյուրքերեն եւ ռուսերեն գրավոր լեզուների հանրայնացմանը: «Էքինչի» թերթի գլխավոր նպատակը մեծամասամբ դեռեւս անգրագետ մնացող թյուրքախոս բնակչության շրջանում կրթության քարոզումն էր: Թերթի գրեթե բոլոր համարներում կարմիր թելով անցնում է այն միտքը, որ երկրամասի մահմեդականները գտնվում են հետամնաց վիճակում, իսկ մոլեռանդ հոգեւորականությունը մերժում է ամեն տեսակ օգտակար նորամուծություն: Որոշ հոդվածներում Ջարդաբին ուղղակի բարձրացնում էր մահմեդականների կրթության գործը բարեփոխելու հրատապ անհրաժեշտության հարցը:

«Էքինչի»-ի էջերում նոր կրթության քարոզչությունը կարելի է պատկերացնել հետեւյալ տողերի միջոցով. «Մեր ժամանակներում գիտության դերը աճել է, գիտության ամեն տեսակի ուսուցման համար արդիական դպրոցներ եւ ժամանակակից ուսուցիչներ են պետք: Ճիշտ է, մենք ունենք դպրոցներ, սակայն դրանց հիմնական դերը աստվածաբանություն դասավանդելն է: Բժշկություն կա՛մ չենք ուսուցանում, կա՛մ եթե ուսուցանում էլ ենք, չենք կիրառում: Սակայն ժամանակի հրամանով եւ հանուն ժողովրդի առաջընթացի անհրաժեշտ է, որ մենք էլ առաջադեմ ժողովուրդների նման բժշկությունը առանձնացնենք աստվածաբանությունից, դրա համար կառուցենք առանձին դպրոց, պատրաստենք ժամանակակից գիտնականներ: Այդպես մոլլան մոլլա կլինի, բժիշկը՝ բժիշկ, թե չէ այսպես երկու գիտության ետեւից ընկնելով երկուսում էլ թերանում են»⁵⁵⁷:

Ջարդաբին կողմնակից էր, որպեսզի առանձին գործող ռուսական եւ մահմեդական դպրոցների փոխարեն լինեին միասնական դպրոցներ, որտեղ կուսուցանվեին ե՛ւ ռուսերենը, ե՛ւ տարբեր գիտություններ՝ մայրենի, այսինքն՝ թյուրքերեն լեզվով: Սակայն նա իրավացիորեն հասկանում էր, որ ԺԹ դ. երկրորդ կեսին դեռեւս անհնար էր մայրենի լեզվով ժամանակակից կրթություն ապահովելը, քանի որ գրական թյուրքերենը նոր էր ձեւավորվում, ինչպես նաեւ նոր էր հասունանում ժամանակակից կրթություն ստացած մտավորականությունը: Ուստի Ջարդաբին կողմնակից էր ռուսերենով կրթությանը, սակայն նաեւ պարտադիր թյուրքերենի դասավանդմամբ. «Օրենքի համաձայն՝ դպրոցները երկու տեսակ են լինում՝ կա՛մ բոլոր գիտությունները պետք է ուսուցանվեն ռուսերենով, կա՛մ բոլոր առարկաները պետք է ուսուցանվեն մայրենիով: Սակայն անհրաժեշտ է, որ դպրոցում ե՛ւ ռուսերեն լեզուն ուսուցանվի, ե՛ւ ժամանակակից թյուրքերեն

⁵⁵⁷ Թկինճի, № 18, 1876, Թկինճի, 1875-1877 (Tam mətni), s. 210.

լեզվով դասավանդող ուսուցիչներ պատրաստվեն պետության կողմից: Օրինակ, մեր հարեան հայերը միայն երկրորդ տիպի դպրոցներ են բացում, սակայն մեզ համար նման դպրոցներ բացելը նպատակահարմար չէ, քանի որ մենք ո՛չ կրթված մարդիկ, ո՛չ էլ դասագրքեր ունենք: Այս պայմաններում մեզ՝ մահմեդականներիս համար անհրաժեշտ է բացել առաջին տիպի դպրոց, որտեղ ամեն գիտություն կդասավանդվի ռուսերեն: Սակայն ով էլ, որ նման դպրոց բացի, չպետք է մոռանա, որ ապագայում մեզ մոտ էլ մարդիկ են լինելու եւ ամեն մի գիտություն դասավանդվելու է մեր մայրենի լեզվով: Սրանից ելնելով՝ այժմ բացվող դպրոցներում մեր մայրենի լեզվի ուսուցանումը ոչ թե անհրաժեշտ է, այլ գերկարեւոր»⁵⁵⁸:

Հասան-բեկի վերոնշյալ մտքում կարելի է եւս մեկ անգամ դիտարկել հայերից սովորելու, նրանց փորձը դրականորեն օգտագործելու, նաեւ թյուրքախոս հանրույթին վաղուց ձեւավորված հայ ազգի հետ համեմատելու փաստը:

Հայկական մամուլի հետ «Էքինչի» թերթի կապերն ուսումնասիրած հայ հետազոտող Ծ. Աղայանը ցույց է տվել, որ «Էքինչի» թերթի վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ են տեղ գտել նաեւ Թիֆլիսի մեկ այլ հայկական՝ «Փորձ» հանդեսում: Հայերեն թերթի 1877 թ. 3-րդ համարում նկարագրելով Շարուրի շրջանի մահմեդականների սոցիալ-տնտեսական եւ կրթական վիճակը՝ նշվում էր, որ հետամնացության մեջ գտնվող մահմեդականների առաջընթացի ծանր բեռը դրվել էր «Էքինչի» թերթի ուսերին⁵⁵⁹:

«Էքինչի» թերթը փակվել է 1877 թ.: Մեզ հասած տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ թերթի փակման գործում վճռորոշ դեր է կատարել նույն թվականին սկսված ռուս-թյուրքական պատերազմը: Թերթի հիմնադիր եւ խմբագիր Հասան-բեկ Զարդաբին իր հուշերում նշել է, որ ռուսական իշխանությունը ոստիկանության գործակալների միջոցով անընդհատ հետետում էր իրեն, իսկ ցարական գրաքննությունը շատ անգամ արգելում էր որոշ հոդվածների հրատարակումը⁵⁶⁰: «Էքինչի»-ի 1877 թ. մի քանի համարներում զետեղվել էին ինչ-ինչ լուրեր՝ ընթացող ռուս-թյուրքական պատերազմի մասին, որոնք էլ կարեւոր ազդեցություն են ունեցել թերթի փակման համար⁵⁶¹: Պետք է նաեւ հաշվի առնել, որ «Էքինչի» թերթը լույս էր տեսնում Այսրկովկասի թյուրքերեն լեզ-

⁵⁵⁸ Թինճի, № 19, 1876, Թինճի, 1875-1877 (Tam mətni), s. 216.

⁵⁵⁹ «Փորձ», հ^{վր} 4, Թիֆլիս, 1877, էջ 395:

⁵⁶⁰ Թինճի, 1875-1877 (Tam mətni), s. 16.

⁵⁶¹ Տե՛ս Թինճի, № 17, 1877, Թինճի, 1875-1877 (Tam mətni), s. 372.

վով, որն օսմաներենի նման արաբատառ էր, բառապաշարով շատ մոտ այդ ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում կիրառվող օսմաներենին: Համարներում մեծ տեղ էր հատկացվում Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ նյութերին: Տ. Սվետոխովսկին կարծում է, որ «Էքինչի» թերթը համակրում էր Օսմանյան Թուրքիային եւ փաստացի Այսրկովկասի թյուրքախոսների շրջանում տարածում էր պրո-օսմանյան տրամադրություններ, քարոզչական աշխատանք էր տանում⁵⁶²: «Էքինչի» թերթի համարները ուսումնասիրելիս կարելի է համոզվել, որ իսկապես դրանցում նշանակալի տեղ էր հատկացվում Օսմանյան կայսրությանը, այդ պետությունում տեղի ունեցող իրադարձություններին: Օսմանյան պետությունը բացահայտ չէր գովաբանվում, սակայն հաստատապես կարելի է պնդել, որ «Էքինչի»-ի միջոցով Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների շրջանում Օսմանյան Թուրքիան ներկայացվում էր որպես կարելուրագույն մահմեդական պետություն: Այս փաստը բնականաբար չէր կարող դուր գալ ցարական իշխանությանը, հատկապես՝ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի պայմաններում:

Առաջին թյուրքալեզու թերթի էջերում լույս էին տեսնում նորություններ ոչ միայն ռազմաճակատում, այլեւ Այսրկովկասում կատարվող կարելուր իրադարձությունների վերաբերյալ: Հետեւաբար ցարական կառավարությունը «Էքինչի»-ն դիտարկում էր որպես տեղեկությունների արտահոսքի աղբյուր՝ պատերազմում Ռուսաստանի թշնամի Օսմանյան Թուրքիայի ռազմական եւ լրտեսական մարմինների համար: Ի դարասկզբի քաղաքական հայտնի գործիչ, Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության նախագահ Մամեդ Էմին Ռասուլզադեն եւս «Էքինչի» թերթի փակման պատճառ էր նշում 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի առաջին տարում տպված մի քանի հոդվածները⁵⁶³:

Այսպիսով, «Էքինչի»-ն գոյություն է ունեցել երկուս եւ կես տարի: Այն փակվել է ցարական իշխանության հրամանով, սակայն կարելուր է նշել, որ նրա ընթերցողների թիվը սահմանափակ էր: Նախ՝ թերթին դեմ էր մահմեդական կրոնական դասը: Բացի այդ՝ անգրագետ մահմեդական հասարակությունն ուղղակի ի վիճակի չէր այն ընթերցելու: Այս պայմաններում «Էքինչի»-ն կարճ ժամանակով դարձել էր նոր մահմեդական թյուրքալեզու մտավորականության քննարկումների եւ գլխավորապես կրթության ար-

⁵⁶² Т. Swietochowski, op. cit., 1985, p. 29.

⁵⁶³ М.Э. Расулзаде, Сборник произведений и писем, Москва, 2010, с. 28.

դիականացման հարցի բարձրացման ամբիոն: Թերթի հետ համագործակցում եւ տարբեր կեղծանունների ներքո հոդվածներ էին գրում արդեն հայտնի եւ երիտասարդ մտավորականներ Միրզա Ֆաթալի Ախունդովը, Նաջաֆ-բեկ Վեզիրովը, Սեիդ Ազիմ Շիրվանին, Հաջի Մուհամեդ Սադիքը, Այսրկովկասի շեյխ ուլ-իսլամ Ահմեդ Հուսեյնզադեն, թղթակից Ալի Մադադը, գրող, դերասան եւ լրագրող Էսքեր-աղա Գորանին եւն: «Էքինչի»-ն համարվում է թյուրքալեզու առաջին թերթը ոչ միայն Արեւելյան Այսրկովկասում, այլեւ ամբողջ Ռուսական կայսրությունում⁵⁶⁴:

«Փորձ» հանդեսի 1878 թ. երրորդ համարում հայ մեծանուն գրող Րաֆֆին իրավացիորեն ներկայացրել է Այսրկովկասի մահմեդական թյուրքախոսների կրթական ցածր մակարդակը: Մեզ հատկապես հետաքրքրում է «Էքինչի»-ի փակվելուց մեկ տարի անց Րաֆֆու՝ անցած ժամանակով, բայց դիպուկ նկարագրությունը՝ թյուրքախոսների շրջանում լուսավորության տարածման գործում առաջին թյուրքալեզու թերթի առաքելության տապալման գլխավոր պատճառի մասին. ««Աքինչի» լրագիրը չըկարողացաւ յաջողութիւն գտնել, որքան յուսացվում էր, որովհետեւ նա սկսաւ թուրքերէն լեզուով հրատարակուիլ նախ քան մահմեդական դպրոցներում՝ թուրքերէնի դպրութիւնը մտնելը»⁵⁶⁵: Րաֆֆին իրավացի էր իր գնահատականում, որ թյուրքախոս բնակչության մեծ մասն այդ ժամանակ անգրագետ էր եւ չէր կարող կարդալ «Էքինչի» թերթը:

«Էքինչի» թերթի փակվելուց հետո հաջորդ թյուրքալեզու թերթը՝ «Ձիյա» (Լույս), հիմնվել է 1879 թ., այս անգամ արդեն ոչ թե Արեւելյան Այսրկովկասի կենտրոն Բաքվում, այլ Թիֆլիսում, որը համարվում էր ողջ Այսրկովկասի վարչա-քաղաքական եւ մշակութային կենտրոնը: Թերթի հիմնադիրն էր Հաջի Սեիդ Ունսիզադեն (1839-1905), նրան օգնում էր կրտսեր եղբայրը՝ Ջելալ Ունսիզադեն (1854-1932)⁵⁶⁶: Նրանք Շամախիի սուննի մահմեդական հոգեւորականների տոհմից էին, որոնք կրոնական գործունեության բերումով 1870-ական թթ. ժամանակավորապես բնակվում էին Թիֆլիսում: Ավագ եղբայր Սեիդը Շամախիի հոգեւոր խորհրդի անդամ էր, իսկ 1877 թվականից աշխա-

⁵⁶⁴ G.H. Adel, M.J Elmi, H. Taromi-Rad, Periodicals of the Muslim World, London, 2012, p. 16.

⁵⁶⁵ «Փորձ», հ^մ 3, Թիֆլիս, 1877-1878, էջ 243:

⁵⁶⁶ A. Şahverdiyev, Azərbaycan mətbuatı tarixi, s. 46.

տում էր Այսրկովկասի հոգեւոր վարչությունում⁵⁶⁷: Մինչեւ սեփական թյուրքալեզու թերթի հիմնումը, Ունսիզադե եղբայրները Թիֆլիսում հիմնել էին իրենց տպագրատունը⁵⁶⁸:

1878 թ. վերջին Սեիդ Ունսիզադեն դիմել է Կովկասի գրաքննության կոմիտեին՝ խնդրելով Թիֆլիսում թյուրքալեզու թերթ տպագրելու թույլտվություն: Դիմումատուն հայտնել էր, որ ցանկանում է թերթի միջոցով տարածել Ռուսաստանում եւ աշխարհում տեղի ունեցող նորությունները, նպաստել ժողովրդի զարգացմանը: Ի պատասխան այդ դիմումի, կոմիտեն թույլատրել է թերթը «թաթարերենով» տպագրել 1879 թ. հունվարի մեկից: «Ձիյա» թերթի առաջին համարը լույս է տեսել հունվարի 14-ին: Այն բաղկացած էր 7 բաժիններից. 1) պետական հրամանագրեր, 2) միջազգային գործակալությունների հայտարարություններ, 3) միջազգային լուրեր, 4) ներքին լուրեր, 5) տեղական լուրեր, 6) հայտարարություններ, 7) ֆելյետոններ⁵⁶⁹: Սեիդ Ունսիզադեն 1880 թ. դեկտեմբերից թերթն անվանափոխել է եւ դարձրել «Ձիյա Քաֆքասիյե» (Կովկասի լույս)⁵⁷⁰:

Հատկանշական է, որ «Ձիյա Քաֆքասիյե» թերթի հետ համագործակցել եւ իրենց հոդվածներն են տպագրել հիմնականում այն մտավորականները, ովքեր թղթակցում էին «Էքինչի» թերթին: Նրանց թվում էին Հասան-բեկ Չարդաբին, Սեիդ Ազիմ Շիրվանին, Նաջաֆ-բեկ Վեզիրովը, Մուհամեդ-աղա Շահթախտինսկին, Ջելալ Ունսիզադեն եւ⁵⁷¹: Մեր կարծիքով՝ վերջին փաստը եւս վկայում է, որ ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների շրջանում եղել է կայացած մտավորականության դաս, այլ ոչ թե առանձին-առանձին գործող անհատներ:

«Ձիյա», հետագայում՝ «Ձիյա Քաֆքասիյե» թերթը հինգ տարվա ընթացքում եղել է ցարական գրաքննության խիստ հսկողության տակ: Գրաքննիչները լայն իրավունքներ են ունեցել ոչ միայն փոխելու տպագրվող նյութերը, այլեւ արգելելու ամբողջական համարների լույս ընծայումը: Սակայն ընդհանուր առմամբ Սեիդ Ունսիզադեի ղեկավարած թերթը մնացել է ցարական գրաքննության չափանիշների սահմաններում, չի արժարժել սուր քաղաքական եւ սոցիալական հարցեր, ինչի արդյունքում էլ Կովկասի

⁵⁶⁷ **A. Aşırı**, Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), s. 27; **А.А. Зейналов**, Проблема взаимоотношений азербайджанской литературы и печати с цензурой (1850-1905), Автореферат канд дисс., Баку, 1990, с. 37.

⁵⁶⁸ **N. Nəsrəddinov**, Ədəbi dilimizin terminlərlə zənginləşməsində «Ziya» («Ziyayi-Qafqasıyyə») qəzetinin (1879-1884) rolu, Kurikulum elmi-metodik jurnal, № 3, 2014, s. 66.

⁵⁶⁹ **A. Aşırı**, Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), s. 29.

⁵⁷⁰ **G.H. Adel, M.J. Elmi, H. Taromi-Rad**, Periodicals of the Muslim World, London, 2012, p. 17.

⁵⁷¹ **А.А. Зейналов**, указ. соч., с. 38.

գրաքննության կոմիտեի հետ լուրջ խնդիրներ չեն առաջացել⁵⁷²: Այս տեսանկյունից պատահական չէ, որ մի շարք մտավորականներ իրենց նամակներում եւ հետագայում գրած իրենց հոդվածներում Սեիդ Ունսիզադեին եւ նրա թերթը մեղադրել են ցարական իշխանությանը ծախված լինելու համար: Թերթը քննադատում էր արդեն մահացած Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի՝ մահմեդական այբուբենը լատինատառ դարձնելու նախաձեռնությունը: Ի դարի սկզբի հայտնի գործիչ Ֆերիդուն Քոչարլին կարծիք է հայտնել, որ «Ձիյա Քաֆքասիյե» թերթում հետադիմական նյութերն ավելի շատ էին, քան առաջադիմական գաղափարներ պարունակողները⁵⁷³:

«Ձիյա Քաֆքասիյե»-ի խմբագրությունում աստիճանաբար ազդեցիկ է դարձել կրոնական ուղղվածությունը, իսկ հոդվածների գերակշիռ մասի հեղինակները եղել են հասարակական կյանքում իսլամի դերը կարելորդ գործիչներ Իսմի Սեդրեդդինովը, Գումրի Դերբենդին, Մուշֆիզը եւն⁵⁷⁴: Այս փաստը պայմանավորված էր նրանով, որ Սեիդ Ունսիզադեն ինքը սուննի կրոնական գործիչ էր:

1883 թ. Սեիդ Ունսիզադեն նշանակվել է Բաքվի նահանգի սուննիական մեջլիսի ղեկավար, ինչի առիթով էլ Թիֆլիսից տեղափոխվել է Շամախի: Մի քանի ամիս թերթը շարունակել է հրատարակվել Թիֆլիսում, այնուհետեւ խմբագրությունը տեղափոխվել է Շամախի: Սակայն Շամախիում լույս է տեսել թերթի միայն երկու համար⁵⁷⁵:

«Ձիյա Քաֆքասիյե»-ն դադարել է տպագրվել 1884 թ. հունիսից: Թերթի փակման պատճառ են հանդիսացել Սեիդ Ունսիզադեի մոտ առաջացած նյութական խնդիրները: 1879-1884 թթ. ընդհանուր առմամբ լույս է տեսել «Ձիյա» կամ «Ձիյա Քաֆքասիյե» թերթի 183 համար⁵⁷⁶:

Ունսիզադե եղբայրներից կրտսերը՝ Ջելալը, աչքի էր ընկնում ավելի առաջադիմական հայացքներով, քան Սեիդը: Մասամբ նաեւ եղբոր հետ ունեցած գաղափարական տարաձայնությունների պատճառով Ջելալ Ունսիզադեն 1883 թ. հունվարին հիմնել է իր սեփական «Քեշքյուլ» (Սուֆիի պնակ) պարբերականը⁵⁷⁷: Սկզբնական շրջանում այն լույս էր տեսնում երկու շաբաթը մեկ անգամ, բայց հաշվի առնելով դրա նկատմամբ

⁵⁷² А.А. Зейналов, указ. соч., с. 39.

⁵⁷³ А. Şahverdiyev, Azərbaycan mətbuatı tarixi, s. 48-49.

⁵⁷⁴ Նույն տեղում:

⁵⁷⁵ А.А. Зейналов, указ. соч., с. 37.

⁵⁷⁶ А. Аşırı, Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), s. 30.

⁵⁷⁷ G.H. Adel, M.J. Elmi, H. Taromi-Rad, op. cit., p. 16; E.M. Ayx, указ. соч.

հասարակական հետաքրքրությունը, 1884 թ. 11-րդ համարից հետո Ջելալ Ունսիզադեն այն վերափոխել է շաբաթաթերթի: Սակայն պետք է նշել, որ թերթն իր գոյության ու տարիների ընթացքում՝ 1883-1891 թթ., ժամանակ առ ժամանակ դադարել է տպագրվել⁵⁷⁸:

«Քեշքյուլ»-ը բաղկացած էր ինը բաժնից. 1) ներքին բաժին, 2) պատմական եւ քաղաքական բաժին, 3) հրապարակախոսական եւ մամուլի ընտրանի, 4) մանկավարժություն, 5) բժշկական խորհուրդներ, 6) բանաստեղծական բաժին, 7) օրացույց, 8) տարատեսակ նյութեր, 9) հայտարարություններ⁵⁷⁹:

«Քեշքյուլ» թերթն առանձնանում էր «Ձիյա Քաֆքասիյե»-ից իր ավելի աշխարհիկ ուղղվածությամբ: Թերթի հետ համագործակցում էին Հասան-բեկ Չարդաբին, Սեիդ Ազիմ Շիրվանին, հայտնի գրողներ եւ լրագրողներ Ֆերիդուն-բեկ Քոչարլին, Սուլթան Մեջիդ Գանիզադեն, Մուհամեդ-աղա Շահթախտինսկին եւն⁵⁸⁰: Թերթը կապեր է հաստատել նաեւ հայ գրականության ներկայացուցիչների հետ: Ուշագրավ է, որ թերթի համար աշխատել են նաեւ հայ մեծանուն գրողներ Րաֆֆին եւ Ալեքսանդր Շիրվանզադեն⁵⁸¹: Թերթի տարբեր համարներում տպագրվել են Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի երկերը, Շիրվանի բանաստեղծությունները: «Քեշքյուլ»-ը մեծ դեր է ունեցել Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի կենսագրության բացահայտման եւ հետագա սերունդներին փոխանցելու հարցում, քանի որ նրա էջերում է առաջին անգամ լույս տեսել Ախունդովի ինքնակենսագրությունը՝ ներկայացված թերթի աշխատակից եւ Ախունդովի որդի Ռաշիդ-բեկի կողմից⁵⁸²: Ջելալ Ունսիզադեն իր փոքր խմբագրության աշխատանքներին ներգրավում էր նաեւ ռուսական վարժարաններում սովորող թյուրքախոս ուսանողներին, որոնք «Քեշքյուլ»-ի համար թարգմանություններ էին անում արտասահմանյան պարբերականներից: Թյուրքերեն թարգմանությամբ ներկայացվում էին երոպական եւ հատկապես ռուսական գրականության նշանավոր ներկայացուցիչների երկերը: Թերթում լույս էին տեսնում նաեւ պարսկերեն եւ արաբերեն նյութեր⁵⁸³:

⁵⁷⁸ **А.А. Зейналов**, указ. соч., с. 41.

⁵⁷⁹ **A. Şahverdiyev**, Azərbaycan mətbuatı tarixi, s. 51-52.

⁵⁸⁰ **A. Aşırı**, Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), s. 35.

⁵⁸¹ **А.А. Зейналов**, указ. соч., с. 41; **A. Şahverdiyev**, Azərbaycan mətbuatı tarixi, s. 52.

⁵⁸² Նույն տեղում, էջ 42-43:

⁵⁸³ **E.M. Аух**, указ. соч.

Ադրբեջանցի ուսումնասիրողներ Ա. Աշրրիին եւ Ա. Ջեյնալովն իրենց աշխատանքներում ցույց են տվել, որ «Քեշքյուլ» թերթն էլ ենթարկվել է Կովկասի ցարական գրաքննչական մարմնի հսկողությանը: Թերթի շատ նյութեր, հիմնականում ԺԹ դ. ռուս գրողների երկեր, գրաքննությունն արգելել է հրատարակել: Արգելվել են նաեւ ներքաղաքական տարբեր լուրեր, որոնք թյուրքալեզու թերթի խմբագրությունը թարգմանում էր արդեն տպագրված ռուսալեզու պարբերականներից: Ցարական իշխանության համար ցանկալի չէր, որպեսզի քաղաքական ենթատեքստով նյութերը տարածվեին մահմեդական թյուրքախոսների շրջանում:

Այնուամենայնիվ, ուշագրավ է այն փաստը, որ նույնիսկ գրաքննության պարագայում թերթի գոյության վերջին տարում լույս են տեսել երկու բավականին սուր եւ Այսրկովկասի թյուրքախոսների համար նոր՝ ինքնության հարցը շոշափող հոդվածներ: Դրանցում բարձրացվել է թյուրքախոս հանրույթի ինքնության եւ էթնոնիմի հարցը, նույնիսկ առաջարկվել է թյուրքախոս հանրույթին կոչել «ադրբեջանցիներ» կամ «ադրբեջանական թյուրքեր»⁵⁸⁴: Այն իրողությունը, որ «Քեշքյուլ» թերթը փակվել է այդ հոդվածների տպագրումից անմիջապես հետո, թույլ է տալիս ենթադրել, որ թերթի փակման պատճառներից մեկը եղել է թյուրքախոսների էթնիկ գիտակցության բարձրացմանն ուղղված քարոզչությունը, որը 1890-ական թթ. սկզբին ցարական իշխանությանը դեռ ձեռնառու չէր: Ի վերջո, 1891 թ. նոյեմբերին «Քեշքյուլ»-ը փակվել է:

Հարկ է նկատել, որ «Ձիյա», այնուհետեւ՝ «Ձիյա Քաֆքասիյե» եւ «Քեշքյուլ» թերթերն ամբողջությամբ ուսումնասիրված չեն, առավել եւս, որ դրանց որոշ համարներ մինչեւ օրս գտնված չեն⁵⁸⁵: Հայտնի է, որ «Ձիյա Քաֆքասիյե» եւ «Քեշքյուլ» թերթերի համարների մեծ մասը առկա է Ադրբեջանի արխիվներում եւ պետական գրադարաններում: Եթե «Էքինչի» թերթի պարագայում բոլոր համարները արաբատառ գրից տառադարձվել են լատինատառի եւ վերջին տարիներին հրատարակվել մեկ ամբողջական գրքով, ապա «Ձիյա Քաֆքասիյե» եւ «Քեշքյուլ» թերթերը մնում են պակաս բացահայտված եւ ուսումնասիրված, իսկ հոդվածների լատինատառ տառադարձումները գրականության տեսքով դեռեւս չկան: Այս փաստն էապես բարդացնում է տվյալ տպագիր օր-

⁵⁸⁴ Վերոնշյալ հոդվածներին մանրամասն անդրադառնալու ենք աշխատանքի հաջորդ ենթագլխում:

⁵⁸⁵ N. Nəsrəddinov, Ədəbi dilimizin terminlərə zənginləşməsində «Ziya» («Ziyayi-Qafqasıyyə») qəzetinin (1879-1884) rolu, s. 65; E.M. Ayx, указ. соч.

գաննների վերաբերյալ ամբողջական վերլուծությունը եւ գիտական կարծիքի ձեւավորումը:

Արաբատառ թյուրքերենով թերթերի համարների մեծ մասը մանրամասն ուսուումնասիրել են մի քանի ադրբեջանցի հետազոտողներ (Նասրեդդինով, Ջեյնալով, Աշըրի, Շահվերդիեւ): Դրանց մի մասի վերաբերյալ իրենց կարծիքն են հայտնել նաեւ ամերիկյան ու եվրոպական որոշ հետազոտողներ: Այսպես, Ա.Հ. Շիսսլերը «Ջիյա Քաֆքասիյե» եւ «Քեշքյուլ» թերթերի լեզուն բնորոշել է որպես «հիբրիդային ադրբեջաներեն»⁵⁸⁶, որն այնքան էլ մոտ չէր խոսակցականին: Բացի այդ՝ նա ուշադրություն է հրավիրել այն փաստի վրա, որ կրոնական գործունեությամբ զբաղվող Ունսիզադե եղբայրների թերթերում շատ էին կրոնական ենթատեքստով, այդ թվում նաեւ պարսկերեն եւ արաբերեն հոդվածները⁵⁸⁷: Գերմանացի պատմաբան Եւա Մարիա Աուխն էլ շեշտել է «Ջիյա Քաֆքասիյե» թերթում կրոնական բովանդակությամբ հոդվածների մեծ քանակը⁵⁸⁸: Տ. Սվետոխովսկին եւս Ունսիզադե եղբայրների թերթերի լեզուն համարել է խոսակցական թյուրքերենից հեռացած եւ ավելի մոտ օսմաներենին: Նրա կարծիքով, ի տարբերություն «Էքինչի»-ի՝ «Ջիյա Քաֆքասիյե»-ն եւ «Քեշքյուլ»-ը ավելի կտրված էին Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրային առօրյա կյանքից, տվյալ ժամանակահատվածի համար արդիական խնդիրներից⁵⁸⁹:

Ուշագրավ է նաեւ Ի դարի առաջին կեսի հայտնի գործիչ Ալի Մարդան-բեկ Թոփչիբաշեի կարծիքը, ըստ որի Ունսիզադե եղբայրների թերթերը չեն կարողացել փոխարինել «Էքինչի»-ին, քանի որ դրանց լեզուն լի էր արաբական եւ պարսկական փոխառություններով, որոնք խորթ էին համընդհանուր կիրառելի խոսակցական թյուրքերենին, իսկ հոդվածների թեմատիկան հեռու էր հասարակ ժողովրդի առօրյա խնդիրներից⁵⁹⁰: Հայտնի պանթյուրքիստ Յուսուֆ Աքչուրան, իր հուշերում նշել է, որ անձամբ Ջեյլալ Ունսիզադեն է իրեն հայտնել, որ «Քեշքյուլ»-ի նպատակներից էր Այսրկովկասի թյուրքերենը մոտեցնել օսմաներենի Ստամբուլի խոսվածքին: Աքչուրան մեջբերել է Ջեյլալ Ունսիզադեի խոսքերը իրեն ուղարկված մի նամակից, ըստ որի ցարական իշխա-

⁵⁸⁶ Հեղինակը «ադրբեջաներեն» եզրույթը Այսրկովկասի թյուրքերեն լեզվի համար կիրառել է հետին թվով, ինչը, մեր կարծիքով, անընդունելի է:

⁵⁸⁷ **A.H. Shissler**, op. cit., p. 129.

⁵⁸⁸ **E.M. Аух**, указ. соч.

⁵⁸⁹ **T. Swietochowski**, o. cit., p. 29.

⁵⁹⁰ **Дж. Гасанлы**, Али Мардан-бек Топчибашев. Жизнь за идею, Москва, 2014, с. 43.

նությունը հետապնդում եւ ճնշում էր եղբայրներին՝ «ազերի բարբառը⁵⁹¹» «Ստամբուլի լեզվին» մոտեցնելու գործունեության համար: Այդ ճնշումների արդյունքում էլ Ունսիզադե եղբայրները 1892 թ. տեղափոխվել են Ստամբուլ⁵⁹²:

Ավելին, վարկած կա, որ Ունսիզադե եղբայրները ցարական իշխանության կողմից մեղադրվել են պանթուրքիստական գաղափարներ քարոզելու մեջ եւ այդ պատճառով են ստիպված եղել փախչել Օսմանյան կայսրություն⁵⁹³:

Այսպիսով, ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Այսրկովկասում հիմնվել է թյուրքալեզու մամուլ, որը նոր երեւոյթ էր ո՛չ միայն երկրամասի համար: Հասան-բեկ Ջարդաբիի հիմնած «Էքինչի»-ն առաջին թյուրքալեզու թերթն էր ամբողջ Ռուսական կայսրությունում, որը սակայն գոյություն ունեցավ մոտ 2,5 տարի: Ոգեշնչված Ջարդաբիի գործունեությամբ՝ նրա գործն ավելի մեծ հաջողությամբ շարունակել են Ունսիզադե եղբայրները «Ձիյա Քաֆքասիյե» եւ «Քեշքուլ» թերթերով, որոնք միասին վերցրած գործել են ավելի քան 12 տարի: Կարող ենք ասել, որ 1875-1891 թթ. Այսրկովկասում կարճատեւ դադարներով լույս է տեսել թեկուզ փոքրաքանակ թյուրքալեզու մամուլ, սակայն որն անշուշտ իր ազդեցությունն է ունեցել թյուրքալեզու ընթերցող հասարակության վրա: Թվարկված երեք տպագիր օրգանների հիմնական նպատակն է եղել թյուրքալեզու մահմեդականների շրջանում տարածել կրթվելու, զարգանալու գաղափարը: Ցարական գրաքննության պայմաններում տվյալ թերթերում էթնիկ ինքնագիտակցության դրսեւորումները քիչ են եղել: Այնուամենայնիվ, որոշ համարներում բարձրացվել է Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների էթնիկ ընդհանրության եւ մնացած մահմեդականներից առանձնանալու գաղափարը, որը հենց ճակատագրական ազդեցություն է ունեցել մասնավորապես «Քեշքուլ» թերթի փակման գործում: 1891 թ. ընդհուպ մինչեւ 1903 թ., երբ Մուհամեդ-աղա Շահթախտինսկին Բաքվում հիմնել է «Շարգ ի ռուս» (Ռուսական Արեւելք) թերթը, Այսրկովկասում թյուրքալեզու թերթ չի գործել: Թյուրքալեզու մամուլի բուռն զարգացումը տեղի է ունեցել Ի դարի սկզբին: 1905-1920 թթ. Արեւելյան Այսրկովկասում հիմնվել է 60-ից ավելի թյուրքալեզու թերթ եւ ամսագիր⁵⁹⁴:

⁵⁹¹ Տվյալ եզրույթը կիրառել է Յուսուֆ Աքչուրան:

⁵⁹² **Y. Akçuraoğlu**, Türk yılı 1928, Ankara, 2009, s. 253-254.

⁵⁹³ **G.H. Adel, M.J. Elmi, H. Taromi-Rad**, op. cit., p. 16.

⁵⁹⁴ «Մուրճ», հ^մ 11, Թիֆլիս, 1903, էջ 180-188; **İ.M. Yıldırım**, Azərbaycan'da metbuat hareketlerinin başlangıcı, Uluslararası Türkçe edebiyat, kültür, eğitim dergisi, № 2/2, Türkiye, 2013, s. 149.

3.2 ԹՅՈՒՐՔԱԽՈՍՆԵՐԻ ԷԹՆԻԿ ԻՆՔՆԱԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՎԱՂ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄ- ՆԵՐԸ ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ԱՅՍՐԿՈՎԿԱՍԻ ԹՅՈՒՐՔԱԼԵՂՈՒ ԵՒ ՌՈՒՍԱԼԵՂՈՒ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

Հայտնի է, որ էթնիկ իմաստով «ազգ», «ժողովուրդ» հասկացությունները թե՛ ակադեմիական գիտության, թե՛ իրավական իմաստով մինչեւ այսօր համընդհանուր ճանաչում գտած եւ բոլորի կողմից ընդունելի սահմանում չունեն։ Մեզ համար ընդունելի է ռուս խորհրդային նշանավոր ազգագրագետ, ակադեմիկոս Յուլիան Բրոմլեյի կողմից ձեւակերպված, թերեւս, ունիվերսալ սահմանումը. «Էթնոսը կարող է սահմանվել որպես որոշակի տարածքում պատմականորեն ձեւավորված՝ մարդկանց միջսերնդային կայուն համախումբ, որն ունի ոչ միայն ընդհանուր գծեր, այլեւ մշակույթի (ներառյալ լեզուն) եւ հոգեբանության համեմատաբար հաստատուն [ստաբիլ] առանձնահատկություններ, ինչպես նաեւ իր միասնության եւ բոլոր այլ նմանատիպ կազմավորումներից տարբերության գիտակցություն (ինքնագիտակցություն)՝ արձանագրված ինքնանվանման (էթնոնիմի) մեջ»⁵⁹⁵:

Էթնիկ ինքնագիտակցություն ընդունված է անվանել այն երեւոյթը, երբ էթնոս հանդիսացող, այսինքն՝ «մենք» եւ «նրանք» տարբերակումը դնող մարդկանց մշակութային հանրոյթը գիտակցում է իր ընդհանրությունը եւ իրեն առանձնացնում համանման այլ հանրոյթներից։ Էթնիկ ինքնագիտակցության կարեւոր բաղադրիչ է էթնոսի բոլոր անդամների ընդհանուր ծագման գիտակցումը, որի ներքո սովորաբար հասկացվում է իրենց պատմական կենսափորձը⁵⁹⁶։ Հենց հավատն ընդհանուր ծագման նկատմամբ, դրան ավելացրած լեզվական, մշակութային եւ ավանդույթների որոշակի համանմանությունը, նպաստում են էթնիկապես միավորված մարդկանց կողմից իրենց առանձնացմանը մյուսներից⁵⁹⁷։ Ընդ որում էթնիկ ինքնագիտակցության առաջացումը պահանջում է տեւական ժամանակ։ Իսկ համահարթեցման դինամիկ գործընթացում

⁵⁹⁵ **Ю.В. Бромлей**, Очерки теории этноса, Москва, 1983, с. 57-58 (թարգմանությունն ըստ՝ **Ա. Յ. Յակոբեան**, Հայ ժողովրդի էթնոհամախմբման գործընթացի պատմա-մշակութային առանձնապատկերները, – «Վէմ» համահայկական հանդես, Ե (ԺԱ) տարի, 2013, հ^տ 1(41), Յունուար-Մարտ, էջ 34-35):

⁵⁹⁶ **Ю.В. Бромлей**, указ. соч., с. 56.

⁵⁹⁷ **М. Вебер**, Отношения этнической общности, – Журнал социологии и социальной антропологии, 2004, т. VII, № 2, с. 10-15.

ծեավորվում է բավականաչափ ընդհանուր էթնիկ մշակույթ, կենսափորձ, հիշողություն⁵⁹⁸:

Էթնիկ ինքնագիտակցության արտաքին դրսևորումը ընդհանուր ինքնանվանումն է՝ էթնոնիմը⁵⁹⁹: Դա էթնիկ ընդհանրության այն ամենակարեւոր դրսևորումն է, որի միջոցով մարդիկ արտահայտում են իրենց պատկանելությունը կոնկրետ էթնիկ խմբին⁶⁰⁰: Միաժամանակ տարբերակում են էթնիկ անվանման տեսակներ՝ էնդոէթնոնիմ (էթնոսի ինքնանվանում կամ ներքին էթնոնիմ) եւ էքզոէթնոնիմ (արտաքին էթնոնիմ, որը էթնոսին տալիս են այլ էթնիկ խմբերը): Դրանք կարող են նույնը լինել, այսինքն էքզոէթնոնիմը կարող է լինել նույն էնդոէթնոնիմը, բայց կարող են նաեւ միմյանցից տարբերվել: Ընդ որում երբեմն նույն էթնիկ միավորին այլ էթնիկ միավորները տարբեր անուններով են ճանաչում: Ամենից ավելի հաճախ դա հանդիպում է հարեւանությամբ ապրող էթնոսների մեջ, բայց կարող են լինել նաեւ աշխարհագրորեն հեռու միջավայրերում⁶⁰¹:

Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների համար բացի իրենց ցեղային առանձին անվանումներից (փադար, բայաթ, ավշար, շահսեւան եւն) ուշ միջնադարից եղել են տարբեր էքզոէթնոնիմներ, օրինակ՝ թաթար, թուրք, ինչպես նաեւ կրոնական եւ սոցիալական եզրույթներ՝ ղզըլբաշ, թարաքյամա, համշարի, ղաջար⁶⁰²: Սրանք անվանումներ են, որոնք թյուրքախոս էթնիկ հանրույթներին տվել են այլ էթնոսները (հայեր, ռուսներ, վրացիներ, ավարներ, պարսիկներ, երոպացիներ, եւն): Որպես էնդոէթնոնիմ (ներքին ինքնանվանում)՝ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների մոտ երկար ժամանակ ծառայել է «մահմեդական» եզրույթը: Ընդ որում այդ եզրույթն էլ միայն խիստ վերապահումով կարելի է ընդունել իբրեւ էնդոէթնոնիմ, քանի որ այն չէր բնորոշում էթնիկ կամ ազգային պատկանելություն, այլ ցույց էր տալիս զուտ կրոնական ինքնություն, պատկանելություն ումմային (իսլամական համայնք): Ավելին, այս եզրույթը կիրառելի էր երկրամասի ոչ միայն թյուրքախոսների համար, այլեւ նույն տարածքում ապրող ոչ թյուրքալե-

⁵⁹⁸ **J.S. Phinney**, Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research, – Psychological bulletin, 1990, Vol. 108, № 3, p. 502.

⁵⁹⁹ **Ю.В. Бромлей**, указ. соч., с. 56.

⁶⁰⁰ **В.Ю. Хотинец**, Этническое самосознание, Санкт-Петербург, 2000, с. 89.

⁶⁰¹ Հմմ. **Ա. Նալչաջյան**, Էթնիկական հոգեբանություն, Երեւան, 2001, էջ 66:

⁶⁰² **Т. Варданян**, Азербайджанцы, История одного незавершённого этнопроекта, Москва, 2012, с. 26-27.

զու (իրանալեզու, կովկասալեզու) ժողովուրդների՝ թալիշների, թաթերի, լեզգիների, ավարների համար:

Գիտության մեջ ընդունված է այս երեւոյթը բնորոշել կոնֆեսիոնիմ եզրույթով, որը մատնանշում է տվյալ հանրության կրոնական պատկանելւոյթունը⁶⁰³ (մեր խնդրո առարկա դեպքում դա պատկանելւոյթունն է իսլամական կրոնին): Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրոյթը հավաքական եւ ընդհանուր էնդոէթնոնիմ չի ունեցել: Նստակյաց եւ կիսանստակյաց կենցաղին անցնելուն զուգընթաց ցեղային պատկանելւոյթուն բնորոշող ցեղանուններին աստիճանաբար փոխարինել է «մահմեդական» կոնֆեսիոնիմը, որը տիրապետող է դարձել ԺԹ դարում, երկրամասը ռուսական տիրապետւոյթան տակ անցնելուց հետո: Այդ կոնֆեսիոնիմն ընդհուպ մինչեւ ԺԹ դ. վերջերը լիովին բավարարում էր Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրոյթին՝ որպէս ունիվերսալ ինքնանվանում:

Սակայն ԺԹ դ. վերջում, երբ թյուրքախոս բնակչւոյթունն արդեն անցում էր կատարում քոչվոր կենսակերպից դեպի նստակեցւոյթուն, արդեն ձեւավորվել էր քիչ թե շատ շարունակական եւ կայուն թյուրքալեզու գրավոր մշակույթ (գրական լեզու, գրականւոյթուն եւ մամուլ), ասպարեզ էր մտել այդ գրավոր մշակույթի կրող մտավորականւոյթան արդեն երկրորդ սերունդը, սկսել էր տարածվել պանթյուրքիզմի գաղափարը, ավելին՝ թյուրքախոս հանրոյթը իրեն համեմատւոյթան մեջ էր դնում Այսրկովկասի երկու խոշորագույն եւ կայացած ազգերի՝ հայերի եւ վրացիների հետ, այս պայմաններում արդեն «մահմեդական» կոնֆեսիոնիմը սկսեց չբավարարել:

Թյուրքախոս հանրոյթի առավել զարգացած հատվածը հանդիսացող մտավորականւոյթունը փորձել է գտնել ինքնանվանում իր համախմբվող էթնոսի համար: Այդ փնտրտուքն արտացոլվել է Արեւելյան Այսրկովկասի ԺԹ դ. վերջի թյուրքալեզու, ինչպէս նաեւ ռուսալեզու մամուլում, տպագիր այլ աշխատւոյթուններում: Մեզ են հասել մի քանի հոդվածներ, որտեղ հեղինակները բարձրացրել են երկրամասի թյուրքախոս բնակչւոյթան էթնիկ պատկանելւոյթան հարցը եւ առաջարկել տվյալ հանրոյթի ինքնանվանման իրենց տարբերակը:

⁶⁰³ Ю.В. Бромлей, указ. соч., с. 45-47.

Այսրկովկասի թյուրքերեն լեզվով Թիֆլիսում լույս տեսնող «Քեշքյուլ» թերթի 1890 թ. 115-րդ համարում հրապարակվել է ուշագրավ հոդված՝ «Անգրագետ լինել նշանակում է ապրել փակ աչքերով» վերնագրով: Այն իրենից ներկայացնում է օտարի եւ Այսրկովկասի թաթարի երկխոսություն, սակայն իր էության մեջ պարունակում է ուշագրավ մտորումներ տարածաշրջանի թյուրքախոս բնակչության էթնիկ պատկանելության վերաբերյալ:

«Ես կանգնած էի Թիֆլիսի երկաթուղային կայարանում՝ բարձր փափախ եւ գեղեցիկ մորթյա վերարկու հագած, գոտուս վրա սուր կար: Կայարանը մարդաշատ էր: Ով ասես, որ այդտեղ չկար՝ ոռու, վրացի, հայ, մահմեդական, եւ բոլորը խոսում էին տարբեր լեզուներով: Աչքովս մի քանի արտասահմանցիներ եւս ընկան: Ով գիտի, ֆրանսիացի էին, միգուցե՝ անգլիացի: Սակայն նրանցից մեկը ուշադիր ինձ էր նայում: Ճիշտն ասած նրա հայացքն ինձ դուր չէր գալիս: Մտքումս ասում էի. Ի՞նչ ես աչքդ տնկել վրաս, չլինի՞ թե մտածում ես կողոպտիչ եմ:

Հանկարծ զանգը հնչեց, մտանք գնացք: Ես երկրորդ դասում նստեցի: Ինձ նայող արտասահմանցին նստեց դիմացս: Նրա հարեւանությունն ինձ ամենեւին դուր չէր գալիս: Ցանկանում էի տեղս փոխել, սակայն մյուս տեղերն արդեն զբաղված էին:

- Դուք ո՞վ եք ազգությամբ, - հարցրեց նա:
- Մահմեդական:
- Ոչ, ես հարցնում եմ ազգային պատկանելությունը:
- Դե ես ասում եմ՝ մահմեդական եմ:
- Պարոն, ազգությունը մի բան է, իսկ դավանանքը՝ մեկ այլ: Հասկացա, որ մահմեդական եք, սակայն ուզում եմ իմանալ, թե ո՞ր ազգից եք:

Մտածում էի. «Այս հարցին ի՞նչ պատասխանեմ: Գիտե՞մ արդյոք, թե որ ազգից եմ: Տեսնես մեր մոլլան կամ մեր ախունդը գիտե՞ն»: Այժի մորուսով օտարականը, տեսնելով իմ շփոթմունքը, ասաց.

- Պարոն, արաբը, պարսիկը, թուրքը, հնդիկը, աֆղանը եւ մյուսները բոլորն էլ մահմեդական են: Սակայն յուրաքանչյուրի ազգությունը տարբեր է: Ես ինքս կաթոլիկ եմ, սակայն ազգությամբ իտալացի եմ:

- Դուք ճիշտ եք, պարոն: Սակայն ինչքան էլ, որ ամոթալի չլինի, բայց պետք է խոստովանեմ, որ ես չգիտեմ, թե ես որ ազգից եմ:
- Պարոն, իսկապես ամոթալի է ազգությունը չիմանալ: Նույնն է, թե չիմանաս հայրդ ու մայրդ ովքեր են: Դուք այն ցեղից չե՞ք, ձեզ թաթա՞ր են կոչում:
- Այո, մեզ թաթար են անվանում:
- Հիմա հասկացա, թե դուք որ ազգից եք: Դուք թաթարներ չեք: Թաթարները Ղրիմի եւ Կազանի մահմեդականներն են: Իսկ դուք ադրբեջանցի եք:
- Ներեցեք, պարոն, ինչպե՞ս մեզ կոչեցիք. – հարցրի ես:
- Ադրբեջանցի ժողովուրդ, սիրելիս: Ադրբեջան:
- Իրոք որ առաջին անգամ եմ լսում, որ մեզ անվանեն ադրբեջանցի: Ես լսել եմ, որ Արազ⁶⁰⁴ գետի այն կողմում կա Ադրբեջան կոչվող նահանգ:
- Այո, եւ այնտեղի բնակիչներն էլ, ինչպես որ դուք, ադրբեջանցիներ են»⁶⁰⁵:

Այս հոդվածը մեր հետազոտության համար ուշագրավ նյութ է պարունակում, որն ունի մի քանի շերտ: Նախ եւ առաջ հոդվածով Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու մամուլում եւ հրապարակության մեջ առաջին անգամ օրակարգ է բերվել Այսրկովկասի թյուրքախոս բնակչության էթնիկ պատկանելության հարցը: Խրատական երկխոսության միջոցով ընթերցողին ներարկվել է այն գիտակցությունը, որ երկրամասի թյուրքախոս բնակչությունն առանձնանում է իբրեւ էթնոս:

Երկրորդ շերտն, ըստ մեզ, քննադատությունն է այդ ժամանակաշրջանում թյուրքախոս էթնիկ հանրույթի շրջանում տիրապետող կրոնական ինքնության գոյության եւ էթնիկ ինքնանվանման բացակայության դեմ: Տույց է տրվել «մահմեդական» ինքնանվանման ժամանակավրեպ եւ հետամնաց լինելը: Սեփական էթնիկ ինքնանվանումն ունեցող մահմեդական այլ ժողովուրդների (աֆղաններ, պարսիկներ, հնդիկներ) կողքին էթնանվանում չունեցող թյուրքախոս հանրույթը ներկայացվել է որպես թերի եւ անգիտակից:

⁶⁰⁴ Նկատի ունի Արաքս գետը:

⁶⁰⁵ **A. Aşırılı**, *Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920)*, s. 37-38; **И.А. Габиббейли**, *Этапы формирования идеала Азербайджанства и современность*, – Східний світ, НАН України, Киев, 2012, с. 44; **A. Şahverdiyev**, *Azərbaycan mətbuatı tarixi*, s. 53-54.

Երրորդ ուշագրավ հանգամանքն այն է, որ մատնանշվել է Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների նկատմամբ «թաթար» անվան կիրառման չհիմնավորված ու սխալ լինելը՝ պնդելով, որ Ղրիմի եւ Մերձկովկասի թաթարները տարբեր են մեր երկրամասի թյուրքախոս բնակչությունից:

Սակայն խրատական հողվածի գլխավոր ուղերձը Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների համար որպես ինքնանվանում «ադրբեջանցի» եզրույթի կիրառումն է: Իսկապես, մինչեւ 1890 թվականը չկա թյուրքալեզու որեւէ գրավոր աղբյուր, որտեղ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների կամ երկրամասի որեւէ այլ էթնիկ խմբի համար կիրառվեր «ադրբեջանցի» եզրույթը: Հողվածում էլ իրավացիորեն նշվել է, որ Ադրբեջան անունով հայտնի էր Արաքս գետից հարավ գտնվող՝ Իրանի հյուսիսային համանուն նահանգը: Սակայն դրա կողքին առաջ է քաշվել ոչ պակաս կարեւոր դրույթ (կոնցեպտ) այն մասին, թե իբր Արաքսից հյուսիս եւ հարավ գտնվող հանրույթները կազմում են միասնական «ադրբեջանցի ժողովուրդ» անունով մեկ ընդհանուր էթնիկ միավոր:

Կարծում ենք, որ հենց այս միտքն է մեզ հուշում հողվածի գաղափարական հենքն ու շարժառիթը, այն է՝ նոր-նոր ձեւավորվող թյուրքության գաղափարը, որը հետագայում աստիճանաբար վերաճեց պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության: Հատկանշական է, որ հողվածի հեղինակը նույնիսկ իր իսկական անունը չի հրապարակել, իսկ անվան փոխարեն ստորագրել է որպես «Ադրբեջանցի»՝ նաեւ դրանով ընդգծելով նյութի գլխավոր իմաստը եւ ուղերձը: Կարծիք կա, որ հողվածի հեղինակը «Քեշքուլ» թերթի խմբագիր եւ հիմնադիր Ջելալ Ունսիզադեն է: Դրա օգտին է խոսում նաեւ այն հանգամանքը, որ վերջինս 1891 թ. դիմել է ցարական իշխանությանը՝ «Ադրբեջան» անունով թերթ հիմնելու նախաձեռնությամբ⁶⁰⁶:

Նույն «Քեշքուլ» թերթի 1891 թ. 22-րդ համարում լույս է տեսել եւս մեկ ուշագրավ հողված Այսրկովկասի թյուրքալեզու հանրույթի էթնիկ պատկանելության շուրջ: Այս դեպքում եւս հեղինակն ընթերցողին իր մտորումները փորձել է փոխանցել այսպիսի երկխոսության միջոցով.

« - Դու ազգությամբ ո՞վ ես:

⁶⁰⁶ И.А. Габиевский, указ. соч., с. 45.

- Ես մահմեդական եմ, նաեւ՝ թյուրք:
- Դու օսմանցի՞ ես:
- Ոչ, ես բիջանցի եմ:
- Որտե՞ղ է բիջանցիների երկիրը:
- Արաքս գետի այն կողմում ապրում են ազերիները, այս կողմում՝ բիջանցիները:

Միասին մենք ադրբեջանցիներ ենք, բայց անջատ մենք բիջանցիներ ենք:

- Քո լեզուն թյուրքերեն է, ուրեմն դու թյուրք ես:
- Բառ չկա, որը կբնութագրեր իմ միտքը: Ես թյուրք եմ, բայց բիջանցի:
- Բիջանցի թյուրք լինելու փոխարեն, ինչո՞ւ դուք չեք լուծում այս երկրնտրանքը՝ ինքների ձեզ կոչելով ադրբեջանցի թյուրք»⁶⁰⁷:

Հոդվածը 1890 թ. լույս տեսածի տրամաբանական շարունակությունն ու զարգացումն է: Նորից քննադատվում է Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների էթնիկ ինքնագիտակցության ավանդական՝ կրոնական մակարդակը՝ «Ես մահմեդական եմ»: Շարքային թյուրքախոսին ներարկվում է այն գաղափարը, որ կրոնական պատկանելությունը ազգ կամ ժողովուրդ չի մատնանշում:

Սակայն կարելի է նշմարել մեկ տարվա ընթացքում հասունացած մի նոր իրողություն: Հոդվածում վեր է հանվել Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքական ինքնագիտակցության խնդիրը: Ավելին, «թյուրքությունը» այս հոդվածում «տեղայնացվել» է՝ այս դեպքում եւս «ադրբեջանցի» արհեստական եզրույթի միջոցով: Որպես էթնոսի անվանում առաջ է քաշվել «ադրբեջանցի թյուրք» եզրույթը: Հոդվածում նորից կենտրոնական տեղում է Ատրպատականի (Ադրբեջան) եւ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների էթնիկ ընդհանրության գաղափարը: Այն արտահայտվել է բառախաղի միջոցով: «Ադրբեջանցի» եզրույթը բաժանված է խորհրդանշական երկու մասի՝ «ազերի» (Արաքսից հարավ ընկած տարածքի բնակչություն) եւ «բիջանցի» (Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթը): Եզրույթի տվյալ բաժանումով հեղինակը քարոզել է այն գաղափարը, թե իբր միասնական էթնոսի զույգ մասերը բաժանված են: Ընդ որում Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս էթնիկ հանրույթի համար կիրառված «բիջան» (بيجان) բառը

⁶⁰⁷ T. Swietochowski, op. cit., p. 32; B. Shaffer, op. cit., p. 30; A. Alstadt, op. cit., p. 70; E.M. Ayx, указ. соч., (http://old.sakharov-center.ru/publications/azrus/az_003.htm). Նշված գրականության մեջ մեզ հետաքրքրող հոդվածը ներկայացված է թարգմանությամբ:

պարսկերենից թարգմանաբար նշանակում է անհոգի, անսիրտ, անկյանք⁶⁰⁸: Նման բանախաղը, մեր կարծիքով, նպատակ է ունեցել հավելյալ հուզական ֆոն հաղորդել հոդվածին:

«Ադրբեջանցի թյուրք» արհեստական եզրույթի առաջ քաշումը, հուզական բանախաղի միջոցով Իրանական Ատրպատականի եւ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթների էթնիկ միանության գաղափարի քարոզումը մեզ թույլ է տալիս համոզվել վերելում հնչեցրած այն կարծիքի մեջ, որ «Քեշքյուլ» թերթի եւ նրա հիմնադիր-խմբագիր Ջելալ Ունսիզադեի վրա ազդեցություն է ունեցել թյուրքիզմի կամ դրա ավելի ուշ շրջանի դրսեւորում պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը՝ ի դեմս Իսմայիլ-բեկ Գասպրինսկու եւ նրա «Թերջուման» թերթի: Մեր վարկածը գալիս է ապացուցելու այն փաստը, որ պանթյուրքիզմի հայրը համարվող Իսմայիլ-բեկ Գասպրինսկին անձնապես ճանաչել է «Քեշքյուլ» թերթի հիմնադիրներ Հաջի Սեիդ եւ Ջելալ Ունսիզադե եղբայրներին: Ավելին, երբ ցարական իշխանությունը երկար ժամանակ Գասպրինսկուն մերժում էր «Թերջուման» թերթի հրատարակման գործում, նա սեփական հոդվածների անանուն ժողովածոն տպագրում էր Թիֆլիսում գտնվող Ունսիզադե եղբայրների տպարանում⁶⁰⁹: Հայտնի է, որ 1883 թ. Գասպրինսկին այցելել է Արեւելյան Այսրկովկաս եւ կապեր հաստատել տեղի թյուրքախոս մտավորականության ներկայացուցիչների հետ⁶¹⁰: Ավելի ուշ՝ 1893-ին, Բախչիսարայից բացի Բաքվում եւս նշել են «Թերջուման» թերթի հիմնադրման 10 տարին: 1894 թ. Գասպրինսկին այցելել է Բաքու⁶¹¹: Ավելին, 1887 թ. իր հոդվածներից մեկում անդրադառնալով օսմանյան սուլթանի եւ պարսից շահի հարաբերություններին՝ շիա-սուննի հակամարտությանը՝ նա կիրառել է ադրբեջանցի ժողովուրդ բառակապակցությունը: Գասպրինսկին մասնավորապես նշել է. «Կրոնական հակամարտությունը կարմիր ժապավենով անցնում է միասնական արյուն ունեցող ադրբեջանական ժողովրդի ողջ պատմության ընթացքում՝ մինչեւ հիմա վնասաբար անդրադառնալով քաղաքացիական եւ հասարակական կյանքի վրա»⁶¹²: Այս խոսքում եւ հատկապես «միասնական արյուն ունեցող ադրբեջանական ժողովուրդ» բառակապակցու-

⁶⁰⁸ Персидско-русский словарь, в двух томах, Под ред. **Рубинчика Ю.А.**, т. I, Москва, 1970, с. 237.

⁶⁰⁹ **Z.V. Togan**, Gasprali (Gasprinski), Ismail, – The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1965, p. 979-981.

⁶¹⁰ **Ю.Б. Османов**, указ. соч., с. 135.

⁶¹¹ **Дж. Гасанлы**, Али Мардан-бек Топчибашев. Жизнь за идею, Москва, 2014, с. 33.

⁶¹² **Ю.Б. Османов**, указ. соч., с. 87.

թյան մեջ առկա է պանթյուրքիստական «երկու ադրբեջանների» գաղափարը, որը նկատվում է նաև «Քեշքյուլ»-ի հոդվածում: Հայտնի պանթյուրքիստ Յուսուֆ Աքչուրան իր հուշերում նշել է, որ Ունսիզադե եղբայրները լքել են Ռուսական Այսրկովկասը ցարական հետապնդումների եւ ճնշումների պատճառով: Եղբայրները ցանկանում էին երկրամասի թյուրքերեն գրական լեզուն մոտեցնել օսմաներենին, ինչը ռուսական իշխանությունը չէր հանդուրժում⁶¹³:

«Քեշքյուլ» թերթի վերոնշյալ երկու հոդվածները համարվում են Արեւելյան Այսրկովկասում էթնոհամախմբվող թյուրքախոս հանրույթի էթնիկ պատկանելության եւ նրա ինքնանվանման շուրջ առաջին հրապարակումները նոր ձեւավորվող թյուրքալեզու մամուլում: Սակայն մինչ այդ էլ Այսրկովկասի ռուսալեզու մամուլում լույս է տեսել համանման մի հոդված, որի հեղինակը եւս երկրամասի թյուրքախոս հանրույթի ներկայացուցիչ էր: Դա Թիֆլիսում լույս տեսնող ռուսալեզու «Կովկաս» թերթի 1882 թ. 90-րդ համարում Մուհամեդ-աղա Շահթախտինսկու «Մահմեդականների դպրոցական կյանքը» վերնագրով ռուսերեն հոդվածն է: Այդտեղ մինչ մահմեդականների կրթության խնդրին հասնելը հեղինակն արժարծել է Այսրկովկասի թաթարների (թյուրքախոսների) ինքնանվանման հարցը այսպես.

«Ռուսները, օրինակ վերցնելով հենց մեզնից, մեզ անվանում են մահմեդական: Մենք, ինչ-որ կերպ կորցրած լինելով ժողովրդի վերաբերյալ մեր պատկերացումը, ինքներս մեզ կոչել ենք ոչ թե մեր ազգության, այլ մեր կրոնի անունով, որը պատկանում է այդքան մեծ թվով ազգերի եւ լեզուների:

Ցանկալի է, որպեսզի ինչպես մենք, այնպես էլ մյուս ժողովուրդները մեզ կոչեն մեր ազգությունից, այլ ոչ թե մեր կրոնից բխող անունով: Դրանով մահմեդական բառը կօգտագործվի բացառապես կրոնական իմաստով եւ չի խառնի երկու տարբեր հասկացությունները կրոնի եւ ազգության վերաբերյալ:

Սակայն ինչպե՞ս մեզ կոչել: Երբ խոսք է գնում մեր լեզվի մասին, մենք այն անվանում ենք թյուրքերեն կամ թուրքերեն, որոնք նույն իմաստն ունեն եւ ծագել են թյուրք գոյական բառից: Մեր հարեւան պարսիկներն ու հայերը մեզ անվանում են թուրքեր: Այս տեսանկյունից մենք կարող էինք կոչվել թուրքեր: Սակայն, որպեսզի այդ անունը

⁶¹³ Y. Akçuraoglu, Türk yılı 1928, s. 253-254.

դառնա համընդհանուր կերպով ընդունելի, հարկավոր է, որ ռուսներն էլ այն ընդունեն: Սակայն նրանք դա չեն ընդունի, քանի որ դեռ մինչեւ մեզ հետ ծանոթանալը նրանք, ինչպես եւ բոլոր եւրոպացիները, սովոր էին այդ անունով կոչել օսմանյան թյուրքերին: Մենք թաթար չենք կոչվի, քանի որ այդ բառը մենք կիրառում ենք բացասական իմաստով: Չի կարելի ժողովրդին պարտադրել մի անուն, որից նա փախչում է: Մնում է ադրբեջանցի անունը, որը մեր ազգը մատնանշելու համար այժմ օգտագործվում է էթնոգրաֆիայում եւ լեզվաբանությունում: Միգուցե, մի օր ե՛ւ գրականությունը, ե՛ւ պաշտոնական աշխարհը կընդունեն այդ անվանումը: Իսկ մինչ այդ, չունենալով ավելի լավը, ուրիշների օրինակով մենք էլ Պարսկաստանի Ադրբեջան սատրապությունը եւ մեր մահմեդական Այսրկովկասը բնակեցնող թյուրքերին կոչում ենք մահմեդականներ: Մահմեդական բառը, ինչպես այս հոդվածի նախաբանում, այնպես էլ մեր այլ հոդվածներում, չի վերաբերում աշխարհի բոլոր մահմեդականներին, այլ ադրբեջանական թյուրքերին կամ այսրկովկասյան եւ պարսկական թաթարներին»⁶¹⁴:

Մուհամեդ-աղա Շահթախտինսկու այս հոդվածը մեզ հայտնի առաջին, թեկուզեւ ռուսալեզու գրավոր աղբյուրն է, որտեղ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս էթնիկ հանրույթի ներկայացուցիչը բարձրացնում է սեփական էթնիկ պատկանելության եւ էթնանվանման հարցը: Նա մերժում է «մահմեդական» կոնֆեսիոնիմը՝ իրավացիորեն բացատրելով, որ այն չի կարող էթնիկ պատկանելություն բնորոշել: Շահթախտինսկին դեմ չէ, որպեսզի իր հանրույթի համար ատելի «թաթար» էքզոնիմի փոխարեն կիրառվի պարսիկների եւ հայերի կողմից օգտագործվող «թյուրք» անվանումը: Այնուհետեւ հեղինակն առաջ է քաշում «ադրբեջանցի» եզրույթը, որն, ըստ նրա, կիրառվում էր ազգագրության եւ լեզվաբանության մեջ: Հայտնի է, որ Շահթախտինսկին բարձրագույն կրթություն է ստացել Եւրոպայում՝ Գերմանիայում եւ Ֆրանսիայում⁶¹⁵: Հավանաբար, նրա նշած եզրույթը վերաբերում է ԺԹ դ. արեւմտյան գիտության մեջ Իրանի Ատրպատական (Ադրբեջան) նահանգի եւ նրա թյուրքախոս բնակչության համար կիրառվող «Ադրբեջան» եւ «ադրբեջանցի» անուններին, որոնք սակայն արեւմտյան գիտնականներն

⁶¹⁴ **М. Шахтагинский**, Школьная жизнь мусульман, – «Кавказ», № 90, Тифлис, 1882.

⁶¹⁵ **М. Şahıtaxtı**, Seçilmiş əsərləri, s. 4-5.

այդ ժամանակաշրջանում չէին օգտագործում Արեւելյան Այսրկովկասի ու նրա թյուրքախոս էթնիկ հանրույթի պարագայում⁶¹⁶:

Շահթախտինսկին մեր ներկայացրած հատվածի վերջում Իրանական Ադրբեջանի եւ Այսրկովկասի թյուրքախոսներին համարում է միեւնոյն էթնոսը, որը Ռուսաստանում եւ Իրանում հայտնի է տարբեր եզրույթներով: Կարելոր է նաեւ արձանագրել հետեւյալը. հեղինակը պարզաբանում է, որ «մահմեդական» եզրույթն ինքը կիրառել է նկատի ունենալով բացառապես Այսրկովկասի թյուրքախոսներին: Կարելի է ենթադրել, որ իրանալեզու եւ կովկասալեզու մահմեդականները՝ թաթերը, թալիշները, լեզգիները, ավարները եւն ընկալվում էին իրենց էթնանուններով, եւ տվյալ էթնիկ միավորներին ճանաչում էին իրենց էթնանուններով: Թաթերը, թալիշները, ավարները, լեզգիները եւ երկրամասի այլ ժողովուրդները դուրս են նրա նշած եզրույթի սահմաններից: Նման երեւոյթ կարելի է նկատել նաեւ այլ հեղինակների, օրինակ՝ Զարդաբիի, Շիրվանիի կամ Վեզիրովի գործերում, երբ խոսք է գնում մահմեդականների մասին, սակայն համատեքստում հասկացվում է, որ հեղինակը նկատի ունի թյուրքախոս հանրույթին:

Մենք հնարավորություն ունենք դիտարկել եւ ընկալել Շահթախտինսկու մոտ էթնիկ ինքնագիտակցության եւ էթնիկ ինքնանվանման գաղափարի էվոլյուցիան, քանի որ հեղինակն այս թեման ավելի հանգամանալից արծարծել է ռուսալեզու «Կասպիյ» թերթի 1891 թ. 93-րդ համարում զետեղված «Ինչպե՞ս կոչել այսրկովկասյան մահմեդականներին» հոդվածում: Այնտեղ կարդում ենք.

«Մինչեւ վերջերս ռուսերենում այսրկովկասյան մահմեդականներին կոչում էին մուսուլմաններ՝ դրա տակ հասկանալով ոչ թե ընդհանրապես իսլամի հետեւորդներին, այլ ռուսական Այսրկովկասի թյուրքերեն լեզվով խոսող բնակչությանը: Ժողովրդին իր կրոնի անվամբ կոչելը ռուսները փոխառել են հենց Այսրկովկասի մահմեդականներից, ովքեր մինչեւ հիմա էլ իրենց ժողովուրդն ու լեզուն անվանում են բացառապես մուսուլմանական՝ կրոնի վերաբերյալ պատկերացման մեջ կորցնելով լեզվի մասին պատկերացումը: Այն հարցին, թե որ ժողովրդին է նա պատկանում եւ ինչ լեզվով է խոսում, այսրկովկասյան մահմեդականն ուրիշ պատասխան չի տալիս, բացի նրանից, որ ինքը

⁶¹⁶ Տե՛ս **J. Malcolm**, The history of Persia: From the most early period to the present time, London, 1829.

մուսուլման է եւ խոսում է մուսուլմաններեն: Հայ-կաթոլիկներն էլ իրենց ժողովուրդն ու լեզուն կոչում են միայն կաթոլիկական:

Յանկանալով այսրկովկասյան մահմեդականներին տալ անուն, որը կբխեր ոչ թե նրանց կրոնից, այլ նրանց ժողովրդական պատկանելությունից՝ վերջին շրջանում նրանց սկսել են ռուսերենով կոչել թաթարներ: Այս նորարարությունը ոչ մի կերպ չի կարելի համարել հաջողված:

Լեզուն, որով խոսում են Այսրկովկասի մահմեդականները, թաթարերեն չէ, այլ թուրքերեն է կամ նույնն է, թե թյուրքերեն է, որը բաժանվում է հիմնական խոսվածքների՝ օսմանյան, սելջուկյան եւ ադրբեջանական:

Այսրկովկասյան մահմեդականներին թաթար անվանելու անհարմարությունը գործնականում զգացվում է Բաքվում: Այստեղ ռուսները, ովքեր ավելի լավ են ծանոթ Ռուսաստանի ներքին նահանգների թաթար բնակչությանը, մյուսներից շուտ են հասկանում, թե լեզվական, արտաքին տեսքի, իրավունքների եւ սովորույթների ինչ մեծ տարբերություն կա այսրկովկասյան թյուրքի եւ ներքին նահանգների թաթարի միջև: Դրանից ելնելով՝ Բաքվում, որտեղ կարիք կա այսրկովկասյան մահմեդականներին տալ իրենց ժողովրդական պատկանելությունից բխող անուն, տեղի ուղղահավատներին [նկատի ունի շիա մահմեդականներին – Վ.Գ.] կոչում են պարսիկ: Իհարկե, այս անունն էլ հարմար չէ: Քանի որ եթե այսրկովկասյան թյուրքերը թաթարներ չեն, ապա առավել եւս պարսիկներ չեն: Ժողովուրդներն իրարից տարբերվում են լեզվով, իսկ պարսկերենն ու թյուրքերենն ընդհանրապես տարբեր են:

Այսրկովկասյան մուսուլմաններին թաթարներ անվանելը անհարմար է նաեւ այն պատճառով, որ ո՛չ իրենք, ո՛չ էլ իրենց ամենամոտ հարեւանները՝ պարսիկները, օսմանները, քրդերն ու հայերը, այդպես չեն անվանել եւ չեն էլ ցանկանում լսել այդ անվան մասին: Ճիշտն ասած՝ այդ անունը նրանց ուղղակի վիրավորում է: Լենկ Թեմուրի արշավանքների ժամանակից սկսած՝ թաթար անունն ամբողջ Ասիայում արտասանվում է ոչ առանց չարության եւ ատելության:

Ամենից հարմար է այսրկովկասյան մուսուլմաններին կոչել ադրբեջանցի, իսկ իրենց լեզուն՝ ադրբեջաներեն: Ադրբեջան նահանգը, որի մեծ մասը Պարսկաստանից անցել է Ռուսաստանին եւ կազմում է ներկայիս Այսրկովկասը, բնակեցված է գրեթե

բացառապես այդ թյուրքական ժողովրդով, որին ինչպես արեւելյան գրողները, այնպես էլ եւրոպացի աշխարհագրագետներն ու ազգագրագետներն անվանում են ադրբեջանական թյուրքեր: Առօրյա կյանքում անհարմար է ժողովրդին եւ լեզուն անվանել երկու բառով՝ ադրբեջանական թյուրք կամ ադրբեջանական թյուրքերեն լեզու: Այդ պատճառով ավելի նպատակահարմար կլիներ ռուսերենում թաթարի փոխարեն այսրկովկասյան մուսուլմաններին կոչել ադրբեջանցիներ, իսկ այսրկովկասյան թյուրքերեն լեզուն թաթարերենի փոխարեն՝ ադրբեջաներեն»⁶¹⁷:

Շահթախտինսկին եւս մեկ անգամ հաստատել է, որ ԺԹ դ. վերջում Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթի մոտ էթնիկ ինքնագիտակցությունը հանդես էր գալիս կրոնական գունավորմամբ եւ «մահմեդական» ինքնանվանմամբ: Հեղինակը նորից պնդել է երկրամասի թյուրքախոսներին ռուսների կողմից թաթար անվանելու չհիմնավորված եւ սխալ լինելը: Սակայն նա նաեւ աղավաղված է ներկայացրել իրականությունը, երբ նշել է, թե Այսրկովկասի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը կազմում էր թյուրքախոս էթնիկ հանրույթը: ԺԹ դ. վերջի պաշտոնական վիճակագրական տվյալները ցույց են տալիս, որ թյուրքախոսները մեծամասնություն էին միայն Այսրկովկասի արեւելքում՝ Բաքվի եւ Ելիզավետպոլի նահանգներում, որտեղ էլ հայերի, թաթերի, թալիշների, լեզգիների եւ կովկասալեզու այլ էթնոսների ստվար բնակության պայմաններում նրանք կազմում էին բնակչության մոտ 60 տոկոսը⁶¹⁸: Իսկ Բաքվի շիաներին պարսիկ կոչելու Շահթախտինսկու հիշատակած պրակտիկան, մեր կարծիքով, հետեւանք էր այն բանի, որ տվյալ տարածքում կար իրանախոս հոծ պարսիկ-թաթ բնակչություն: ԺԹ դ. վերջին Բաքվի նահանգում բնակվում էին ավելի քան 120 հազար մահմեդական թաթեր: Բացի այդ՝ Իրանի գավառներից Բաքու՝ նավթահանքերում աշխատելու էին գալիս մեծ քանակությամբ թյուրքախոս բանվորներ, որոնք որոշ չափով համալրում էին քաղաքի թյուրքախոս բնակչության թիվը: Կենցաղային հարաբերություններում նրանք համշարի էին կոչվում, բայց պարսկահպատակ լինելով՝ հատկապես պաշտոնական գրագրության մեջ առավել հայտնի էին «պարսիկ» անունով⁶¹⁹:

⁶¹⁷ **М. Шахтагинский**, Как называть Закавказских мусульман, – «Каспий», № 93, Баку, 1891.

⁶¹⁸ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоого пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, Вып. 7, СПб., 1905.

⁶¹⁹ Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Бакинская губерния, Тифлис, 1893.

Մեզ համար հատկապես ուշագրավ է Շահթախտինսկու հողվածի այն մասը, որտեղ հեղինակն առաջարկում է Այսրկովկասի թյուրքախոսներին անվանել ադրբեջանցի, իսկ նրանց լեզուն ադրբեջաներեն: Ընդ որում այդ տողերում կարելի է նկատել, որ նա որպես թյուրքական էթնոսի հիմնական եւ էթնոտարբերակիչ գործոն է համարում թյուրքերեն լեզուն:

Հողվածների համեմատության ժամանակ առաջին հայացքից կարելի է եզրակացնել, թե հեղինակի մոտ գաղափարական հիմքը մնացել է նույնը. Շահթախտինսկին քննադատում է կրոնական ինքնությունը, սխալ եւ բացասական է համարում Այսրկովկասի թյուրքախոսների համար թաթար անվան կիրառությունը: Սակայն կա շատ կարևոր տարբերություն: Եթե 1882 թ. հողվածում հեղինակը առաջ էր քաշում «ադրբեջանցի» եզրույթը, ապա 1891-ի հողվածում նա որպես ինքնանվանում նախ առաջ է քաշում «ադրբեջանական թյուրք» եզրույթը, որից անցում է կատարում «ադրբեջանցի» եզրույթին միայն առաջինի երկար լինելու պատճառով: «Ադրբեջանցի թյուրք» եզրույթը մեզ արդեն ծանոթ է թյուրքալեզու «Քեշքյուլ» թերթի 1891 թ. 22-րդ համարից: Շահթախտինսկու մոտ էլ Ջելալ Ունսիզադեի նմանությամբ առկա է «թյուրքական» ինքնագիտակցության տեղայնացումը արիեստական «Ադրբեջան» եզրույթի միջոցով:

Ինչպես արդեն նշել ենք, Ունսիզադե եղբայրներն անձնապես եւ գաղափարապես մոտ էին ռուսական պանթյուրքիզմի հոգեւոր հայր Իսմայիլ-բեկ Գասպրինսկու հետ: Մեր կարծիքով՝ Շահթախտինսկին ինքը հակված է եղել «ադրբեջանցի» արիեստական եզրույթի ընտրությանը՝ այն պատճառաբանելով Արաքսից հյուսիս եւ հարավ թյուրքախոս բնակչության լեզվական ընդհանրությամբ: Սակայն նրա այս գաղափարի վրա եւս ազդեցություն է ունեցել Ռուսական կայսրությունում ծնունդ առած պանթյուրքիզմը: Դրանով կարելի է բացատրել նաեւ այն, որ 1882 թ. հողվածում հեղինակը որոշ տարբերություն էր դնում Իրանի Ադրբեջան նահանգի եւ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոսների միջեւ, իսկ արդեն 1891-ի հողվածում այդ երկու էթնոսներին համարում էր միեւնույն ժողովուրդը, ինչն էլ նման է Գասպրինսկու ավելի վաղ կիրառած «միասնական արյուն ունեցող ադրբեջանցի ժողովուրդ» բառակապակցությանը:

Հարկ է նշել, որ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս էթնիկ հանրույթի համար «ադրբեջանցի», իսկ երկրամասի համար էլ «Ադրբեջան» արիեստական եզրույթների

ամրագրման ամենամեծ ջատագովը եղել է հենց Շահթախտինսկին: Արդեն նշել ենք, որ նա հայտնի է արաբատառ թյուրքերենի այբուբենի բարեփոխման իր նախագծով, որի հիման վրա կազմած գրքույկներից մեկն անվանել է «Փոքր ադրբեջանական այբուբեն»⁶²⁰: Իսկ 1902 թ. լույս տեսած մեկ այլ գրքույկում Շահթախտինսկին թյուրքերեն եզրույթին զուգահեռ Այսրկովկասի թյուրքերենը հաճախ անվանում էր «ազերերեն»⁶²¹:

Պետք է նկատի ունենալ, որ թյուրքալեզու մամուլն այս ժամանակաշրջանում կայուն երեւոյթ չէր, քանի որ Այսրկովկասի ամեն թյուրքալեզու տպագիր օրգան գործում էր առավելագույնը 8 տարի եւ այն էլ՝ հաճախակի դադարներով, եւ ի վերջո ցարական իշխանությունը փակում էր դրանք: Այսպես, առաջին թյուրքալեզու «Էքինչի» (Հողագործ) թերթը գործել է 1875-1877 թթ. եւ փակվել է ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ՝ պատերազմական ժամանակաշրջանի գրագրության պատճառով: 1879 թ. Թիֆլիսում հիմնադրված «Ձիյա» (Լույս) թերթը, որը 1883-ին վերանվանվել է «Ձիյա Քաֆքասիյե» (Կովկասի լույս) եւ սկսել տպագրվել Շամախիում, փակվել է 1884 թ. ցարական գրաքննության եւ ֆինանսական խնդիրների պատճառով⁶²²: 1883 թ. Թիֆլիսում հիմնադրված «Քեշքյուլ» թերթը ցարական իշխանության հրամանով փակվել է 1891-ին՝ այն նույն տարում, երբ լույս էր տեսել մեր ուսումնասիրության առարկա հոդվածը: Փակման պատճառի վերաբերյալ վարկածներից մեկը տպագրական սխալն է, որը տեղ է գտել 1891 թ. 122-րդ համարում⁶²³: Մեկ այլ վարկածի համաձայն էլ՝ թերթի փակման պատճառը հենց «ադրբեջանցի» արհեստական ինքնանվանման քարոզումն էր⁶²⁴: Սակայն մեր կարծիքով՝ փակման ավելի իրատեսական վարկածը «Քեշքյուլի» գաղափարական ուղղվածությունն էր, որը ցարական իշխանության համար ցանկալի չէր, քանի որ Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս լեզվական հանրույթի մեջ սերմանում էր նախկին վիճակից շեղվող էթնիկ ինքնագիտակցություն, տարածում անսքող պանիսլամիստական եւ պանթյուրքիստական գաղափարներ, տպագրում գրական երկեր թյուրքերեն լեզվով: Հենց այս պատճառով «Քեշքյուլ» թերթը հայտնվել էր ցարական գրաքննության խիստ հսկողության տակ:

⁶²⁰ **М. Шахтахтинский**, Маленькая Азербайджанская Азбука, фонетическое восточное письмо, – Seçilmiş əsərləri, s. 385.

⁶²¹ **М. Шахтахтинский**, Пояснительная записка о фонетической восточной азбуке, с. 2.

⁶²² **А. Аşırı**, Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), s. 30-31.

⁶²³ **А. А. Зейналов**, указ. соч., с. 47.

⁶²⁴ **В. Shaffer**, op. cit., p. 30.

Վերոնշյալ հանգամանքներից ելնելով՝ դժվար է դիտարկել էթնիկ ինքնագիտակցության գրավոր դրսևորումների էվոյուցիան ավելի երկարատեւ ժամանակի համատեքստում: Բավական է նշել միայն, որ 1891 թ. «Քեշքյուլ»-ի փակվելուց հետո Այսրկովկասում թյուրքալեզու թերթ չկար ընդհուպ մինչեւ 1903 թ., երբ սկսեց լույս տեսնել «Շարգ ի ուս» (Ռուսական Արեւելք) թյուրքալեզու թերթը:

Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս էթնոսի համար «ադրբեջանցի» արիեստական անվան ներմուծումը, ըստ ամենայնի՝ մեծապես հետեւանք էր ռուսաստանյան ծնվող պանթյուրքիզմի գաղափարական ազդեցության: Դրան հարող մտավորականները (Շահթախտինսկի, Հաջի Սեիդ Ունսիզադե, Ջելալ Ունսիզադե) քարոզում էին «միասնական Ադրբեջանի» գաղափարը՝ հաշվի չառնելով պատմական իրողությունները, որոնց համաձայն՝ Արեւելյան Այսրկովկասն ուներ իր դարերով արմատավորված անունները՝ Առան, Շիրվան, իսկ Ադրբեջան կոչվում էր Իրանի հյուսիս-արեւմտյան, պատմական Ատրպատական նահանգը: Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքիստները կամ նույնն է, թե՛ պանթյուրքիստները, հաշվի էին առնում միայն Արեւելյան Այսրկովկասի եւ Իրանական Ատրպատականի բնակչության թյուրքախոս հատվածների լեզվական ու որոշ չափով ցեղային ընդհանրությունը՝ ամբողջապես անտեսելով այն կարեւոր իրողությունը, որ երկու թյուրքախոս, առանձնական ցեղային ինքնագիտակցությամբ հանրույթները ԺԹ դ. սկզբից ապրելով ու զարգանալով տարբեր պետություններում եւ էթնոմիջավայրերում՝ ենթարկվում էին էապես տարբեր էթնո-մշակութային ազդեցությունների: Եթե Այսրկովկասում այդ ազդեցությունը ռուսական էր, որոշ չափով նաեւ օսմանյան եւ պանթյուրքիստական, ապա Իրանական Ադրբեջանում գերակայում էին իրանական (պարսկական) էթնո-մշակութային ազդեցությունը եւ միջավայրը: Ի դարում եւս Արեւելյան Այսրկովկասի եւ Իրանական Ադրբեջանի թյուրքախոսների շրջանում էթնիկական գործընթացները շարունակել են զարգանալ տարբեր ուղղություններով: Արեւելյան Այսրկովկասում ԺԹ դ. ընթացքում սոցիալապես գերակա եւ մահմեդական մեծամասնության կարգավիճակ ստացած թյուրքախոս ցեղերի, ինչպես նաեւ բավական ակտիվորեն գրավոր թյուրքալեզվության անցնող ու մշակութապես ծուլվող իրանալեզու եւ կովկասալեզու բնակչության մի մասի շրջանում էթնոճուլախառնման (էթնոմիքսացիա) գործընթացի արդյունքում արդեն Ի դարում (վերջնականապես՝ ԽՍՀՄ շրջանում) ձե-

ավորվեց թյուրքալեզու նոր միասնական էթնոս՝ «ադրբեջանցի» արհեստական անունով⁶²⁵, իսկ Ատրպատականում թյուրքախոսները մնացին լոկ լեզվով ազգակից հանրոյթ՝ իրանական գերակա էթնիկ (վարչա-քաղաքական) ինքնագիտակցությամբ:

Հարկ է հավելել, որ, ինչպես նշել ենք առաջին գլխում, որոշակի ազդեցություն է ունեցել նաև ռուսական տեղական կառավարման եւ վիճակագրական մարմինների դիտավորությունը կամ անգիտությունը, երբ մարդահամարների ժամանակ թյուրքախոս հանրոյթի համար երբեմն կիրառում էին «ադրբեջանական թաթարներ», «ադրբեջաներեն լեզու» կամ համանման այլ եզրույթներ: Միաժամանակ պետք է փաստել, որ ԺԹ դ. վերջում երկրամասի եւ նրա թյուրքախոս հանրոյթի համար «Ադրբեջան» եւ «ադրբեջանցի» եզրույթները մտան շրջանառության մեջ, սակայն լայն տարածում չստացան ու չարմատավորվեցին: Ընդհուպ մինչեւ 1918 թ. հայտնի են մտավորականության արդեն հաջորդ սերնդի նշանավոր ներկայացուցիչների հրապարակախոսական հոդվածներ, որոնց հեղինակները նույն կերպ քննադատում են տիրապետող «մահմեդական» ինքնանվանումն ու թյուրքախոս հանրոյթին դեռ հանդիմանում էթնիկ ինքնանվանման, այսինքն՝ էնդոէթնոնիմի բացակայության համար:

Այսպես, Բաքվում լույս տեսնող թյուրքալեզու «Հայաթ» (Կյանք) թերթում 1905 թ. Նաջաֆ-բեկ Վեզիրովը գրել է ծաղրական երկխոսություն: Զրուցակիցներից մեկը մյուսին հարցնում է, թե ինչու վերջինը չի բաժանորդագրվել «Հայաթ» թերթին: Պատասխանողը ռուսերենից փոխառած բառերով բացատրում է, որ «մահմեդականներեն» կարդալ չգիտի, այդ պատճառով էլ չի գնում թերթը: Թերթ առաջարկողը պատասխանում է, որ մայրենի լեզուն սովորելը դժվար չէ եւ խորհուրդ է տալիս սովորել այբուբենը, իսկ դրանից հետո ամեն օր կարդալ «Հայաթ»-ը⁶²⁶: Հեղինակը ուշադրություն է հրավիրել այն փաստի վրա, որ հասարակ ժողովուրդը շարունակում էր իրեն եւ իր լեզուն նույնականացնել մահմեդականության հետ:

Այսրկովկասի թյուրքախոսների էթնիկ ինքնության վերաբերյալ ուշագրավ հոդված է գրել ԺԹ դ. վերջի եւ Ի դարի հրապարակախոս եւ քաղաքական գործիչ Օմեր

⁶²⁵ Տե՛ս, օրինակ՝ **Հ. Խառատեան**, Ուղիների էթնո եւ դաւանական ինքնապատկանելութեան որոշ հարցեր (ԺԹ-Ի դդ.), – «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հտ. Ի, Պէյրուք, 2000, էջ 183-206; **նույնի՛** Ուղիների ողիսականը 18-19-րդ դդ. (Պատմութիւն, էթնիկ գոյատեւում, ինքնահաստատում), – «Հայոց Մեծ Եղեռն-90», Երեւան, 2005, էջ 118-171:

⁶²⁶ **N.B. Vəzirov**, Թսըրլəri, s. 342.

Ֆայիք Նեմանզադեն: Նա ծնվել է 1872 թ. Թիֆլիսի նահանգի Մեսխեթի շրջանում, ադրբեջանական աղբյուրների համաձայն՝ տեղի թյուրքախոս էթնիկ հանրային ներկայացուցչի ընտանիքում⁶²⁷: Սակայն իրականում Նեմանզադեի նախնիները եղել են մահմեդականություն ընդունած վրացի բեկեր, իսկ նրա իսկական ազգանունը եղել է Ղիփիանի⁶²⁸: Իր կրթական եւ հրապարակախոսական գործունեությունը Նեմանզադեն իրականացրել է Թիֆլիսում, այնուհետեւ Նուխիում, Բաքվում եւ Շամախիում⁶²⁹: 1917 թ. «Եղբայրական օգնություն» ժողովածոյում լույս տեսած իր հոդվածում նա շոշափել է Այսրկովկասի թյուրքախոսների ինքնության հարցը եւ հանրայնորեն ընդունված էթնիկ ինքնանվանման բացակայության հետ կապված խնդիրները: Հոդվածը վերնագրված է «Ո՞վ եմ ես» եւ բավական սուր քննադատական բնույթ ունի: Հեղինակն այսպես է բնութագրում խնդիրը. «Ազգերի տիրապետության այս դարում սեփական ազգությունը չիմանալը նույնն է, թե ինքն իրեն չիմանալը: Դա մեր ամենամեծ մեղքն է եւ մեր չճշմարտություններից մեկը: Ես չեմ պնդում, ես ամբողջ ձայնով բղավում եմ, որ մենք ոչ միայն ինքներս մեզ չենք ճանաչում, այլեւ նույնիսկ չգիտենք մեր ազգի անունը: Եկեք հարցնենք.

- Ո՞վ է նա.

- Մարաղացի Մեշեդի Ալիասքերը:

- Սա՞ ով է,

- Շամախեցի Աբդուլգաֆարը:

- Այն մյո՞ւսն ով է,

- Էրզրումցի Դուրսուն աղան է:

Եկեք Մեշեդիին հարց տանք.

- Մեշեդի՛, ի՞նչ ծագում ունեք եւ ո՞ր ազգից եք:

- Իրանցի եմ եւ շիա:

- Աբդուլգաֆար աղա՛, Դո՞ւք,

- Ես կովկասցի բաբիական եմ:

- Դուրսուն աղա՛, երեւում է, որ Դուք մի փոքր ավելի կարդացած եք, միգուցե գի-

տե՛ք ձեր ծագումն ու ազգությունը:

⁶²⁷ **Ö.F. Nəmanzadə**, Seçilmiş əsərləri, Bakı, 2006, s. 5.

⁶²⁸ **Б.В. Маилян**, Между Грузией и Турцией: особенности ирредентизма на примере Аджарии и Самцхе-Месхетии (1918-1921 гг.), – Историческое пространство: проблемы истории стран СНГ, Москва, 2015, с. 131-138.

⁶²⁹ **Ö.F. Nəmanzadə**, Seçilmiş əsərləri, s. 5-9.

- Ես էլ օսմանցի եմ եւ սուննի:
- Ավելի ի՞նչ կասեք:
- Ավելի՛ ոչինչ:

Դուք կասեք, որ սուննիականությունը, շիայականությունը եւ բաբիականությունը դավանական բնորոշիչներ են, բայց ո՛չ ծագում եւ ազգություն:

Անցնենք Բաքու: Սեղանի շուրջ հավաքված, կարդացած, աշխարհից տեղյակ եւ միայն խոսքով իրենց ազգասեր համարող մեր եղբայրներին հարցնենք.

- Ծագումով եւ ազգությամբ դուք ո՞վ եք:
- Փա՛ռք Ալլահին, մահմեդական ենք:
- Շիա՞ եք, թե՞ սուննի:
- Ոչ մեկը, ոչ էլ մյուսը: Պարզապես մահմեդական ենք:
- Հավելյալ որեւէ անուն ունե՞ք:
- Ոչ, ոչ, ոչ»⁶³⁰:

Հեղինակը թյուրքախոսների շրջանում արած իր հարցման պատասխանները հակադրում է վրացու եւ ռուսի պատասխաններին, որոնք հստակ տարբերում են իրենց ազգությունն ու կրոնական պատկանելությունը: Միաժամանակ Նեմանզադեն իր հողվածում նշում է, որ հարցվածների առաջին եւ երկրորդ խմբի (բաքվեցիների) միջեւ տարբերություն կա: Առաջինները դեռ դուրս չեն եկել տարածքային (շամախեցի, ղուբացի, բաքվեցի, շիրվանցի են⁶³¹) եւ դավանական (կոնֆեսիոնալ) ինքնության (շիասուննի) մակարդակից: Իսկ երկրորդ խմբի մարդիկ մի փոքր առաջ են գնացել, բայց մնացել են կրոնական (մահմեդական) ինքնության մակարդակում:

Այնուհետեւ Նեմանզադեն իր հողվածում դիմում է Այսրկովկասի թյուրքախոսներին. «Է՛յ, Կովկասի թյուրք, դու վաղուց տրվել ես իսլամի ինքնությանը եւ կորցրել քո սեփական ինքնությունն ու անունը: Դու այնքան ես տրվել իսլամի բաժանարար ուղղությունների միջեւ պայքարին, այնքան ես հոգնել այդ անվանումները լսելուց, որ երազում ես պարզապես մահմեդական կոչվել»: Հոդվածի վերջում հեղինակը կոչ է անում Այսրկովկասի թյուրքախոսներին հիշել սեփական ինքնանվանումը: Եթե մեկ անգամ էլ ի-

⁶³⁰ **Ö.F. Nəmanzadə**, Mən kiməm?!, Seçilmiş əsərləri, s. 233-241. Ծավալուն հողվածը ներկայացրել ենք կրճատումներով:

⁶³¹ Տե՛ս **А.К. Алекперов**, Исследование по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960, с. 73.

րենց հարցնեն, թե որ ազգից են, թող պատասխանեն, որ կրոնական պատկանելությունից եւ ամեն ինչից առաջ իրենք թյուրք են:

Օմեր Ֆայիք Նեմանզադեի հողվածն ամողջովին համակված է պանթյուրքիստական գաղափարներով, որի կենտրոնում Այթայից մինչեւ Բոսֆոր թյուրքական միասնական ազգի ընդունումն է: Ինքը հեղինակը հայտնի է եղել որպես պանթյուրքիստ: Ավելին՝ Մեսխեթում պանթյուրքիստական պետություն ստեղծելու փորձերի համար Նեմանզադեին Վրաստանում 1917 թ. հայտարարել են դավաճան⁶³²:

Ծագումով լեզգի, սակայն ասիմիլացված նշանավոր երգահան Ուզեյիր Հաջիրեկովը 1918 թ. լույս տեսած հողվածներից մեկում ներկայացրել է իր ժամանակակից եւ նախորդ շրջանում Այսրկովկասի թյուրքալեզուների ինքնագիտակցության գլխավոր առանձնահատկությունը: Հեղինակի միտքը եւս մեկ անգամ գալիս է ապացուցելու, որ ԺԹ դ. վերջում եւ Ի դարասկզբին թյուրքախոսների մեծ մասի մոտ գերակայում էր կրոնական ինքնագիտակցությունը: Իր հողվածում Հաջիրեկովը գրել է.

«Եթե մեզնից մեկին հարցնես. – Դու ո՞վ ես:

- Մահմեդական եմ, – կհետեւի պատասխանը:

- Ո՞ր ազգին ես պատկանում:

- Մահմեդական ազգին:

- Ի՞նչ կրոն ես դավանում:

- Մահմեդական:

- Ի՞նչ լեզվով ես խոսում:

- Մահմեդական լեզվով»⁶³³:

Այս հողվածներում մեզ համար կարեւոր է այն փաստը, որ նույնիսկ 1917-1918 թթ. Այսրկովկասի թյուրքախոսների մոտ տիրապետող էր կրոնական ինքնագիտակցությունը, որը գերակա էր էթնիկ ընդհանուր գիտակցության եւ ինքնանվանման բացակայության պայմաններում: Արհեստականորեն առաջ քաշված եւ դեռեւս միայն մտավորականության շրջանում տարածված «ադրբեջանցի» արհեստական էթնոնիմը թյուրքախոս հանրույթի մեծամասնության մոտ որեւէ արձագանք չէր գտել եւ չէր ընդունվել:

⁶³² **Б.В. Маилян**, указ. соч., с. 146; **Ö.F. Nəmanzadə**, Ömər Faiq əfəndinin Ruxadzenin telegramna cevabı, Seçilmiş əsərləri, s. 241.

⁶³³ **А. Балаев**, Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Баку, 1998, с. 31.

Պատկերը ճշգրիտ նկարագրում է Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Հովի. Քաջազնունու հետեյալ միտքը. «Անդրկովկասի թուրքերն իրենց «մուսուլման» են անանում: Չեն սիրում, նույնիսկ վիրաւորական են համարում թուրք կամ թաթար անունները: Թուրքի, պարսիկի, քուրտի, տաղստանցի լեզու եւ Քազանի թաթարի միջեւ ոչ մի տարբերութիւն չեն ուզում դնել. բոլորն էլ հաւասարապէս «մուսուլման» են: Ազգային գիտակցութիւնը բացակայում է կամ ամբողջովին կլանւած է, ծածկւած կրօնական գիտակցութիւնով: Այն աստիճանի, որ փոխարէն ասելու՝ թուրքական գրականութիւն, դպրոց, թատրոն եւ այլն, ասում են՝ մուսուլմանական գրականութիւն, դպրոց, թատրոն: Աւելին եւս. ասում են «մուսուլմանական լեզու»: Եւ վերջապէս «մուսուլմանական ազգ»⁶³⁴:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասում ձեւավորված թյուրքալեզու գրավոր մշակույթը՝ թյուրքերեն գրականության եւ մամուլի տեսքով, նաեւ նույն այդ թյուրքալեզու հանրույթի ներկայացուցիչների ստեղծած ռուսալեզու մամուլը դարձել էին այն ամբիոնը, որի միջոցով նոր ձեւավորված մահմեդական թյուրքախոս մտավորականությունը բարձրացնում էր սեփական էթնիկ պատկանելության հարցը: Թյուրքախոս հանրույթի առաջադեմ հատվածը հանդիսացող մտավորականության մոտ ձեւավորվածը, թերեւս, արդեն կարելի է համարել էթնիկ ինքնագիտակցություն, քանի որ այն հստակ կերպով տարբերակում էր իր հանրույթը երկրամասի մյուս էթնոսներից՝ ընդ որում այդ տարբերակման հիմքում նախ եւ առաջ դնելով թյուրքերեն լեզուն: Այս երեւույթը ինքնին բնական է եւ բնորոշ ընդհանրապէս էթնոգոյացման գործընթացներին, քանի որ լեզուն կրոնի, տարածքի եւ պատմության հետ նույն շարքում համարվում է էթնիկ գիտակցության կարեւոր բաղադրիչ⁶³⁵:

Նոր սերնդի մտավորականությունը, որը կրթություն էր ստացել ռուսական եւ երոպական կրթօջախներում, նախ քննադատում էր շրջանառվող «մահմեդական» ինքնանվանումը՝ այն համարելով զուտ կրոնական պատկանելության ցուցիչ (ատրիբուտ): Այնուհետեւ մերժում էր ռուսական «թաթար» ներմուծված անունը՝ որպէս բացասական երեւույթ եւ սխալ բնորոշում: Իբրեւ ինքնանվանման սեփական տարբերակ հաճախ առաջ էր քաշվում բոլորովին նոր, երկրամասի եւ թյուրքախոս հանրույթի համար ան-

⁶³⁴ Ե. Ճէրէճեան, նշ. աշխ. էջ 11:

⁶³⁵ Տե՛ս Կ.Պ. Варданян, Язык как «жесткий» маркер этнической идентичности, – Общероссийская и национальная идентичность, Пятигорск, 2012, с. 158.

հասկանալի ու խորթ «ադրբեջանցի» եզրույթը, որը մինչ այդ բացառապես Իրանի հյուսիս-արեւմտյան նահանգի բնակչության տեղական-տարածքային անվանումն էր:

Փաստորեն ԺԹ դ. վերջին որոշակի էթնիկ ինքնագիտակցություն ձեւավորվել էր Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթի լոկ մտավորականության շրջանում: Տվյալ երեւույթը բնորոշ է էթնոգոյացման գործընթացներին եւ ունի իր գիտական բացատրությունը: Այսպես՝ ակադ. Յու. Բրոնլեյի խոսքերով՝ դասակարգային հասարակությունում էթնիկ հանրույթի միայն առաջադեմ ներկայացուցիչներն են ունակ բարձրանալու ընդհանուր շահերի գիտակցման մակարդակի, եւ տվյալ հանգամանքը կարելի է հաշվի առնել, քանի որ էթնիկ միասնականության ինքնագիտակցությունը կարող է նաեւ համախմբված ձեւով արտահայտվել էթնիկ հանրույթի լոկ առանձին ներկայացուցիչների կողմից. ըստ այսմ՝ էթնոսի գոյության փաստի ընդունման համար պարտադիր չէ, որ դրա բոլոր անդամներն ունենան տվյալ էթնիկ ինքնագիտակցությունը, բավարար է միայն դրա կիրառումը վերոնշյալ դասակարգային խմբերի կողմից⁶³⁶: Չեխ հայտնի պատմաբան եւ տեսաբան-քաղաքագետ Միրոսլավ Հրոխն էլ նշել է, որ ինտելեկտուալները, նույնն է, թե՛ մտավորականությունն ունակ է ազգ «ստեղծել», բայց լոկ այն դեպքում, երբ ձեւավորվել են այդ ազգի կազմավորման համար անհրաժեշտ պայմանները: Մինչեւ ազգային ինքնագիտակցության ձեւավորումը պետք է առաջանա այն, ինչը պետք է գիտակցել: Իսկ այդ գիտակցության առարկայի առաջացումը տեղի է ունենում երկարատեւ պատմական գործընթացի ընթացքում, որի ժամանակ ձեւավորվում է ընդհանուր ժառանգական հիշողություն եւ ընդհանուր մշակույթ⁶³⁷:

ԺԹ դ. երկրորդ կեսի թյուրքախոս մտավորականությունն ինքը զբաղված էր ընդհանուր մշակույթի ստեղծմամբ: Տվյալ ժամանակամիջոցի թյուրքախոս ընտրանին (էլիտան) ձեւավորում էր գրական լեզու, դրա հիման վրա սեփական մամուլ եւ գրականություն, որոնք պետք է նյութականացնեին թյուրքախոս հանրույթի հիշողությունը, արժեքները եւ փոխանցեին հաջորդ սերունդներին: Այս խավը փորձում էր մայրենի լեզվով կրթության, գրականության եւ մամուլի միջոցով այդ գիտակցությունը ներարկել նաեւ ողջ թյուրքախոս հանրույթին: Բայց այդ գործընթացը դանդաղ էր ընթանում, ինչն ան-

⁶³⁶ Ю.В. Бромлей, указ. соч., с. 176-177.

⁶³⁷ М. Хрох, От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе, – Нация и национализм, Москва, 2002, с. 122.

շուշտ կապված էր թյուրքախոսների՝ կիսաքոչվոր կենսակերպից դեպի նստակեցու-
թյուն անցումային փուլի, գրագիտության եւ հասարակական-քաղաքական հասունու-
թյան ցածր մակարդակի հետ: Ի հարկե, չպետք է աչքաթող անել նաեւ մեկ այլ կարեւոր
հանգամանք: Ռուսական կայսրությունում թյուրքախոս հանրույթն իշխող էթնոս չէր, հե-
տեւաբար չուներ վարչական եւ քարոզչական ազդեցիկ լծակներ՝ հասարակության լայն
շերտերի շրջանում էթնիկ ինքնության իր գաղափարները տարածելու համար:

Միաժամանակ, չնայած թյուրքախոս մտավորականության հարաբերական էթ-
նիկ հասունությանը, Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթը ԺԹ դ. վերջին
ընդհանուր առմամբ դեռ որպես լիարժեք էթնոս չէր ձեւավորվել: Այն իրենից ներկա-
յացնում էր համախմբման միջանկյալ փուլում գտնվող էթնո-սոցիալական հանրույթ, ո-
րը նկարագրելու համար ազգագրական գիտության մեջ կիրառվում է «մետաէթնիկ
ընդհանրություն» եզրույթը: Մետաէթնիկ կամ մակրոէթնիկ հանրույթն իր մեջ ներառում
է մի քանի հիմնական բաղկացուցիչներ, որոնցից յուրաքանչյուրի ներսում էթնիկ հատ-
կանիշներն ավելի հստակ են արտահայտված, քան ողջ մետաէթնիկ ընդհանրության
մեջ⁶³⁸: Ընդ որում՝ վերջինս ունի իր տեսակները՝ մետաէթնո-քաղաքական եւ մետաէթ-
նո-մշակութային: Այս երկու տեսակներից Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հան-
րույթի համար կիրառելի է երկրորդը, քանի որ կիսաքոչվորությունից նստակեցության
անցման եւ ցեղային պատկանելության հարաբերական նվազման մեր նշած անցու-
մային փուլում թյուրքական բնակչությանը միավորում էր ծագման եւ մշակույթի ընդ-
հանրությունը: Նրանց միավորող քաղաքական գործոն ԺԹ դ. վերջին դեռ չկար:

Հավելենք, որ մետաէթնո-մշակութային հանրույթն էլ ունի իր դասակարգումնե-
րը, այն է՝ մետաէթնո-լեզվական, մետաէթնո-դավանական, մետաէթնո-տնտեսական
հանրույթներ⁶³⁹: Սրանցից մետաէթնո-լեզվականն ամբողջապես բնութագրում է ԺԹ դ.
վերջերի Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքալեզու մահմեդական հանրույթին, ուստի նրա
համար մենք ճիշտ ենք գտնում կիրառել մետաէթնո-լեզվական հանրույթ եզրույթը: Եւ
եթե ԺԹ դ. երկրորդ կեսը դիտարկենք թյուրքախոսների էթնոձեւավորման ամբողջա-
կան գործընթացի համատեքստում, որի վերջնարդյունքը եղավ Ի դարում միասնական

⁶³⁸ С.И. Брук., Н.Н. Чебоксаров, Метаэтнические общности, – «Расы и народы», Вып. 6, Москва, 1976, с. 17;
Ю.В. Бромлей, Очерки теории этноса, с. 82.

⁶³⁹ Նույն տեղում, էջ 83:

ադրբեջանցի էթնոսի կազմավորումը, ապա նշված ժամանակաշրջանը կարող ենք համարել նրա էթնոձեւավորման առաջին կամ նախնական փուլը:

Մ. Հրոխն իր տեսությամբ առաջարկում է ազգի (էթնոսի) ձեւավորման 2 մոդել՝ իշխող ազգի եւ ենթակա կամ փոքր ազգի մոդել: Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս մետաէթնո-լեզվական հանրույթի համար կիրառելի է երկրորդը: Փոքր ազգի մոդելի ընտրության համար անհրաժեշտ են ազգի ձեւավորմանը նախորդող 3 բնորոշիչ հանգամանքներ՝ 1) տվյալ էթնիկ խմբի իշխող դասի բացակայություն. 2) տվյալ էթնիկ խմբի կենսավայրը, գործառնամարզը (արեալը) ներառող միասնական վարչա-տարածքային միավորի բացակայություն. 3) սեփական գրական լեզվով երկարատեւ մշակույթի բացակայություն: Ընդ որում փոքր ազգի մոդելի պարագայում էթնիկ խմբի հայրենասերները (մեր դեպքում կիրառելի է՝ մտավորականությունը) պայքարում են լիարժեք ազգի բնութագրիչները (ատրիբուտները) ապահովելու համար՝ հավասար իրավունքներ, ազգային լեզու եւ մշակույթ, քաղաքական ու տնտեսական ինքնուրույնություն⁶⁴⁰: Վստահաբար կարող ենք արձանագրել, որ մինչեւ ԺԹ դ. երկրորդ կեսը Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթի մոտ վերոնշյալ երեք հանգամանքներն էլ բացակայում էին՝ չկար թյուրքախոս իշխող դաս, չկար թյուրքախոսների բնակության գործառնամարզն ընդգրկող միասնական վարչա-տարածքային միավոր եւ չէր ձեւավորվել թյուրքերենով կայուն գրավոր մշակույթ: Ուստի եթե փոքր ազգի մոդելի երեք բաղադրիչներն ընդունենք իբրեւ ազգագոյացման երեք փուլեր, ապա ԺԹ դ. երկրորդ կեսը կարող ենք նշել որպես ժամանակակից ադրբեջանցիների ազգագոյացման մեկնակետ: Այս շրջանում ձեւավորվել է բաղադրիչներից մեկը՝ թյուրքերեն լեզվով գրավոր մշակույթը, իսկ Մ. Հրոխի նկարագրած՝ փոքր ազգի մոդելի մյուս երկու բաղադրատարրերը թյուրքալեզու մետաէթնո-լեզվական հանրույթի մոտ ձեւավորվել են արդեն Ի դարում:

Ի դեպ, նույն մոդելի տեսությունը ենթադրում է, որ իրենց շարժման հանրայնացման եւ հաղթանակի համար հայրենասեր ուժերին (մեր դեպքում՝ էթնիկ ինքնագիտակցությամբ օժտված մտավորականությանը) անհրաժեշտ է, որ լինի ազգային հողի վրա սոցիալական հակամարտություն (կոնֆլիկտ՝ ընդհանուր թշնամու գաղափարով), որի ժամանակ ամրանում է էթնոսի ընդհանրության եւ միասնականության գիտակցությու-

⁶⁴⁰ M. Hroch, How much does nation formation depend upon nationalism?, East European Politics and Societies, Vol. 4, № 1, 1989, p. 109.

նը⁶⁴¹: Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրայթի դեպքում էլ ազգային հողի վրա սոցիալական կոնֆլիկտ տեղ գտել է, սակայն՝ արդեն Ի դարի սկզբում: 1905-1906 թթ. Այսրկովկասում ցարիզմի հրահրած հայ-թաթարական բախումները լիովին կատարել են էթնոգոյացման այդպիսի խթանիչի դերը⁶⁴²: Այդ ժամանակաշրջանում Բաքվում, Գանձակում եւ Արեւելյան Այսրկովկասի մահմեդական մեծամասնությամբ բնակավայրերում ավելի հարուստ, գործունյա, կրթված եւ հաջողակ բուրժուազիա ձեւավորած հայերը թյուրքախոսների կողմից սկսեցին ընկալվել որպես մահմեդականներին հարստահարող ազգ, դասակարգ, «ընդհանուր թշնամի»: Հենց վերջինիս դեմ պայքարի բովում էլ արագացավ համընդհանուր էթնիկ համախմբումը (էթնոկոնսոլիդացիա):

Մեր տեսակետը գալիս է հաստատելու այդ բախումների գլխավոր հրահրողներից եւ կազմակերպիցներից մեկի՝ Ահմեդ-բեկ Աղաեւի ուշագրավ միտքը, ըստ որի՝ հայերի հետ բախումները թաթարների մեջ զարգացնում էին ազգային գիտակցություն, ինչից այդ ժողովուրդը նախկինում զուրկ է եղել: Աղաեւի կարծիքով՝ հայ-թաթարական բախումների շնորհիվ Այսրկովկասի թաթարները սկսեցին հասկանալ, որ իրենք պատկանում են մեկ ցեղի⁶⁴³:

Այսպիսով, բերված փաստերի հիման վրա կարելի է վստահորեն պնդել, որ մեր ուսումնասիրության առարկա ժամանակաշրջանը հանդիսացել է Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս մահմեդական բնակչության էթնոհամախմբման-էթնոձեւավորման առաջին փուլը: Դրան անմիջապես հաջորդել է երկրորդը, որը սկիզբ է առել էթնոհամախմբող սոցիալական հակամարտության դեր կատարած 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական բախումներով: Տվյալ երկրորդ փուլի հարաբերական ավարտն էլ կարելի է կապել 1918 թվականին Ադրբեջան անունով պետության հռչակման հետ, որից հետո ի հայտ եկան գրավոր մշակույթից բացի ազգի (էթնոսի) ձեւավորման համար անհրաժեշտ մյուս երկու բաղադրիչները՝ նրա կայացման միասնական կենսատարածքը եւ պետական լծակների տիրապետող սեփական իշխող դասը:

⁶⁴¹ Ա. Նալչաջյան, էթնիկական հոգեբանություն, Երեւան, 2001, էջ 72; M. Hroch, op. cit., p. 110.

⁶⁴² Հմմ. Թ.Ռ. Վարդանյան, Ազգամիջյան հակամարտությունը որպես էթնիկ ինքնության ձեւավորման գործոն (1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների օրինակով), – «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, 2003, հ^մ 1, էջ 72-78:

⁶⁴³ Թ. Ռ. Վարդանյան, նշ. աշխ., էջ 74-75:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրելով թյուրքական ցեղերի գաղթը Արեւելյան Այսրկովկաս, ամբողջ ԺԹ դարում Ռուսական կայսրության քաղաքականության պայմաններում երկրամասի մահմեդականների հասարակական կյանքում եւ գիտակցության մեջ տեղի ունեցած փոփոխությունները, Արեւելյան Այսրկովկասի էթնիկ պատկերը, թյուրքալեզու գրավոր մշակույթի սկզբնավորումը եւ դրա ազդեցության տակ թյուրքախոս նոր մտավորականության ինքնության վերափոխումը՝ եկել ենք հետեւյալ եզրահանգումների.

- ԺԹ դ. սկզբում Արեւելյան Այսրկովկասի անցումը ռուսական տիրապետության տակ բեկումնային ազդեցություն է ունեցել երկրամասի մահմեդական բնակչության կյանքում: Նախ մտնելով Ռուսական կայսրության վարչա-տարածքային համակարգի մեջ՝ Արեւելյան Այսրկովկասը կտրվել է դարեր շարունակ Պարսկաստանի հետ ունեցած քաղաքական կապերից: Ցարական իշխանության վարած քաղաքականությունը նպաստել է մնացյալ իսլամական աշխարհից տեղի մահմեդականների նաեւ մշակութային, լեզվական եւ կրոնական հարաբերական մեկուսացմանը: Պարսկերեն լեզուն, որը մինչեւ ԺԹ դար հանդիսանում էր Արեւելյան Այսրկովկասում պաշտոնական գրագրության եւ գրականության հիմնական լեզու, ռուսական իշխանության կողմից աստիճանաբար արգելվել է: Դրան զուգահեռ խրախուսվել է մինչ այդ տիրապետող խոսակցական լեզու եղած, սակայն գրավոր ձեւով գրեթե չկիրառված թյուրքերենի ամրապնդումն ու տարածումը: Վերոնշյալ փոփոխությունների հետեւանքով երկրամասի մահմեդականների շրջանում տեղի է ունեցել կրոնական ինքնության տեղայնացում՝ Արեւելյան Այսրկովկասի սահմաններում: Իսկ արդեն դարավերջին ցարական ազգային քաղաքականությունն ու ազգայնական որոշ շրջանակների գործունեությունը նպաստել են թյուրքախոս մահմեդականների էթնիկ ինքնագիտակցության ձեւավորմանն ու «ադրբեջանցի» արհեստական ինքնանվան ներմուծմանը:

- ԺԹ դ. երկրորդ կեսին Արեւելյան Այսրկովկասը ներկայացնում էր մահմեդական բնակչության մեծամասնությամբ, էթնիկապես խայտաբղետ տարածաշրջան: Մահմեդական թաթերի, թալիշների, լեզգիների, ավարների զգալի ներկայության պայմաններում մեծամասնություն էր կազմում թյուրքալեզու բնակչությունը: ԺԹ դ. երկրորդ կեսին

երկրամասում առաջին անգամ անցկացված ռուսական պաշտոնական մարդահամարները ամրագրել են թյուրքախոսների քանակական գերակայությունը, ինչն անշուշտ ազդել է տվյալ հանրույթի գիտակցության վրա: Բացի այդ՝ մարդահամարներում ռուսների կողմից ժամանակ առ ժամանակ «ադրբեջաներեն» եւ «ադրբեջանական թաթարներ» արհեստական եզրույթների կիրառումը նպաստել է, որպեսզի երկրամասի համար խորթ տվյալ անվանումները շրջանառության մեջ մտնեն:

- 1850-1860-ական թթ. Միրզա Ֆաթալի Ախունդովի գրական եւ հասարակական գործունեությունը դրել է Արեւելյան Այսրկովկասում թյուրքերեն գրական լեզվի եւ գրականության հիմքերը: Ախունդովի կերպարն ինքնին իր մեջ խտացված կերպով ներկայացնում էր ԺԹ դ. սկզբից Արեւելյան Այսրկովկասում տեղ գտած փոփոխությունների ազդեցությունը: Ըստ էության, նա միաժամանակ ե՛ւ ռուսական մտածելակերպով առաջնորդվող նոր տիպի մահմեդական մտավորական էր, ե՛ւ աստիճանաբար թուլացող պարսկական մշակույթի ազդեցության կրող: Նման երկվության պայմաններում մեծապես Ախունդովի ջանքերով ստեղծվել է նոր թյուրքալեզու գրավոր մշակույթ, որը դուրս է մղել նախկինում արմատացած պարսկալեզվության ավանդույթները:

- ԺԹ դ. վերջին չորս տասնամյակների ընթացքում աստիճանաբար հանրայնացող թյուրքերենով գրվել եւ տպագրվել են գրական երկեր՝ դրամաներ, կատակերգություններ, բանաստեղծություններ, ինչպես նաեւ հրապարակախոսական երկեր: Արեւելյան Այսրկովկասի համար լիովին նոր երեւույթ էր թյուրքալեզու մամուլի ի հայտ գալը: Թյուրքերենով գրականությունն ու մամուլը ստեղծվում էր թյուրքալեզու նոր սերնդի մտավորականության կողմից, որի շրջանում աստիճանաբար ձեւավորվում էր եւ դարավերջին ի հայտ եկավ էթնիկ ինքնագիտակցություն՝ հիմնված թյուրքերեն լեզվի եւ թյուրքական ծագման գաղափարի վրա: Այդ ինքնագիտակցությունը դրսեւորվում էր վերոնշյալ գրական երկերում եւ մամուլի հրապարակախոսական հոդվածներում: ԺԹ դ. վերջերին այս մտավորականությունը թյուրքախոս հանրույթի միակ շերտն էր, որի մոտ ձեւավորվել էր էթնիկ ինքնություն:

- Էթնիկ ինքնությամբ օժտված թյուրքալեզու մտավորականության շրջանում միասնական էնդոէթնոնիմ (ինքնանվանում) չկար: Առավել հաճախ հանդիպում էր «մահմեդական» կոնֆեսիոնիմը, որի տակ, սակայն, արդեն ենթադրվում էր Արեւելյան Այսր-

կովկասի թյուրքախոս հանրույթը: Թյուրքախոսների ինքնության փնտրտուքի վրա էական ազդեցություն է գործել 1880-ական թվականներին Ռուսական կայսրությունում ծնունդ առած պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը: Տվյալ ազդեցության արդյունքում պանթյուրքիզմի կողմնակից մի խումբ մտավորականների մոտ դարավերջին ծնվել էր Արեւելյան Այսրկովկասն «Ադրբեջան» անունով, իսկ նրա թյուրքախոս բնակչությանը՝ «ադրբեջանցի» կոչելու գաղափարը: Հետեւաբար հարկ է նկատել, որ Արեւելյան Այսրկովկասը հարեւան պարսկական «Ադրբեջան» նահանգի անունով կոչելու միտումն ի հայտ է եկել ոչ թե Ի դարի սկզբում, այլ ԺԹ դարի վերջին:

- Արեւելյան Այսրկովկասի թյուրքախոս հանրույթը ԺԹ դ. վերջին ընդհանուր առմամբ որպես լիարժեք էթնոս դեռ չէր ձեւավորվել: Այն իրենից ներկայացնում էր համախմբման միջանկյալ փուլում գտնվող էթնո-սոցիալական հանրույթ, որը նկարագրելու համար նպատակահարմար ենք գտել կիրառել ազգագրության կողմից առաջարկված մետաէթնո-լեզվական հանրույթ գիտական եզրույթը:

- ԺԹ դ. երկրորդ կեսը հանդիսացել է թյուրքախոս մետաէթնո-լեզվական հանրույթի էթնոհամախմբման եւ ժամանակակից ադրբեջանցի էթնոսի ձեւավորման առաջին՝ սկզբնական փուլը, որը հող է նախապատրաստել եւ վճռորոշ նշանակություն ունեցել հետագա փուլերի համար: 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական բախումներով սկսվել է թյուրքախոս մետաէթնո-լեզվական հանրույթի էթնոհամախմբման կամ այլ կերպ ասած՝ ժամանակակից ադրբեջանցի էթնոսի ձեւավորման երկրորդ փուլը: Այն անմիջապես հաջորդել է մեր աշխատանքի խնդրո առարկա ժամանակաշրջանին եւ տեւել մինչեւ 1918 թվականին «Ադրբեջան» անունով պետության հիմնումը, երբ ի հայտ են եկել ազգի ձեւավորման համար անհրաժեշտ կենսատարածք եւ սեփական իշխող դաս:

Հայերեն

1. **Ա-Դո (Հ.Տ. Մարտիրոսյան)**, Ռուսական ցարերը եւ Հայկական հարցը, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2013, 84 էջ:
2. **Ա-Դո (Հ.Տ. Մարտիրոսեան)**, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թ.), Երեւան, Այվազեանց եւ Նազարեանց տպ., 1907, 464 էջ:
3. **Աճառյան Հ.**, Լիակատար քերականություն Հայոց լեզվի, համեմատությամբ 562 լեզուների, հտ. 1, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատարակչություն, 1952, 494 էջ:
4. **Անանուն Դ.**, Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918), հտ. III, Վենետիկ, Մխիթարեան տպ., 1926, 694 էջ:
5. **Խառատեան Հ.**, «Ադրբեջանցիները», «Կովկասալեզուները» եւ «իրանալեզուները». ինքնութեան զարգացումներն Ադրբեջանում, – «Հանդէս Ամսօրեայ», Վիեննա-Երեւան, Մխիթարեան տպ., 2012, սն. 271-334:
6. **Խառատեան Հ.**, Ուղիների էթնո եւ դաւանական ինքնապատկանելութեան որոշ հարցեր (ԺԹ.-Ի. դդ), – «Հայկազեան հայագիտական հանդէս», հտ. Ի, Պէյրութ, Հայկազեան համալսարանի Հայագիտական ամբիոնի հրատ., 2000, էջ 183-206:
7. **Խառատյան Հ.**, Ուղիների ողիսականը 18-19 դդ. (Պատմություն, էթնիկ գոյատեւում, ինքնահաստատում), – «Հայոց Մեծ Եղեռն-90», Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2005, էջ 118-171:
8. **Կոզմոյան Ա.**, Պարսից գրականությունը հետդասական զարգացումներում, – Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, հտ. XXX, Երեւան, Զանգակ, 2016, էջ 228-243:
9. **Հակոբյան Ա.**, Արեւելյան Այսրկովկասում հայկական եւ իրանական էթնոմշակութային ներդրումների շուրջ (Մի խմբի ձեւավորման օրինակով), – Մերձավոր Արեւելք, Երեւան, Զանգակ-97, 2002, էջ 26-43:
10. **Հակոբյան Ա.**, Թաթախոս հայերի լեզվական մշակույթի շուրջ (18-րդ դ. – 20-րդ դ. սկիզբ), – «Էջմիածին», 2002, սեպտեմբեր, էջ 70-83:
11. Հայ ժողովրդի պատմություն, հտ. III, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976, 1023 էջ:
12. **Ճէրէճեան Ե.**, Փանթուրանիզմը, Պէյրութ, 1998, 91 էջ:

13. «Մշակ», հ^մ 14, Թիֆլիս, Типография Груз. Тов-ва, 1900:
14. «Մշակ», հ^մ 8, Թիֆլիս, Типография Меликова, 1875:
15. «Մշակ», հ^մ 7, Թիֆլիս, Типография Меликова, 1876:
16. «Մուրճ», հ^մ 11, Թիֆլիս, Ա. Քուրթաթելաձեի տպ., 1903:
17. **Յակոբեան Ա.**, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, Մխիթարեան հրատ., 2009, 476 էջ:
18. **Յակոբեան Ա. Յ.**, Հայ ժողովրդի էթնոհամախմբման գործընթացի պատմա-մշակութային առանձնայատկութիւնները, – «Վէմ» համահայկական հանդէս, Ե (ԺԱ) տարի, 2013, հ^մ 1(41), Յունուար-Մարտ, էջ 34-69:
19. **Նալչաջյան Ա.**, Էթնիկական հոգեբանություն, Երեւան, Զանգակ-97, 2001, 542 էջ:
20. **Սաֆարյան Ա.**, Զիյա Գյոքալիը եւ «Թյուրքականության հիմունքները», Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 2012, 300 էջ:
21. **Ստեփանյան Գ.**, Բաքվի նահանգի հայությունը XIX դարի երկրորդ կեսին (պատմա-ժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2010, 246 էջ:
22. **Ստեփանյան Հ.**, Հայատառ թուրքերենի դերը Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների առաջընթացի մեջ, Հայոց ցեղասպանության պատմության եւ պատմագրության հարցեր, հ^մ 13, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2006, էջ 76-83:
23. **Վարդանյան Թ. Ռ.**, Ազգամիջյան հակամարտությունը որպէս էթնիկ ինքնության ձեւավորման գործոն (1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների օրինակով), «Լրաբեր» հասարակական գիտությունների, հ^մ 1, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2003, էջ 72-78:
24. **Փահլեւանյան Հ.Լ.**, Միրզա Մալքոմ խանի հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, – ՊԲՀ, հ^մ 3, 1972, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 158-168:
25. **Փաշայան Ա.**, Իսլամն Ադրբեջանում. անցյալը եւ ներկան, Երեւան, Նորավանք ԳԿՀ, 2014, 196 էջ:
26. «Փորձ», հ^մ 3, Թիֆլիս, Типография Энфиаджианц и Ко., 1877-1878:
27. «Փորձ», հ^մ 4, Թիֆլիս, Типография Энфиаджианц и Ко., 1877:

Ռուսերեն

28. **Агаджанов С.Г.**, Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв., Ашхабад, Изд. Ылым, 1969, 294 с.
29. **Агаев Г.Д.**, Данные этнотопонимии о расселении тюркоязычных племён в Азербайджане XI-XV вв., – В сб.: Этническая ономастика, АН СССР, Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая, Москва, Изд. АН СССР, 1984, с. 143-153.
30. **Агаян Ц.**, К вопросу об издании азербайджанской газеты «Экинчи» и связи «Экинчи» с армянской периодической печатью, – «Տեղեկագիր» Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, հ^Ժ 11, 1950, էջ 51-65:
31. Азербайджанская ССР: Административно- территориальное деление, Президиум Верховного совета Азерб. ССР, Баку, Азерб. гос. изд., 1977, 215 с.
32. **Акопян А.А.**, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1987, 303 с.
33. **Акчам Т.**, Турецкое национальное «я» и Армянский вопрос, Москва, Изд. Арио-Никс, 1995, 200 с.
34. **Алекперов А.**, У айрумов, Изд. общества обследования и изучения Азербайджана, № 5, Баку, 1928, с. 238-256.
35. **Алекперов А.К.**, Исследование по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, Изд. АН Азербайджанской ССР, 1960, 248 с.
36. **Алиева А.**, Азербайджанский театр за 100 лет, Баку, Изд. Азернешр, 1974, 112 с.
37. **Алиева С.И.**, Модернизация в Азербайджане и на Северном Кавказа в начале XX века, – «Вопросы истории», № 11, Москва, Изд. «Наука», 2014, с. 143-149.
38. Алфавитный список народов, обитающих в Российской Империи, Издание канцелярии кабинета министров, СПб., Изд. Канцелярии комитета министров, 1895, 90 с.
39. **Амфитеатров А.В.**, Армянский вопрос, СПб., Изд. Пушкинская скоропечатная, 1906, 58 с.
40. **Андерсон Б.**, Воображаемые сообщества, Москва, Изд. Канон-пресс, 2001, 286 с.
41. **Артамонов Л.**, Северный Азербайджан, Военно-географический очерк, Тифлис, Типография канцелярии Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1890, 456 с.
42. **Артамонов М.И.**, История хазар, Ленинград, Изд. Гос. Эрмитажа, 1962, 521 с.
43. **Асатрян Г.**, Этническая композиция Ирана: От «Арийского простора» до Азербайджанского мифа, Ереван, Кавказский центр иранистики, 2012, 129 с.

44. Аух Е.М., Между приспособлением и самоутверждением, – Азербайджан и Россия: общества и государства, Вып. 4, Москва, Изд. Летний сад, 2001; http://old.sakharovcenter.ru/publications/azrus/az_003.htm
45. Ахундов М.Ф., Избранные философские произведения, Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1953, 375 с.
46. Баберовски Й., Враг есть везде: Сталинизм на Кавказе, Москва, Изд. Российская политическая энциклопедия, 2010, 854 с.
47. Баберовски Й., Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг., – Сб.: Новая имперская история постсоветского пространства, Казань, Центр исследований национализма и империи, 2004, с. 307-353.
48. Бакиханов А., Гюлистан-Ирам, Баку, Изд. Общества обследования и изучения Азербайджана, 1926, 196 с.
49. Балаев А., Азербайджанское национальное движение в 1917-1918 гг., Баку, Элм, 1998, 277 с.
50. Балаев А., Азербайджанская нация: Основные этапы становления на рубеже XIX-XX вв., Москва, Изд. ТиРу, 2012, 403 с.
51. Балаян Б.П., К вопросу об общности этногенеза шахсевен и кашкайцев, – Արեւելազիւստանի ժողովածո, I, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1960, էջ 331-378:
52. Бартольд В.В., Сочинения, т. 2, Часть 1, Москва, Изд. Восточной литературы, 1963, 1020 с.
53. Бартольд В.В., Сочинения, т. 7, Москва, Изд. «Наука», 1971, 663 с.
54. Баскаков Н. А., К вопросу о классификации тюркских языков, – Известия АН СССР, т. XI, Вып. 2, Москва, 1952, с. 121-134.
55. Богатова О.А., Конструирование этничности и этническая пресса, – Информационная политика в регионе: между прошлым и будущим, Саранск, Тип. «Красный октябрь», 2003, с. 146-152.
56. Богданова Н.Б., Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х гг. XIX в., ч. II, Изд. АН СССР, Москва, 1937, 480 с.
57. Бочарников И.В., Кавказская политика России в X-XX веках, Москва, Изд. «Эконинформ», 2013, с. 256.
58. Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А., Новый энциклопедический словарь, т. 9, СПб., Типография акционерного общества Брокгауз-Ефрон, 960 с.
59. Бромлей Ю.В., Очерки теории этноса, Москва, Изд. «Наука», 1983, 412 с.

60. **Брук С.И., Чебоксаров Н.Н.**, Метаэтнические общности, – Расы и народы, Вып. 6, Изд. «Наука», 1976, с. 15-42.
61. **Варданян Т.**, Азербайджанцы, История одного незавершённого этнопроекта, Москва, Изд. «Русская панорама», 2012, 88 с.
62. **Варданян Т.Р.**, Язык как «жесткий» маркер этнической идентичности, – Общероссийская и национальная идентичность, Пятигорск, 2012, с. 155-161.
63. **Вартаньян Э.Г.**, Российская империя, СССР и национальный вопрос в Закавказье: Проблемы и дискуссии, – Теория и практика общественного развития, № 11, Краснодар, Изд. «Хорс», 2013, с. 270-276.
64. Введение в историю и культуру талышского народа, Под ред. **Асатрян Г.С.**, Ереван, Кавказский центр иранистики, 2011, 154 с.
65. **Вебер М.**, Отношения этнической общности, – Журнал социологии и социальной антропологии, 2004, № 2, СПб., Изд. «Интерсоцис», с. 8-21.
66. **Везиров Н.Б.**, Избранные произведения, Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1950, 163 с.
67. **Велили (Бахарлы) М.**, Этнография Азербайджана, – В сб.: Азербайджан и азербайджанцы в мире, № 2, Народы Азербайджана, Азербайджан, 2009; <http://ethnoglobus.az/>
68. **Величко В.**, Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы, Баку, Элм, 1990, 176 с.
69. **Волкова Н.Г.**, Этнические процессы в Закавказье в XIX-XX вв., – Кавказский этнографический сборник, т. IV, Москва, Изд. «Наука», 1969, с. 3-70.
70. **Габиббейли И.А.**, Этапы формирования идеала Азербайджанства и современность, – Східний світ, Киев, Изд. НАН Украины, 2012, с. 41-48.
71. **Гасанлы Дж.**, Али Мардан-бек Топчибашев. Жизнь за идею, Москва, Изд. Флинта, 2014, 116 с.
72. **Гейбуллаев Г.А.**, К этногенезу Азербайджанцев (историко-этнографическое исследование), Баку, Элм, 1991, 552 с.
73. **Гейбуллаев Г.А.**, Топономия Азербайджана (историко-этнографическое обозрение), Баку, Элм, 1986, 198 с.
74. **Гербер И.**, Описание стран и народов вдоль западного берега Каспийского моря. 1728, – В кн.: История, география и этнография Дагестана XVIII-XIX вв. Архивные материалы, Под ред. **М. О. Косвена** и **Х. М. Хашаева**, Москва, Изд. Восточной литературы, 1958, 368 с.
75. **Гилязов И.**, Тюркизм: Становление и развитие (характеристика основных этапов), Казань, Изд. «Хэтэр», 2002, 70 с.

76. **Джафаров Д.,** М.-Ф. Ахундов, Кратко-биографический очерк, Москва, Гослитиздат, 1962, 206 с.
77. **Дубровин Н.Ф.,** История войны и владычества русских на Кавказе, т. 4, СПб., Тип. Скороходова, 1886, 536 с.
78. **Дубровин Н.Ф.,** История войны и владычества русских на Кавказе, т. 5, СПб., Тип. Скороходова, 1887, 495 с.
79. **Дубровин Н.Ф.,** История войны и владычества русских на Кавказе, т. 6, СПб., Тип. Скороходова, 1888, 756 с.
80. **Дьяконов И.,** Пути истории (От древнейшего человека до наших дней), Москва, Комкнига, 2007, 280 с.
81. **Дякин В.С.,** Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX-XXвв.), СПб., Изд. «Лисс», 1998, 1001 с.
82. **Загурский Л.П.,** Этнологическая классификация кавказских народов (Извлечено из рукописного труда). Приложение к Кавказскому календарю на 1888 г., Тифлис, 12 с.
83. **Зардаби Г.Б.,** Избранные статьи и письма, Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1962, 488 с.
84. **Зареванд,** Турция и Пантуранизм, Париж, 1930, 168 с.
85. **Зейдлиц Н.К.,** Этнографический обзор Бакинской губернии (приложение к Кавказскому календарю на 1871 г.), Тифлис, с. 46-67.
86. **Зейналов А.А.,** Проблема взаимоотношений азербайджанской литературы и печати с цензурой (1850-1905), Автореферат канд. дисс., Баку, 1990, 63 с.
87. **Ибн ал-Асир,** Ал-камил фи-т-та'рих (Полный свод истории), Ташкент-Цюрих, Изд. АН РУз, 2005, 596 с.
88. История Азербайджана от древнейших времён до начала XX века, Под ред. **И. Алиева,** Баку, Элм, 1995, 234 с.
89. История Азербайджана, т. I, Баку, Изд. АН Азерб. ССР, 1958, 538 с.
90. История всемирной литературы в 9-и томах, т. 7, АН СССР, Москва, 1991, 832 с.
91. «Кавказ», № 90, Тифлис, Тип. канцелярии главноуправляющего Кавказа, 1882.
92. «Каспий», № 93, Баку, Тип. газеты Каспий, 1891.
93. **Киняпина Н.С., Блиев М.М., Дегоев В.В.,** Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, Москва, Изд. Московского университета, 1984, 328 с.
94. **Киракосян Дж.,** Младотурки перед судом истории, Ереван, Изд. «Айастан», 1989, 493 с.
95. Книга моего деда Коркута: Огузский героический эпос, Пер. академика **В.В. Бартольда,** Москва-Ленинград, Изд. АН СССР, 1962, 299 с.

96. **Кобычев В.**, Айрумы (К вопросу о происхождении этнонима), – «Советская этнография», Москва, Изд. АН СССР, 1962, № 3, с. 139-149.
97. **Курукин И.В.**, Проблемы истории России в консервативной публицистике второй половины XIX начала XX в., Москва, 1990, 76 с.
98. **Маилян Б.В.**, Между Грузией и Турцией: особенности ирредентизма на примере Аджарии и Самцхе-Месхетии (1918-1921 гг.), – В сб.: Историческое пространство: проблемы истории стран СНГ, Москва, Изд. «Наука», 2015, с. 129-161.
99. **Мамедов Ш.**, Мирза-Фатали Ахундов, Москва, Изд. «Мысль», 1978, 166 с.
100. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. II, Тифлис, 1887, 821 с.
101. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VII, Тифлис, 1887, 767 с.
102. **Махмутова А.**, Становление светского образования у татар (борьба вокруг школьного вопроса, 1861-1917), Казань, Изд. Казанского университета, 1982, 96 с.
103. **Меметов В.С., Расторгуев В.Н.**, Интеллигенция, – Большая Российская Энциклопедия, т. 11, Москва, 2008; http://bigenc.ru/domestic_history/text/2013995
104. **Миллер Б.**, Таты, их расселение и говоры, Баку, Изд. Общества исследования и изучения Азербайджана, 1929, 34 с.
105. **Мильман А.**, Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков, Баку, Азерб. гос. изд., 1966, 318 с.
106. **Минорский В.Ф.**, История Ширвана и Дербенда X-XI вв., Москва, Изд. Восточной литературы, 1963, 266 с.
107. **Натали Ш.**, Пантюркизм от Анкары до Баку, Ереван, Изд. Национальной мысли, 2013, 179 с.
108. Нации и национализм, Москва, Изд. «Праксис», 2002, 409 с.
109. Новая имперская история постсоветского пространства, Казань, Изд. Центра исследований национализма и империи, 2004, 656 с.
110. **Османов Ю.Б.**, Просветитель Востока Исмаил Гаспринский, Симферополь, Изд. «Бизнес информ», 2014, 313 с.
111. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоего пола по уездам и городам, с указанием преобладающих вероисповеданий и главнейших сословий, Вып. 6, Паровая Типо-Литография Ныркина, 1905 г., 60 с.

112. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., Наличное население обоого пола по уездам, с указанием числа лиц преобладающих родных языков, Вып. 7, Паровая Типо-Литография Ныркина, 1905 г., 38 с.
113. Персидско-русский словарь, в двух томах, Под ред. **Рубинчика Ю.А.**, т. I, Москва, Изд. «Русский язык», 1970, 784 с.
114. **Петрушевский И.П.**, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – нач. XIX в., Ленинград, Изд. Ленинградского госуниверситета, 1949, 380 с.
115. Распределение народностей, населяющих Кавказ, по губерниям и областям Кавказа, – Кавказский календарь на 1887 год, Тифлис, с. 220.
116. **Расулзаде М.Э.**, Сборник произведений и писем, Москва, Изд. Флинта, 2010, 252 с.
117. **Рафили М.**, Мирза Фатали Ахундов, Баку, Изд. «Молодая гвардия», 1939, 338 с.
118. **Рашид ад-Дин**, Сборник летописей, т. I, кн. I, Москва, Изд. АН СССР, 1952, 219 с.
119. **Рзаев А.**, Правовые взгляды М.Ф. Ахундова, Баку, Изд. «Юридическая литература», 1962, 68 с.
120. **Саркисян Е.К.**, Пантюркистская и панисламистская агентура Османской империи в Закавказье накануне первой мировой войны, – Известия АН Арм. ССР, № 7, Ереван, 1962, с. 17-30.
121. **Сваранц А.**, Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Москва, Изд. «Гуманитарий», 2002, 600 с.
122. **Свентоховский Т.**, Русское правление, модернизаторские элиты и становление национальной идентичности в Азербайджане, – Азербайджан и Россия: общества и государства, Вып. 4, Москва, 2001; http://old.sakharovcenter.ru/publications/azrus/az_002.htm
123. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлечённых из посемейных списков 1886 года, Тифлис, Тип. Мартиросианца, 1893.
124. **Сеидзаде Д.Б.**, Азербайджанские Депутаты в Государственной Думе России, Баку, Элм, 1991, 123 с.
125. **Сибгатуллина А.**, Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX-XX вв., Москва, Изд. «Исток», 2010, 250 с.
126. **Смирнов Н.А.**, Политика России на Кавказе в XVI-XIX веках, Москва, Изд. социально-экономической литературы, 1958, 243 с.
127. Современники о Зардаби, Баку, Элм, 1985, 235 с.

128. Списки населенных мест Российской империи по Кавказскому краю, Бакинская губерния, Составлено **Н. Зейдлицем**, Тифлис, изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1870, 258 с.
129. **Сулейманов М., Алексеев М., Казенин К.**, Дагестанские народы Азербайджана. Политика, история культура, Москва, Изд. «Европа», 2006, 56 с.
130. **Тагиев И.**, Мирза Фатали Ахундов и новый тюркский алфавит, Культура и письменность Востока, Книга II, Баку, Изд. В.Ц.К. Н.Т.А., 1928, с. 58-62.
131. Тбилисская коллекция персидских фирманов, т. II, Сост. **М. А. Тодуа, И. К. Шамс**, Тбилиси, Изд. ЦГИАГ, 1989, 1176 с.
132. **Тунян В.Г.**, Историческое пристрастие Азербайджана к истории Армении: мифы и реальности, Ереван, Изд. НАН РА, 2013, 265 с.
133. **Тунян В.Г.**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. II (1826-1836 гг.), Ереван, 2006, 160 с.
134. **Тунян В.Г.**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. III (1836-1844 гг.), Ереван, 2006, 160 с.
135. **Тунян В.Г.**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. IV (1845-1876 гг.), Ереван, 2007, 122 с.
136. **Тунян В.Г.**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. V (1877-1900 гг.), Ереван, 2008, 122 с.
137. **Тунян В.Г.**, Политика самодержавия России в Закавказье, ч. VI (1900-1915 гг.), Ереван, 2010, 134 с.
138. **Услар П.К.**, Этнография Кавказа. Языкознание, т. VI. Кюринский язык, Тифлис, Тип. канцелярии главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1896, 639 с.
139. **Успенский Б.А.**, Русская интеллигенция как специфический феномен русской культуры, – Русская интеллигенция и западный интеллектуализм: История и типология, Москва, Изд. О.Г.И., 1999, с. 7-20.
140. **Хотинец В.Ю.**, Этническое самосознание, С.-Петербург, Изд. «Алетейя», 2000, 240 с.
141. Число церквей и прихожан православных, армяно-григорианских и магометанских, по сведениям 1884 г., – Кавказский календарь на 1887 год, с. 222.
142. **Шахтагинский М.**, Пояснительная записка фонетической восточной азбуке, Тифлис, Изд. «Электронпечать», 1902, 16 с.
143. **Шершнёва Е.А.**, Проблемы реформирования мусульманского образования в Российской империи в начале XX в., – Известия Алтайского государственного университета, Вып. 4, Изд. Алтайского государственного университета, 2012, с. 266-269.

144. **Ширвани С. А.**, Обращение к сыну, Баку, Тип. «Красный Восток», 1961, 204 с.
145. **Шопен И.**, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, СПб., Тип. Императорской АН, 1852, 1232 с.

Անգլերեն

146. **Adel G.H., Elmi M.J, Taromi-Rad H.**, Periodicals of the Muslim World, London, EWI Press, 2012, 345 p.
147. **Alstadt A.**, The Azerbaijani Turks Power and Identity under Russian Rule, Stanford, Hoover Institution Press, 1992, 331 p.
148. **BAYĀT**, an important Turkish tribe, – Encyclopaedia Iranica, Vol. III, Fasc. 8, 1988, p. 882-884;
149. **Campbell E.**, The Muslim question in late imperial Russia, – Russian Empire: Space, people, power, 1700-1930, Bloomington and Indianapolis, Indiana University press, 2007, p. 320-348.
150. **Crews R.D.**, For prophet and tsar: Islam and empire in Russia and Central Asia, Cambridge, Harvard University press, 2006, 463 p.
151. **Devlet N.**, Studies in the politics, history and culture of Turkic peoples, Istanbul, Yeditepe University Press, 2004, 299 p.
152. **Encausse H.C.**, Islam and the Russian empire: Reform and revolution in Central Asia, Berkeley and Los Angeles, University of California press, 1998, 286 p.
153. **Gökalp Z.**, The principles of Turkism, Leiden, Brill archive, 1968, 141 p.
154. **Haxthausen A.V.**, The tribes of the Caucasus, London, Chapman and Hall, 1855, 44 p.
155. **Hitchens K.**, Jadidism, – Encyclopaedia Iranica, Vol. XIV, Fasc. 4, 2008, p. 339-346.
156. **Hosking G.**, Empire and nation-building in late imperial Russia, – Russian nationalism: Past and present, New York, Macmillan Press LTD, 1998, 19-35.
157. **Hroch M.**, How much does nation formation depend upon nationalism?, East European Politics and Societies, Vol. 4,1, Berkley, University of California Press, 1989, p. 101-115.
158. **Javadi H., Burrill K.**, Azeri Turkish Literature in Iran – Encyclopaedia Iranica, Vol. III, Fasc. 3, 1988, p. 251-255.
159. **Kalaj**, Tribe originating from Turkistan, Generally referred to as Turks but possibly Indo-Iranian, – Encyclopaedia Iranica, Vol. XV, Fasc. 4, 2010, p. 363-364.
160. **KANGARLU**, a Turkic tribe of Azerbaijan and the Qom-Verāmin region of central Persia, – Encyclopaedia Iranica, Vol. XV, Fasc. 5, 2010, p. 495.

161. **Khalid**, The Politics of Muslim cultural reform: Jadidism in Central Asia, Berkeley, University of California Press, 1998, 377 p.
162. **Landau J.M.**, Pan-Turkism: From irredentism to cooperation, London, Hurst and Company, 1995, 275 p.
163. **Malcolm J.**, The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time, Vol. 1, London, John Murray Albemarle street, 1829, 555 p.
164. **Malkasian M.**, Gha-ra-bagh!: The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia, Detroit, Wayne State University Press, 1996, 241 p.
165. **Meisami J.S.**, Medieval Persian court poetry, Princeton, Princeton University Press, 1987, 345 p.
166. **Oberling P.**, Afsar, – Encyclopaedia Iranica, Vol. I, Fasc. 6, 1984, p. 582-586.
167. **Phinney J.S.**, Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research, – Psychological bulletin, 1990, Vol. 108, № 3, p. 499-514.
168. **Rubin D., Nagy P., Rouyer P.**, The world encyclopedia of contemporary theatre: Europe, London-New York, 1994 , 1072 p.
169. **Rypka J.**, History of Iranian literature, Dordrecht, D. Reidel publishing company, 1968, 928 p.
170. **Shaffer B.**, Borders and brethren: Iran and the challenge of Azerbaijani identity, Cambridge, The MIT Press, 2002, 257 p.
171. **Sheth D.L.**, Movements, intellectuals and the state: Social policy in nation-building, Economic and political weekly, Vol. 27, № 8, 1992, 425-429.
172. **Shissler A.H.**, Between two empires, Ahmet Ağaoğlu and the new Turkey, London – New York, Tauris & Co. LTD, 2003, 280 p.
173. **Stepanyan G.**, Armenians of Baku province in the second half of the 19th century, Yerevan, Lusakn, 2013, 358 p.
174. **Swedberg R.**, The Max Weber dictionary: Key words and central concepts, Stanford, Stanford University Press, 2005, 360 p.
175. **Swietochowski T., Collins B.C.**, Historical dictionary of Azerbaijan, Maryland & London, Scarecrow press, 1999, 144 p.
176. **Swietochowski T.**, Russian Azerbaijan, 1905-1920: The shaping of a national identity in a Muslim community, Cambridge, Cambridge University press, 1985, 256 p.
177. Tadhkirat Al Mulük: Manual of Safavid administration. Persian text in facsimile, Translated and explained by **Minorsky V.**, London, MESSRS. Lusac & Co., 1943, 218 p.

178. **Tapper R.**, MOĠĀN (or Dašt-e MoĠĀn, also Muqān), a lowland steppe in Azerbaijan, – Encyclopaedia Iranica, <http://www.iranicaonline.org/articles/mogan-parent-i-ii>
179. **Tapper R.**, Shāhsevan in Şafavid Persia, – Bulletin of the School of Oriental and African Studies, London, Vol. 37, № 2, Cambridge University Press, 1974, 321-354.
180. The Cambridge History of Iran, Vol. 6, Cambridge, 1986, 1065 p.
181. The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic, Vol. 7, Cambridge University press, 1991, 1072 p.
182. The history of al-Tabari, Vol. 5, Translated and annotated by **C.E. Bosworth**, New York, State University of New York Press, 1999, 458 p.
183. **Togan Z.V.**, Gasprali (Gasprinski), Ismail, – The Encyclopaedia of Islam, Leiden, 1965, 979-981.
184. **Werth P.**, Changing conceptions of difference, assimilation, and faith in the Volga-Kama region, 1740-1870, – Russian Empire: Space, people, power, 1700-1930, Indianapolis, Indiana University press, 2007, 169-196.
185. **Woods J.**, The Aqqyunlu (clan, confederation, empire), Salt Lake City, The University of Utah press, 1999, 343 p.

Աղբյուրներն

186. **Aġaoġlu Ə.**, Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 391 s.
187. **Axundzadə M. F.**, Əsərləri, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 295 s.
188. **Axundzadə M. F.**, Əsərləri, III cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 295 s.
189. **Aslanov M.**, Üzeyir Hacıbəyov gündəlik yazmış olsaydı, Bakı, Şur, 1994, 187 s.
190. **Aşırılı A.**, Azərbaycan mətbuatı tarixi (1875-1920), Bakı, Əlm və Təhsil, 2009, 172 s.
191. Əkinci, 1875-1877 (Tam mətni), Bakı, Avrasiya Press, 2005, 397 s.
192. **Füzuli M.**, Əsərləri, cild 2, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 354 s.
193. **Nəmanzadə Ö.F.**, Seçilmiş əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 349 s.
194. **Nəsimi İ.**, Seçilmiş əsərləri, cild 1, Bakı, Lider Nəşriyyat, 2004, 345 s.
195. **Nəsrəddinov N.**, Ədəbi dilimizin terminlərlə zənginləşməsində «Ziya» («Ziyayi-Qafqasiyyə») qəzetinin (1879-1884) rolu, Kurikulum elmi-metodik jurnal, № 3, Bakı, 2014, s. 65-72.
196. **Şahtaxlı M.**, Seçilmiş əsərləri, Bakı, Çarşıoğlu, 2006, 430 s.
197. **Şahverdiyev A.**, Azərbaycan mətbuatı tarixi, Bakı, Təhsil nəşriyyatı, 2006, 251 s.
198. **Şirvani S.Ə.**, Seçilmiş əsərləri, 3 cildde, c. 2, Bakı, Avrasiya Press, 2005, 384 s.
199. **Turan A.**, Əli bəy Hüseynzadə, Moskva, Salam Press, 2008, 191 s.

200. **Vəzirov N.B.**, Əsərləri, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 422 s.
201. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Üç çildə, II çild, Bakı, 1960, 298 s.
202. **Zərdaği H.B.**, Səçilmiş əsərləri, Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1960, 474 s.
203. M.Ф. Ахундов: Мəгалəлэр мəчмуəsi, Bakı, Azərbaycan ССР Елмлэр акадeмијасы нəшријјаты, 1962, 355 с.

Ənirəbrətu

204. **Akçuraoğlu Y.**, Türk yılı 1928, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2009, 696 s.
205. **Akünel D.**, Hüseyinzade Ali bey; Kafkasya'da Türkçülük hareketine bir bakış, Çınaraltı, 14 Şubat 1942, Sayı: 28, s. 12-13.
206. **Caferoğlu A.**, Azerbaycan, İstanbul, Cumhuriyet matbaası, 1940, 47 s.
207. **Georgon F.**, Türk milliyetçiliyinin kökenleri, Yusuf Akçura, İstanbul, Yurt yayınları, 1999, 167 s.
208. **Konukçu E.**, Halaç, – İslam ansiklopedisi, 1988-2013, cilt 15, s. 228-229.
209. **Levend A.S.**, Türk Dili'nde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1972, 495 s.
210. **Özkaya Y.**, Ahmet Ağaoğlunun Hüseyinzade Ali beye mektupları, Türk yurdu, Nisan 2011, cilt 31, sayı 284, s. 4-13.
211. **Sümer F.**, Avşar, – İslam ansiklopedisi, cilt 4, 1988-2013, s. 160-164
212. **Sümer F.**, Bayatlar, – İslam ansiklopedisi, cilt 1, 1988-2013, s. 373- 390.
213. Tekelü, Safevî Devleti'nin kuruluşunda rol oynayan Türkmen aşiretlerinden biri, – İslam ansiklopedisi, 1988-2013, cilt 40, s. 348.
214. Tekeoğulları, Merkezi Antalya olan Türkmen beyliği (1321-1423), – İslam ansiklopedisi, 1988-2013, cilt 40, s. 348-350.
215. **Ulu C.**, Osmanlıda alfabe tartışmaları ve latin alfabesinin kabulü sürecinde Mustafa Kemal'in çıktığı yurt gezileri: Tekirdağ örneği, Ankara, 2014, 393 s.
216. **Uzunçarşılı İ. H.**, Anadolu beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu devletleri, Ankara, Türk Tarih Kurumu basımevi, 1969, 297 s.
217. **Yıldırım İ.M.**, Azerbaycan'da metbuat hareketlerinin başlangıcı, Uluslararası Türkçe edebiyat, kültür, eğitim dergisi, № 2/2, Türkiye, 2013, s. 147-160.